

Доситејев врт
Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић“

Издавач
Задужбина „Доситеј Обрадовић“

Уредници
Исидора Бјелаковић
Драгана Грбић
Душан Иванић
Милица Ђуковић

Марио Капалдо (Mario Capaldo)
Марија Рита Лето (Maria Rita Leto)
Роберт Ходел (Robert Hodel)

Рецензенти
Драгана Вукићевић
Александар Милановић
Марина Курешевић
Ирена Цветковић Теофиловић
Гордана Стокић Симончић

Издаје се уз финансијску подршку
Министарства културе и информисања
Републике Србије.

Задужбина „Доситеј Обрадовић“

Доситејев врт

Годишњак

Задужбине „Доситеј Обрадовић“

Година VIII

Број 8

Београд 2020

Задужбина „Доситеј Обрадовић“

Dositej's Garden

Annual
of “The Dositej Obradović”
Endowment

Vol. VIII

N° 8

Belgrade 2020

САДРЖАЈ

ВЕК СВЕЛОСТИ

Студије и чланци

Илија Ј. Марић	
ДОСИТЕЈ КАО ПОПУЛАРНИ ФИЛОСОФ	15
Радослав Љ. Ераковић	
МЕМОАРСКА ИСКУШЕЊА СРПСКОГ КАЗАНОВЕ	35
Жарко Д. Војновић	
ДОСИТЕЈЕВИ ПРЕНУМЕРАНТИ ИЗ РЕДА ПРАВОСЛАВНОГ СВЕШТЕНСТВА	53
Владимир Д. Папић	
ПРОСВЕТИТЕЉСКЕ АНТИКЛЕРИКАЛНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ТУРСКИМ ПИСМИМА СТЕФАНА ЗАНОВИЋА	75
Даница Д. Трифуњагић	
ПЕРЦЕПЦИЈА ДРУГОГ У МЕМОАРИМА СИМЕОНА И АЛЕКСАНДРА ПИШЧЕВИЋА	89
Сања Љ. Петровић	
ПРЕДЛОГ ЛЕКСИКОГРАФСКЕ ОБРАДЕ <i>ПРОЛОШКОГ ЖИТИЈА</i> <i>СВЕТОГ МАКСИМА БРАНКОВИЋА</i> ИЗ РУКОПИСА ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЋА ВЕНЦЛОВИЋА	109

РИЗНИЦА

Прилози

Драгана Грбић	
СУСРЕТИ КЛАСИКА. ИВО АНДРИЋ И МУЗЕЈ ВУКА И ДОСИТЕЈА . . .	133

ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ

Прикази

Душан Иванић	
ВЕЛИКЕ ТЕМЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ	146
Драгана Грбић	
„ЧЕНИ СЕ КАО ДА НЕ ПОСТОЈИ САГЛАСНОСТ О ТОМЕ ДА ЛИ СЕ ВРЕМЕНА У КОЈИМА ЖИВИМО СМЕЈУ НАЗВАТИ ПРОСВЕЋЕНИМ, ИЛИ НЕ?”	151

Гордана Стокић Симончић ПРВА ИНТЕГРАЛНА СТУДИЈА О МАНАСТИРСКИМ БИБЛИОТЕКАМА КОД СРБА	163
Срђан В. Орсић КОНТЕМПЛАЦИЈЕ ИЗНАД ХОРИЗОНТА ОЧЕКИВАЊА.	168
Николина П. Тутуш ЛАЗАР ЧУРЧИЋ – КЊИГОЉУБ И КЊИГОХРАНИТЕЉ	177
Маријана С. Јелисавчић АКАДЕМСКИ ОСМЕХ ИМАГОЛОГИЈЕ.	188
Благоје Пантелић ДОСИТЕЈ И СРПСКА ФИЛОСОФСКА ИСТОРИОГРАФИЈА: ОСВРТ НА НОВУ ХРЕСТОМАТИЈУ ИЛИЈЕ МАРИЋА	195
Станислава М. Јовановић Миндић СЛИКЕ РУСКИХ ВЛАДАРА И ЊИХОВА РЕЦЕПЦИЈА У СРПСКОЈ СРЕДИНИ	206
Ивана М. Јањић ЖИВОТ И ДЕЛО ТЕОДОРА ДИМИТРИЈЕВИЋА КРАЧУНА.	213
Лука Николић ЗЕМЉЕОПИСАНИЈЕ МАТЕМАТИЧЕСКО ИЛИ О РАЗВОЈУ СРПСКЕ ГЕОГРАФСKE ТЕРМИНОЛОГИЈЕ	219
Јелена С. Ћорђевић ОТРГНУТИ ОД ЗАБОРАВА	226
Весна М. Тријић ПРОБЛЕМИ И ПОСТИГНУЋА СРПСКЕ РЕТРОСПЕКТИВНЕ БИБЛИОГРАФИЈЕ	233

НАГРАДА „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” ЗА ЖИВОТНО ДЕЛО

Одлука жирија.	245
Милица Пејовић Милованчевић ПРОФ. ДР СВЕТОМИР БОЈАНИН	247
Светомир Бојанин РЕЧ НА ПРИЈЕМУ НАГРАДЕ (Беседа добитника награде)	257

IN MEMORIAM

Душан Иванић	
У СПОМЕН НА МИОДРАГА МАТИЦКОГ (1940–2020)	263
Ненад Ристовић	
ПОСВЕЋЕНОСТ МУЗИЦИ КАО ДАРУ ОД БОГА И ДАРУ БОГУ.	
У СПОМЕН НА ДИМИТРИЈА СТЕФАНОВИЋА (1929–2020)	267

ХРОНИКА

Драгана Грбић	
ИЗВЕШТАЈ О РЕАЛИЗАЦИЈИ РАДИОНИЦА АРИТМЕТИКА	
И ГЕОМЕТРИЈА У ОКВИРУ МЕЂУНАРОДНОГ ПРОЈЕКТА	
ПРЕИСПИТИВАЊЕ УТИЦАЈА СЛОБОДНИХ УМЕТНОСТИ	273
Немања Радуловић	
ОКРУГЛИ СТО ИНДИЈА И СРПСКА КУЛТУРА	277
Јелена Андоновки, Никола Крсмановић	
КРИТИЧКА МИСАО О ДОСИТЕЈУ ОБРАДОВИЋУ	279
ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ”	
У 2019. ГОДИНИ	283
УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА.	291

ANNUAL OF THE „DOSITEJ OBRADOVIĆ“ ENDOWMENT CONTENT

AGE OF ENLIGHTENMENT Studies

Ilija J. Marić DOSITEJ AS A POPULAR PHILOSOPHER.....	15
Radoslav Lj. Eraković SERBIAN CASANOVA'S ROMANTIC TEMPTATIONS IN HIS MEMOIRS.....	35
Žarko D. Vojnović MEMBERS OF THE CLEARGY AS SUBSCRIBERS OF DOSITEJ'S WORK.....	53
Vladimir D. Papić ENLIGHTENED AND ANTICLERICAL TENDENCIES IN THE "TURKISH LETTERS" OF STEFAN ZANOVIĆ.....	75
Danica D. Trifunjagić THE PERCEPTION OF OTHERNESS IN MEMOARS OF SIMEON AND ALEKSANDAR PIŠČEVIĆ.....	89
Sanja Lj. Petrović A PROPOSAL OF LEXICOGRAPHIC PROCESSING OF THE VITA OF HOLY MAKSIM BRANKOVIĆ FROM THE MANUSCRIPT OF GAVRIL STEFANOVIĆ VENCLOVIĆ.....	109

TREASURY Contributions

Dragana A. Grbić THE ENCOUNTER OF CLASSICS – IVO ANDRIĆ AND THE MUSEUM OF VUK AND DOSITEJ	133
---	-----

REVIEWS

Dositej's Readers

Dušan Ivanić	
IMPORTANT TOPICS OF THE SERBIAN LITERATURE.....	146
Dragana Grbić	
„ES SCHEINT, ALS WENN MAN NOCH NICHT DARÜBER EINS IST, OB MAN <i>DIE ZEITEN</i> , WORIN WIR LEBEN, DIE <i>AUFGEKLÄRTEN</i> NENNEN DÜRFE ODER NICHT?“	
ON STEVEN PINKER'S <i>ENLIGHTENMENT NOW</i>	151
Gordana Stokić Simončić	
THE FIRST INTEGRAL STUDY ON SERBINA MONASTERY LIBRARIES.	163
Srđan V. Orsić	
CONTEMPLATIONS ABOVE THE HORIZON OF EXPECTATIONS. ...	168
Nikolina P. Tutuš	
LAZAR ČURČIĆ – THE BOOK CONNOISSEUR AND DEVOTEE	177
Mirjana S. Jelisavčić	
AN ACADEMIC SMILE OF IMAGOLOGY	188
Blagoje Pantelić	
DOSITEJ AND SERBIAN PHILOSOPHICAL HISTORIOGRAPHY – A REVIEW OF THE NEW CRESTOMATHY OF ILIJA MARIĆ	195
Stanislava M. Jovanović Mindić	
IMAGES OF THE RUSSIAN RULERS AND THEIR RECEPTION IN SERBIAN AMBIENCE	206
Ivana M. Janjić	
THE LIFE AND WORK OF TEODOR DIMITRIJEVIĆ KRAČUN.....	213
Luka Nikolić	
THE MATHEMATICAL GEOGRAPHY OR ABOUT THE DEVELOPMENT OF THE SERBIAN GEOGRAPHICAL TERMINOLOGY	219
Jelena S. Đorđević	
SAVED FROM OBLIVION	226
Vesna M. Trijić	
PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS OF THE SERBIAN RETROSPECTIVE BIBLIOGRAPHY	233

“DOSITEJ OBRADOVIĆ” LIFETIME ACHIEVEMENT AWARD

The Jury's Statement.	245
Milica Pejović Milovančević	
PROF. DR SVETOMIR BOJANIN.	247
Svetomir Bojanin	
AWARD ACCEPTANCE SPEECH	257

IN MEMORIAM

Dušan Ivanić	
IN MEMORIAM – MIODRAG MATICKI (1940–2020)	263
Nenad Ristović	
A DEDICATION TO MUSIC AS A GIFT FROM GOD AND A GIFT TO GOD. IN MEMORIAM DIMITRIJE STEFANOVIĆ (1929–2020)	267

CHRONICLE OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT

Dragana Grbić	
ON INTERNATIONAL WORKSHOPS “RETHINKING THE IMPACT OF THE LIBERAL ARTS – ARITHMETIC AND GEOMETRY”.	273
Nemanja Radulović	
THE ROUND TABLE – INDIA AND SERBIAN CULTURE	277
Jelena Andonovski, Nemanja Krsmanović	
ON THE PROJECT OF DIGITALISATION: THE CRITICAL THOUGHT ON DOSITEJ OBRADOVIĆ.	279
PUBLISHING ACTIVITIES OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT	
CHRONICLE OF THE “DOSITEJ OBRADOVIĆ” ENDOWMENT	283
INSTRUCTIONS TO AUTHORS	291

ВЕК СВЕТОСТИ
Студије и чланци

Илија Ј. Марић
Физички факултет
Универзитет у Београду

Оригинални научни рад
Примљен: 30. 8. 2020.
Прихваћен 10. 9. 2020.

ДОСИТЕЈ КАО ПОПУЛАРНИ ФИЛОСОФ

Доситеј Обрадовић је сугерисао да је он философ, мада себе нигде није изричито тако назвао. Први је то учинио анонимни немачки новинар у првој деценији XIX века. Потом је Јернеј Копитар 1811. написао да је Доситеј у својој књизи *Совјети здравља разума* (1784) желео да да „популарну моралну философију”, повезујући српског просветитеља са популарном философијом немачког просветитељства. Јован Ристић је 1852. описао Доситеја као популарног философа, користећи реч популаран у значењу „народни”, а Стојан Новаковић је 1867. изричито рекао да је Доситеј „народни философ”. Милан Шевић је 1888. негирао да је Доситеј философ, али је прихватио да је популарни моралистички писац. У XX веку историчари српске философије су се сагласили да је Доситеј философ који је у циљу просвећивања властитог народа у популарном облику на народном језику објављивао философске књиге.

Кључне речи: Доситеј, популарна философија, популарни философ, народна философија, народни философ.

Доситеј Обрадовић је започео да учи јорганцијски занат, а онда је побегао у манастир Хопово са намером да води строги монашки живот. Из манастира је побегао 1760. године и шездесетих година се издржавао радећи као учитељ у основним школама по Далмацији. Те деценије и сам

* Info@Dositejeva-zaduzbina.rs

је три године као ученик боравио у школи грчког учитеља Јеротеја Дендрина у Смирни. Седамдесетих година интензивира учење страних језика и сам почиње да ради као учитељ страних језика и од тог заната ће углавном зарађивати све до доласка у Србију у првој деценији XIX века. Ако би се, дакле, судило према послу од којег је већи део живота имао приходе, за Доситеја би се најпре могло рећи да је био учитељ страних језика.

Философију је највероватније почео да учи још у школи Јеротеја Дендрина у Смирни, а наставио је седамдесетих година у Бечу код учитеља латинског језика код кога је слушао метафизику и логику, а потом у протестантској гимназији у словачком градићу Модри (1777), где је предавана по немачком философу Фридриху Кристијану Баумајстеру (1709–1785), директору гимназије у Герлицу и следбенику Кристијана Волфа. У Модри је Доситеј, према томе, на лицејском нивоу дошао у додир са немачком философијом просветитељства. Школску 1778/79. провео је у Пожуну (= Братислави), где је највероватније наставио едукацију у лицејској философији немачког просветитељства. Универзитетске курсеве философије Доситеј је слушао ујесен 1782. у Халеу код Јохана Аугуста Еберхарда, такође следбеника волфовске философије, а наставио је у пролеће 1783. у Лајпцигу где је слушао предавања из физике код професора Фридриха Готлиба Борна. На основу приватних часова, лицејских течајева и једногодишњег и непотпуног слушања универзитетских предавања из философије тешко да би се могло рећи како је Доситеј по образовању био философ, али свакако није био ни лаик у тој области.

Доситеј је, међутим, започео своју списатељску активност још половином шездесетих година XVIII века у Далмацији. Најпре је састављао букваре за основно образовање (*Мала Буквица*, 1765; *Ижица*, 1770; *Венац од алфавиџа*, 1770) и једну књижицу упутстава младима о лепом понашању (*Христопитија*, 1770). Неки истраживачи су и у овим књигама налазили примесе философије. Тако је још Павел Шафарик у својој *Geschichte der serbischen Literatur* (1865) за

Ижицу написао да је морално-философског садржаја,¹ а Милан Кујунџић у књизи *Философија у Срба* (1868) сматрао је да српска философија почиње 1770. године, када је Доситеј написао наведене три књиге.² Али списе превасходно философског карактера он је почео да објављује тек осамдесетих година у Лајпцигу (*Совјетѝ зграваѝо разума*, 1784) и наставио деведесетих у Бечу (*Собраније разних наравоучиѝелних вешѝеј*, 1793) и почетком XIX века у Венецији (*Еѝѝика*, 1803) и Будиму (*Мезимаѝ*, 1818). Философску димензију садржавали су и други његови списи (*Слово ѝоучиѝелно*, 1784; *Басне*, 1788). На основу наведених радова овај српски књижевник у најмању руку би се могао довести у везу са философијом, али би се у извесном смислу могао назвати и философом.

Занимљиво је, међутим, да сам Доситеј, колико нам је познато, нигде за себе није написао да је философ. Додуше, при крају првог дела *Живоѝа и ѝрикљученија*, у разговору са тобожњим ученим пријатељем именованим Зилотије, кроз уста овог потоњег сугерише се да би Доситеј могао имати част да се назове „српским Сократом”.³ Мада је већ јануара 1785. анонимни немачки рецензент његове књиге *Совјетѝ зграваѝо разума* упозорио на њен философски садржај,⁴ ни други га у XVIII веку још нису изричито називали философом. Први корак у том правцу учинио је Лукијан Мушицки који је, очито користећи наведену Зилотијеву сугестију из *Живоѝа и ѝрикљученија*, у предговору за Доситејеве *Басне*, објављене у Будиму 1800, назвао српског просветитеља „на-

¹ Шафарик, П. Ј., *Истѝорија срѝске књижевностѝи*, превеле Мирјана Стефановић и Милана Мразовић, Завод за уѝбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд, Нови Сад 2004, стр. 303.

² Кујунџић, М., „Философија у Срба”, *Гласник Срѝскоѝ ученоѝ друѝѝтва*, 23/1868, стр. 171. У Кујунџићево време још није била објављена *Мала Буквица*, где је философ била реч која почиње словом ф. Да је знао за њу, можда би Кујунџић, оснивач историографије српске философије, почетак српске философије померио на 1765.

³ Обрадовић, Д., *Писмо Хараламѝију. Живоѝ и ѝрикљученија*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2007, стр. 74.

⁴ Аноним, „Живот и прикљученија. Совјети здравѝога разума”, у: Иванић, Д. (прир.), *Досиѝеј и Евроѝа*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2011, стр. 19.

шим Сократом”.⁵ Мушицки га, дакле, није назвао филозофом, али га је изабраним називом посредно повезао са овом струком.

Први су га филозофом назвали нама за сада непознати немачки новинари у првој деценији XIX века. О томе нас у некрологу Доситеју Обрадовићу, објављеном 31. јула 1811. у *Vaterländische Blätter*, извештава Јернеј Копитар: „Србин Обрадовић је, дакле, онај грчки филозоф о којем су понеке немачке политичке и учене новине писале да је у Београду основао школе итд.”⁶ Слично је исти аутор поновио и у тексту „Живот архимандрита Зелића”, објављеном у часопису *Jahrbücher der Literatur* (април-јун 1824): „Наиме, први њихов писац био је одбегли калуђер Доситеј Обрадовић, којег су својевремено новине представиле као грчког филозофа који је у Београду руководио просветним установама побуњених Срба...”⁷ Кад је речено да је Доситеј грчки филозоф, мислило се на његову православну (= грчку) веру, јер је он био православни јеромонах (= монах и свештеник). Уочимо да Копитар тек након Доситејеве смрти понавља да је велики српски књижевник био филозоф.

Овове ваља додати и следеће. У Домаћем календару за Аустријско царство за 1820. годину, објављеном 1819. на немачком језику, појавио се и кратки чланак о Доситеју Обрадовићу који су пренеле *Новине србске у Виени* Димитрија Давидовића, где се подсећа на већ наведени податак из немачких новина с почетка XIX века: „У књижевнымъ Єнайскимъ новинама писано є за грчкога нѣкогъ фїлософа *Досїѡеа*, да є у првой десетыњи 19. вѣка у Бѡограду училища по немачкомъ начину устроїо; то нико другїй нїє, но нашъ *славенскїй фїлософъ Димиїрїй Обрадовићъ*, кои є књижевницима подъ именовъ монастырскимъ *Досїѡеа* више познанъ...”⁸ Овде је,

⁵ Мушицки, Л., „Предисловіе”, у: *Избранне Басне*, вѣ Будимѣ 1800, стр. VI.

⁶ Јернеј Копитар, *Serbica*, превео Томислав Бекић, Матица српска, Нови Сад 1984, стр. 122.

⁷ *Ibid.*, стр. 229.

⁸ *Новине србске у Виени*, 25. октобар 1819, стр. 629–630, стр. 630.

под утицајем немачког написа, анонимни словенски аутор за Доситеја написао да је „наш славенски филозоф”.

Али се намеће питање: у ком смислу је првих деценија XIX века Доситеј, без додатног образложења, описиван као филозоф? То се из ових узгредних изјава тешко може разабрати.

Сетимо се да је Доситеј у десетом писму другог дела списка *Живої и ѿриклѹченија* записао: „Чрез *Советѣ* [здравої] разума хтео сам накратко и вообште само почетак наравоучителне филозофије дати.”⁹ Мада, као што је већ речено, нигде није себе изричито описао као филозофа, овде Доситеј индиректно о себи ипак говори као о филозофу. Јер му је намера била да напише књигу о моралној филозофији, а то јесте посао филозофа. Он је, разуме се, био свестан захтевности таквог задатка и стога се – као неко ко је тек одслушао прве универзитетске курсеве из филозофије – ограничио на то да у именованој књизи морална филозофија буде приказана само укратко и у почетном или уводном облику.

У већ помињаном некрологу из 1811. Копитар је пренео ову Доситејеву намеру следећим речима: „Другим једним својим делом: *Совјѣти здраваїо разума*, хтео је својим Србима да да једну популарну моралну филозофију (*populär Moralphilosophie*).”¹⁰ Доситејево ограђивање да је у књизи реч о једном кратком тексту о моралној филозофији, који је уводног карактера, словеначки слависта је пренео карактеристичним претумачењем – да српски књижевник ту излаже „популарну моралну филозофију”. Колико знамо, атрибут популарна (за филозофију) наш просветитељ није користио, али га Копитар нипошто случајно није потегао.

Израз „популарна филозофија” (*Popularphilosophie*) први пут је употребљен петнаест година пре Копитаревог чланка. Барон Вилхелм Лудвиг Готлоб Еберстајн (1762–

⁹ Доситеј Обрадовић, *Писмо Хараламију. Живої и ѿриклѹченија*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2007, стр. 134. Такође је у предговору за *Басне* написао да наравоученија садрже „сву моралну филозофију” (Обрадовић, Д., *Басне. Истини и ѿрелестї. Пућ у један дан*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд 2007, стр. 9).

¹⁰ Јернеј Копитар, *Serbica*, стр. 120.

1805) увео га је 1794. у првом тому своје књиге *Versuch einer Geschichte der Logik und Metaphysik bey den Deutschen von Leibnitz bis auf gegenwärtige Zeit* (I–II, J. G. Kuff, Halle, 1794–1799), коју је приредио Јохан Аугуст Еберхард. Изразом *Popularphilosophie* Еберстајн је означио један философски правац немачког просветитељства у другој половини XVIII века, који је даље радио на Лајбниц-волфовској философији, а где су убројани Ј. Г. Зулцер, М. Менделсон, Е. Платнер и Ј. А. Еберхард.¹¹ Еберстајн је овај правац разумевао као противност „духу темељитости” који је карактеристичан за главни ток философије. Копитар је очито пратио кретања у немачкој философији и знао је за ову недавно уведену историјскофилософску ознаку, као што је посредством *Живоша и њиховог кључа* знао и да је Еберхард, за кога је овде речено да припада правцу популарне философије, на универзитету у Халеу Доситеју предавао „философију, естетику и натуралну теологију”.¹²

Преузетом ознаком, дакле, Копитар сугерише да је Доситејев рад суштински повезан са популарном философијом немачког просветитељства. То је прво историјскофилософско ситуирање Доситеја у склопу европског философирања. Копитареву формулацију потом понавља и Павел Шафарик у својој *Geschichte der serbischen Literatur* (1865), који пише да је Доситеј у књизи *Совјетски здравео разума* желео „да да популарну философију морала”.¹³ Ни Шафарик, као ни Копитар пре њега, не образлаже ближе одлике популарне философије.¹⁴

¹¹ Видети: Holzhey, H., „Popularphilosophie”, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Schwabe, Basel 1989, Bd. VII, S. 1093–1100.

¹² Јернеј Копитар, *Serbica*, стр. 119.

¹³ Шафарик, П. Ј., *Историја српске књижевности*, превеле Мирјана Стефановић и Милана Мразовић, Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Матица српска, Београд, Нови Сад 2004, стр. 222.

¹⁴ То ће учинити тек Пера Илић који је у својој дисертацији *Ein Beitrag zur Geschichte der serbischen Philosophie und Philologie des 18. und 19. Jahrhunderts* (Basel 1924, S. 11) такође поновио Копитареву формулацију – не изостављајући при томе, за разлику од Словенца, ни изворну атрибуцију „накратко и вообште” – да је Доситеј у књизи *Совјетски здравео*

Као што је добро познато, и Хегел је у својим предавањима из историје философије усвојио ову ознаку и један параграф њеног трећег дела има наслов „популарна философија”.¹⁵ Након Хегела прихватили су је и други немачки историчари философије. Тако Алберт Шwegler, чију је *Историју философије* 1865. превео на српски Димитрије Матић, каже да се у другој половини XVIII века у Немачкој образовала „нека еклектичка популарна философија”,¹⁶ за коју вели да није толико важна за историју философије, али је зато важна за историју културе (образовања). Врло инструктиван приказ овог правца немачке философије дао је познати историчар философије, новокантовац Вилхелм Винделбанд у првом тому своје *Geschichte der neueren Philosophie* (1878),¹⁷ на који ћемо се и ми ослонити. Указаћемо на неке од одлика популарне философије које је истакао овај немачки историчар философије.

Прва црта популарне философије на коју указује Винделбанд јесте приближавање и спајање философије и књижевности. Овај процес, према његовом мишљењу, није био најпогоднији за философију, јер што је она више добијала на популарности то је више губила на дубини и оригиналности. Та нова мода философирања, која је захватила Немачку у другој половини XVIII века, неговала је осредњост кад је реч о идејама просветитељства. Једина корист за саму философију из спајања философије и књижевности, сматра Винделбанд, било је развијање доброг немачког философског стила, мада је ретко досезана привлачност узорних енглеских есеја или француског духа. И Доситеј је, као што знамо, био књижевник, означавао је као оснивач новије српске књижевнос-

разума (1784) желео да да „кратку и општу популарну моралну философију”.

¹⁵ Хегел, Г. В. Ф., *Историја философије*, III, превео Никола Поповић, БИГЗ, Београд 1975, стр. 371–374.

¹⁶ Алберт Шwegler, *Историја философије*, II, Државна штампарија, Београд 1865, стр. 90.

¹⁷ Windelband, W., *Geschichte der neueren Philosophie*, I, Leipzig 1878, SS. 562–568. Ову књигу консултовао је и Пера Илић у својој дисертацији.

ти, и у оквиру појединих књижевних дела, као што су аутобиографија и басне, излагао је моралну философију.

Друго, протагонисти популарне философије сматрали су да је посао просветитељства у вези ње у основи довршен и да нема потребе за даљим истраживањем него да преостаје само поучавање публике. Веровали су да су већ овладали истином па нема потребе да и даље трагају за њом, њихов посао се састојао само у томе да спознату истину пренесу ширим слојевима народа. Била је то, ако се тако може рећи, философија прилагођена за народ. Циљ философије био је да допринесе људској срећи. У тој тежњи била је обузета духом волфовске теологије, чији је идеал био мирна егзистенција појединца, при чему није било представе о моралном значају идеје државе. Зато се код њих тако често разматра питање бесмртности, и то са становишта еудајмонизма. Није се улазило у разматрање повезујућих карика између појединца и људског рода. Подсетимо само да је и Доситеј своје књиге писао у циљу поуке, просвећивања свог народа.

Трећа црта јесте истицање начела *здравог људског разума*, који је, према мишљењу Винделбанда, постао *идол* немачке популарне философије. Он сматра да се иза овог начела крије заправо одрицање од научности. И пре него што је учење Шкотланђана о здравом разуму продрло у Немачку, вели он, изграђено је схватање да човек (уколико није увучен у заблуде философских учења) у свом природно датом разуму већ располаже за њега вредним и корисним знањима. Реч је само о томе да се та знања освесте и учине јасним. Довољно је овде рећи да већ прва Доситејева чисто философска књига у самом наслову садржи синтагму „здрав разум”.

Из перспективе таквог здравог разума, унапред је осуђивано све што је било изван граница обичних људских представа. Тако су на основу чињенице властитог неразумевања најдубљих философских теорија ове одбацивали, а бранили су своју површност. Избегавали су екстремна гледишта и држали су се златне средине: у сваком учењу било је зрнце истине. То је у пракси значило да се из свих учења узима оно што се чинило прихватљивим обичној свести. Противили су се доследном спровођењу било ког философског начела у

истој мери у којој сами нису били кадри да то спровођење изведу. Сва могућа философска гледишта, сем оних најистакнутијих, они су трпали на гомилу и свако од њих је онда правио властиту мешавину. Отуда *еклектичност* популарне философије о којој су говорили историчари философије. И Доситеј је, као што показују истраживачи његове мисли, био еклектик.¹⁸

Па ипак, правац популарне философије, упркос противљењу најдубљим научним истраживањима, истиче Винделбанд, допринео је општем духовном развоју Немаца. Намере популарних философа биле су добре и племените: желели су да својим текстовима допринесу добру народа. Извели су умове Немаца из локалне ограничености. Морализујућа религија разума, верује Винделбанд, допринела је разарању грађанских и правних преграда између различитих конфесија у Немачкој. Популарна философија се борила са спољашњом црквеношћу и залагала се за космополитизам и хуманост. И Доситеј је, остајући православни верник, критиковао институцију цркве свог времена и залагао се за космополитизам и хуманост. Имајући у виду наведене црте популарне философије и чињеницу да је српски просветитељ слушао предавања популарног философа Еберхарда, дакле, чини се разложним Копитарево повезивање Доситеја са овим правцем немачког философирања.

Изгледало је да је на овој линији тумачења био и двадесетједногодишњи Јован Ристић када је у својој књизи *Die neuere Literatur der Serben* (Берлин 1852) написао да је Доситеј „прокрчио пут популарног философа и извршио узвишену улогу народног просветитеља”.¹⁹ Он овде, као што се види, није говорио о популарној философији него о популарном философу. Показаће се, међутим, да је он имао у

¹⁸ Наведене црте популарне философије према Вилхелму Винделбанду је историчар српске философије Андрија Стојковић сажето изразио у ставу да „немачко просветитељство остаје у оквирима старог еклектизма популарне философије здравог разума спојеним са књижевним правцем сентиментализма” (Стојковић, А., *Животни џуш Доситеја Обрадовића*, Белетра, Београд 1989, стр. 50).

¹⁹ Ристић, Ј., „Новија књижевност у Срба”, превела Зора Мијатовић, *Књижевна историја*, 4/1969, стр. 953.

виду једно друго значење речи популаран: не у смислу популарне философије немачког просветитељства, где је та реч упућивала на философију за народ, философију насталу на основу стручне философије али сад дате у прихватљивијем популарном облику, него у смислу изворне латинске речи *popularis* (= народни). То ће се боље видети из Ристићеве рецензије другог издања Вуковог чувеног *Срџској рјечника* из 1852, објављене у листу *Срџске новине* децембра 1855 (број 141, стр. 607–608), где је био уредник.

Млади рецензент је с одушевљењем писао о *Срџском рјечнику* Вука Караџића, који је „корен своме речнику” тражио „у самом народу, у његовим песмама, пословицама и говору његовом” и тако спасао вековима настајале речи у којима је садржано „богатство мисли и осећања срџски[х]”, у којима се огледа „образ живота нашег”. Он *Рјечник* описује као „богати студенац” у којем се „стварајућа моћ нашег духа народног огледа”. На том студенцу моћи ће се напајати не само књижевници и филолози него и историчари, географи, судије, учитељи и други, а међу њима и философи, којима Вуково дело он препоручује следећим речима:

„Философи, ето вам богатства с[х]ваћаја народни[х], философије популарне; одкри[ј]те нам тајну душе!”

Овде се, дакле, реч популаран не односи на изношење тешке стручне философије у популарном облику, на философију за народ, за шире народне масе, него на философију коју је изнедрио сам народ, на народна схватања, на философију из народа, на такозвану народну философију. Израз „народна философија” додуше није настао код нас – срећемо га, на пример, код Немаца (*Volksphilosophie*).²⁰ Колико знамо, код нас израз „народна философија” најпре (1836) уводи Јован Стејић, који је, узгред буди речено, први почео да пропагира философију Вилхелма Траугота Круга код Срба.

Додуше, у огласу, писаном у Бечу октобра 1833, којим је најавио своју књигу *Срџске народне пословице*, Караџић је ре-

²⁰ Одредница „*Volksphilosophie*”, у: *Krug's encyclopädisch-philosophisches Lexicon*, Zweite Auflage, Leipzig 1834, S. 423.

као и ово: „Не само што се у народним пословицама налази превелика мудрост и наука за људски живот на овоме свету, него оне показују и народни разум и карактер, а многе уда-рају и у народне обичаје.”²¹ Први део реченице је сагласан са оним што је о пословицама и изрекама мислио и Јован Муш-катиновић, који је још 1787. објавио књигу пословица – да су у њима садржане поуке за поступање у одређеним животним ситуацијама, што ће рећи садржана је практична мудрост. Други део реченице, међутим, обојен је хердеровски, роман-тичарски. Ту се говори о народном карактеру и о народном разуму који су садржани у народним пословицама и изре-кама. Народни карактер би се могао довести у везу са оним што се назива природа или душа народа, а разум пак са оним што се назива дух народа. Разум или дух би се надаље могли довести у везу са философијом, али Караџић то не чини.

То ће три године касније учинити Јован Стејић у чланку „Пословице и њине науке”, који се појавио као поглавље у његовој књизи *Оледи умне науке или забава за разум и срце* (1836). Одмах на почетку чланка Стејић пише: „Скоро свака наша пословица реч је истине и искуства: кратка, али и чиста и права *народна философија*.”²² У наставку он каже: „Као што се у нашим *народним њесмама* лепа поетическа, тако се и у нашим *јословицама* бистра *философическа сћрана* ума ука-зује.”²³ Стејић овде, разуме се, говори о философској страни ума нашег народа. Он разликује народну (= усмену) од учене (= књижевне) философије. За ову потоњу зна да је код нас слабо развијена. И у недостатку учене, ваља нам се ослањати на народну, која је заправо замена за књижевну практичну (животну) философију.

Ово значење народне философије као практичне фило-софије преузеће касније од Стејића и сам Вук Караџић. У ог-ласу за друго издање *Српских народних јословица*, писаном јануара 1849, Вук Караџић је реченицу из најаве 1833. на

²¹ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне јословице*, Просвета, Београд 1965, стр. 355.

²² Стејић, Ј., *Оледи умне науке или забава за разум и срце* IV, Будим 1836, стр. 58.

²³ *Ibid.*

следећи начин развио: „У овој ће књизи читатељи наћи примјер нашега чистогa народног језика, народну философију или науку и познање живљења на овоме свијету, а из многијех пословица и уза њих додатијех приповиједака познаће и различне обичаје народа нашега.”²⁴

А потом ће и други следбеници Вука Караџића – као што су Димитрије Матић, Јован Ристић и Стојан Новаковић – прихватити израз „народна философија”. Тако ће Димитрије Матић, доктор философије и професор на Лицеју, у својој књизи *Начела умној државној љрава* (1851) написати да „нема ниједног народа, нити га може бити без себи својствене употребљене *народне филозофије*”.²⁵ Под употребљеном философијом Матић мисли на практичну философију. То се види отуд што је Матић пре тога говорио да народ има потребу за извесном представом моралног начина делања, другим речима да схвати један општи морални закон. Отуда сваки народ, према његовом мишљењу, има себи својствену религију. Тако Матић доводи у везу практичну (моралну) народну философију са народном религијом.

Из контекста Ристићеве рецензије Вуковог *Српској рјечника* излази да је и млади рецензент термин „популарна”, као ближу одредбу философије, употребио у (новом) смислу „народна”. Народна философија није стручна (= књижевна) философија приређена за народ, него философија настала из народа. У овом смислу је Димитрије Матић исти термин поново употребио у првом тому своје књиге *Наука о васишћању* (1866), где је написао да у народним пословицама можемо сагледати „практичку филозофију и мудрост” нашег народа.²⁶

Преводећи друго издање познате књиге *Die serbische Revolution* (1844) немачког историчара Леополда Ранкеа, Стојан Новаковић је у маниру српске верзије романтизма

²⁴ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пословице*, стр. 357.

²⁵ Матић, Д., *Начела умној државној љрава*, У Књигопечатњи Правителства Србскогъ, Београд 1851, стр. 7.

²⁶ Матић, Д., *Наука о васишћању*, Део 1, *Прејлед историје васишћања*, Државна штампарија, Београд 1866, стр. 59.

немачку реч *Sinnesweise* из наслова четвртог поглавља превео већ одомаћеном синтагмом „народна философија”.²⁷

Одмах се намеће извесна аналогија између народних умотворина и философије. Ако поред народне поезије, чији су аутори анонимни људи из народа, говоримо и о народним певачима чији је идентитет познат, као што су Филип Вишњић или Тешан Подруговић, можемо ли на сличан начин поред народне философије, чији су аутори такође анонимни људи из народа, говорити и о народним философима чије име знамо? Ово питање није само плод аналогије, него има и своју стварну подлогу у једној књизи Стојана Новаковића. Он је, наиме, у првом издању своје *Историје српске књижевности* (1867) написао да Доситеј „није био граматик ни филолог него човек философ”.²⁸ На шта указује Новаковићева синтагма „човек философ”?

Већ на почетку параграфа о Доситеју први домаћи историчар српске књижевности каже да је српска новија књижевност свој први корак учинила „са добро познатим првим књижевником и философом народним Доситијем Обрадовићем”.²⁹ Нагласимо да је овде Новаковић први Доситеја назвао народним философом.

У чему се, према нашем историчару књижевности, састојао тај први корак српске новије књижевности? Он је претходно рекао да пре Доситеја „никога није било ко би разумео главну ствар у оснивању народне књижевности и схватио право достојање њено, а та главна ствар јесте језик народни”.³⁰ Да би књижевност била народна, требало би да буде написана на народном језику. Тај први корак се састојао, дакле, у томе да се текстови пишу народним језиком, а тај корак је извео Доситеј. У том смислу је он први књижевник и философ народни. Другим речима, Доситеј је за Стоја-

²⁷ Ранке, Л., *Историја српске револуције*, превео Стојан Новаковић, Државна штампарија, Београд 1864, стр. 41.

²⁸ Новаковић, С., *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд 1867, стр. 144.

²⁹ *Ibid.*, стр. 137.

³⁰ *Ibid.*, стр. 136.

на Новаковића први философ народни јер је код нас први философске текстове писао на народном језику.

У другом (са свим прерађеном) издању своје књиге Новаковић је све ово сажео у једној реченици: „Овај посао извршио је *Досиџије Обрадовић*, први народни књижевник и философ, који је новијој нашој књижевности темеље ударио.”³¹ У овом смислу су сви философи који пишу народним језиком народни философи. Издвојити Доситеја у том низу и изричито га тако назвати има смисла јер он отвара тај низ. Његове следбенике, а поготово следбенике Вука Караџића који сви пишу народним језиком излишно је тако називати, јер се то подразумева. Ипак остаје утисак да у контексту нашег романтизма – где се одомаћила синтагма „народна философија” коју је користио и Новаковић – назив „народни философ” сугерише не само философа који пише на народном језику него и некога ко философира на народни начин.

Оснивач историографије српске философије, Милан Кујунџић, признаје да су у народном духу постојале искрице које су се појавиле „у вери народној, у богословским књигама, нарочито богомилским, у песмама, пословицама и обичајима”,³² али те искрице народног духа он не би назвао философијом. Он је сматрао да оно што се називало народном философијом јесте део целокупне образованости једног народа, али није део саме философије схваћене као науке. Додуше, он признаје „да је философија продужење књижевно оваквога развитка у народу”,³³ али то не значи да се књижевна (= стручна) философија развила из искрица народног духа. То за Кујунџића може значити само да су такве искрице представљале плодно тло на којем се могла развијати стручна (= научна) философија. У том смислу је стручна философија књижевно продужење искрица народног духа. Јер, он изричито каже да су философију измислили Грци и сви други народи само су је преузимали од њих и даље неговали, па то важи и за Србе.

³¹ Новаковић, Стојан, *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд 1871, стр. 194.

³² Кујунџић, М., „Философија у Срба”, стр. 170.

³³ *Ibid.*

Философија као наука, према Кујунцићевом мишљењу, почиње 1770, појавом књига Доситеја Обрадовића чији је садржај практична (морална) философија. Ако би се послужио дистинкцијом Јована Стејића, први историчар српске философије би рекао да је Доситеј оснивач књижевне (= стручне) философије код Срба и да није део оног што је од Стејића наовамо називано народном философијом.

Кујунцић, надаље, вели да је философија код Срба „почела практичним правцем, имајући пред очима масу народну”.³⁴ Он жели да каже да је Доситеј од самог почетка – и пре него што је отишао у Беч, Модру, Пожун, Хале и Лајпциг – писао текстове из практичне философије, и то за народ, за његово просвећивање. У том смислу је философске садржаје прилагођавао народу и писао „популарне” књиге. Кујунцић не користи реч „популаран”, али њено значење има у виду кад каже да је Доситеј излагао практичну философију „имајући пред очима масу народну”. Дакле, први историчар српске философије прихватио би да је Доситеј популарни философ, али не и да је суштински повезан са популарном философијом немачког просветитељства, како је то по свој прилици сугерисао Јернеј Копитар и преузео Павел Шафарик.

Милан Шевић у својој лајпцишкој дисертацији *Dositheus Obradović ein serbischer Aufklärer des XVIII. Jahrhunderts* (1888) сагласан је да почеци Доситејевог рационализма сежу до школе Јеротеја Дендрина у Смирни, али да је његово истинско просветитељство настало тек под утицајем немачких послевољфовских просветитеља, у којем се концентришу и сродно француско и енглеско усмерење. Попут Копитара, и он сматра да је наш просветитељ потекао из немачког просветитељства, али да му је при томе недостајало знање и таленат немачких просветитеља, да његово знање није ишло у дубину него у ширину, те није створио властито философско уверење нити је своје знање дигао до нивоа науке. Његова мисао није доспела до философских принципа, него је остала на навођењу примера. Стога Шевић држи да се Доситеј не би могао назвати философом нити код њега треба тра-

³⁴ *Ibid.*, стр. 171.

жити доследно изведена схватања или философски систем. Избегавао је теоријска питања и држао се практичних потреба властитог народа. Његова етика јесте имала практичну употребљивост, али још није доспела до нивоа философске науке. Доситејева дела, закључује Шевић, нису философска, али јесу „моралишућа” и „популарна”.³⁵ Другим речима, Доситеј за Шевића није популарни философ јер уопште није философ, али јесте популарни писац који је писао народним језиком и стварао националну књижевност. Одузима му, дакле, звање популарног моралног философа – које му је приделио Копитар, а могао прихватити Кујунџић – али задржава епитет популарног моралистичког писца.

Након Стојана Новаковића, колико знамо, само је Милош Миловановић у својој књизи *Философија у Срба* (1904) Доситеја називао народним философом, и то на више места. Он је то, међутим, увек чинио узгред и из контекста се не може видети шта је том одредбом имао у виду. Новаковићеву синтагму је могао употребити у изворном смислу, означавајући њоме првог философа који пише народним језиком. Али је такође могуће да га тако назива имајући у виду Стејићеву синтагму „народна философија”. Миловановић, наиме, попут Стејића, дели философију на народну (усмену) и стручну (књижевну). Под народном философијом он, као и онај који је увео ову синтагму код нас, разумева философију садржану у пословицама.

У Доситејевим радовима додуше наилазимо на народне пословице, али је он познатији по философским тумачењима (= наравоученијима) басни. С друге стране, имена аутора басни су углавном позната па се по питању ауторства не би могле назвати народним, анонимним. Надаље, Миловановић је у књизи најпре изложио народну философију садржану у пословицама, а потом је приказао учења појединих стручних српских философа. Доситеја је приказао у оквиру стручне философије, што би указивало да га је назвао народним у Новаковићевом смислу, као првог нашег философа који је

³⁵ Шевић, М., „Доситеј Обрадовић – српски просветитељ из XVIII века”, *Гледишта*, 1–2/1999, стр. 191.

писао народним српским језиком. У противном би Доситеј морао бити смештен у одељак о народној философији.

Млади руски филолог Константин Радченко у монографији *Досифей Обрадовицъ и еѣо лиѣературная дѣятельность* (1897) прихвата да је Доситеј философ, али при томе одвојено разматра Доситеја као просветитељског философа од Доситеја као народног писца. Слично и историчар српске књижевности Јован Скерлић држи да је Доситеј философ, али, попут Шевића, атрибут популаран придаје Доситеју као писцу, разложно повезујући при том просветитељство са популарношћу. Он је у књизи *Срѣска књижевност у XVIII веку* (1909) написао да је Доситеј „еклектички и практички философ, просветитељски популарни писац, који на свој народ примењује опште идеје ондашњег рационализма”.³⁶ То понавља и Алојз Шмаус, рекавши да Доситеј мисаоно повезује поглавито немачку популарну философију са практичним потребама свог народа.³⁷ Мишљење историчарâ књижевности наводимо овде стога што ће потоњи историчари српске философије и сами српску философију просветитељства оцењивати као популарну.

Тако Ксенија Атанасијевић истиче да Доситеј није имао научних амбиција да крчи нове путеве и уводи нове идеје, него се „задовољавао преношењем и објашњењем српском народу, како је најбоље умео, оне мудрости коју је проналазио у књигама”.³⁸ Популарно излагање је дакле средство просвећивања народа, на шта је изричито указао Скерлић. Драган Јеремић подвлачи да је српски просветитељ „највећим делом компилирао и адаптирао просветитеље свога времена”,³⁹ што говори не само о степену његове оригиналности него и о поступку популаризовања. Андрија Стојковић

³⁶ Скерлић, Ј., *Срѣска књижевност у XVIII веку*, Просвета, Београд 1966, стр. 325.

³⁷ Шмаус, А., „Дело Доситеја Обрадовића”, *Мисао*, књ. XLI, 315–318/1933, стр. 290.

³⁸ Atanasijević, K., *Penseurs yougoslaves*, Bureau central de presse, Belgrade 1937, p. 92.

³⁹ Јеремић, Д., *О филозофији код Срба*, ПЛАТΩ, Београд 1997, стр. 11–12.

је написао да Доситеј свој светоназор „у популарној форми преноси у народ”.⁴⁰ Слободан Жуњић каже да се развија „у српској литератури крајем XVIII и почетком XIX века један сасвим другачији тип мишљења, мање строг и појмовно дотеран, али зато далеко разумљивији и популарнији”⁴¹ и он га назива „популарна филозофија”, што је и назив читавог одељка у којем су приказани мислиоци Доситејевог времена.

Већина историчара српске философије с разлогом су се сагласили да је Доситеј не само философ, него и популарни философ. Јер је просвећивање читавог народа неизбежно повезано са популаризовањем тешко разумљивих езотеричних садржаја, какви су садржаји философије и науке. Предмет спорења и даљих истраживања остаје питање ко су аутори текстова које је Доситеј узимао за предлошке властитих радова.

ILIJA J. MARIĆ

DOSITEJ AS A POPULAR PHILOSOPHER

SUMMARY

Dositej Obradović suggested that he was a philosopher, although he did not explicitly use that label for himself anywhere. The first one to do that was an anonymous German journalist in the first decade of the 19th century. After that, in 1811, Jernej Kopitar wrote that in his book *Совјеџи зграваџо разума* (1784) Dositej wanted to offer “a popular moral philosophy”, linking the Serbian educator with the popular philosophy of German Enlightenment. In 1852, Jovan Ristić described Dositej as a popular philosopher, using the word popular in the sense of “of the people”, and Stojan Novaković, in 1867, explicitly said that Dositej was “a people’s philosopher”. While negating that Dositej was a philosopher, Milan Šević, in 1888, granted that he was a popular moralist author. In the 20th century, historians of Serbian philosophy agreed that Dositej was a philosopher who published phil-

⁴⁰ Стојковић, А., *Почеци философије у Срба од Саве до Доситеја на основама народне мудрости*, Дијалектика, Београд 1970, стр. 126.

⁴¹ Жуњић, С., *Историја српске философије*, Завод за уџбенике, Београд 2014, стр. 68.

osophical books in popular form in the vernacular with an aim to enlighten his own people.

Keywords: Dositej, popular philosophy, popular philosopher, philosophy of the people, people's philosopher.

821.163.41-94.09 Пишчевић А.
821.163.41-94.09 Пишчевић С.

Радослав Љ. Ераковић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Оригинални научни рад
Примљен: 10. 2. 2020.
Прихваћен: 15. 3. 2020.

МЕМОАРСКА ИСКУШЕЊА СРПСКОГ КАЗАНОВЕ

Мемоарски записи Александра Пишчевића (1764–1820) заслужују да буду означени као прворазредна књижевноисторијска грађа енциклопедијског карактера, која нам омогућава да реконструишемо најинтимније аспекте животне свакодневице руског друштва у другој половини 18. века. За разлику од од свог аристократски одмереног оца, генерала Симеона Пишчевића (1731–1797), Александар Пишчевић се својим читаоцима представио као врсни познавалац приватног живота маргиналних социјалних група, чије је припаднике упознао у кавкаским горштаким насеобинама, донским козачким селима, молдавским крчмама, па чак и пољским илегалним точионицама вотке. У овом раду биће посебно анализирана недовољно истражена тематска својства *Мојеї живоїа (1764–1805)*, на основу којих ћемо покушати да објаснимо због чега сматрамо да мемоари „фриволног” српског Казанове садрже елементе оригиналне друштвено-политичке и социолошке критике стања у којем се налазило руско друштво током владавине Катарине Друге (1729–1796) и Павла Првог (1754–1801).

Кључне речи: Симеон и Александар Пишчевић, Ђакомо Казанова, Катарина Дашкова, европска књижевност 18. века, нефикционална проза, еротске фасцинације, аутоцензура

* rasha@ff.uns.ac.rs

Посматрано из савремене књижевноисторијске перспективе, рецепцијска привлачност мемоарских записа Александра Пишчевића (1764–1805/1820) заиста је неспорна, нарочито када се узму у обзир пишчеве многобројне белешке о сопственим љубавним подвизима (географска мапа његових еротских тријумфа обухвата простор од Балтика до Кавказа). Поред тога, његово дело *Мој животи (1764–1805)* поседује вредност прворазредне енциклопедијске грађе, која нам омогућава да реконструишемо најинтимније аспекте животне свакодневице руског друштва у другој половини 18. века. За разлику од дипломатски одмереног и војнички прецизног генерала Симеона Пишчевића (1731–1797) – припадника руске елите и миљеника моћног Григорија Потемкина (1739–1791) – његов најстарији син се својим читаоцима представио као врсни познавалац петроградских племићких салона, молдавских крчми, кавкаских гарнизона, саратовских будоара, па чак и пољских илегалних точионица вотке. Високи официри под чијом командом је служио на Кавкаској линији, зазирали су од Александра Пишчевића више од побуњених грузијских племена, јер је црномањаст хусар био опчињен њиховим страственим женама. Његова заводничка репутација доводила га је у неприлику чак и када је био недужан (то се, судећи по његовим записима, дешавало веома ретко), што на репрезентативан начин потврђује анегдота о „безразложној“ љубомори генерала Павла Потемкина (1743–1796).¹

По угледу на свог доминантног и славног оца, у чијој је сенци провео читаву официрску каријеру, водио је прилежно белешке о догађајима из свакодневног живота. Веома је интересно да се епизод његових литерарних преокупација хронолошки поклапа с тренутком повратка у Скаљеву, село у тадашњој Новој Србији наслеђено од оца (Кировградска об-

¹ „Г. Потемкин је већ био мушкарац истрошен на Венерином попришту, који по свим рачунима није могао још дуго да служи својој супрузи шеснаестогодишњој лепотици, која уз то није имала ни стида. Такав муж, плашећи се свега, закључио је да ја током времена могу постати курир опасан по његову част и зато је престао да ме шаље у ова послана.“ (Пишчевић 2003: 110)

ласт у данашњој Украјини). Изузмемо ли ауторову концизну (завршну) напомену о компликованом катастарском преме-равању наслеђеног имања (1805), главна тематска нит њего-вих записа се прекида почетком 1798. године, убрзо након склапања брака с ћерком дворског саветника Фјодора Јури-шића (захваљујући случају комедијанту, двадесетогодишња заводничка одисеја Александра Пишчевића окончана је исте године када је умро Ђакомо Казанова). Сасвим у духу његове опсесивне еротске заокупљености туђим женама, Алексан-дар Пишчевић је своју будућу супругу упознао док је била (не)срећно удата за другог мушкарца. Упркос томе што је санктпетербуршка лепотица представљена читаоцима *Мојеї живоїа* (1764–1805) као најутицајнија женска особа у пиш-чевом животу, њено име није прецизно наведено ни у једном поглављу његових успомена, што је довело до стварања ко-мичне ситуације, у којој се један од главних женских ликова може (условно) идентификовати само на основу презимена бившег супруга, дворског саветника Митендорфа.²

Насупрот сентименталистички *чувствителним* реми-нисценцијама генерала Пишчевића на „испијање лимунаде” с крчмарицама у Вормсу и „куповину ждребаца” од тран-силванијске баронице Вешелињи (Пишчевић 2013: 39–40; 202–204), еротске успомене Александра Пишчевића експлицитне су колико и литерарно уобличена сећања славног витеза од Сенгала (Казанова 1954). Да су мемоари руско-српског заводника објављени крајем 18. века, вероватно би изазвали опречне „књижевнокритичке” реакције. Његови угледни савременици и сународници попут Доситеја Обра-довића (1739/1740–1811) несумњиво би били саблажњени,

² „Александар Пишчевић је био ожењен Маријом Фјодоровном, ћерком Фјодора Платоновича Јуришића, пореклом Србина, чиновника Иностране колегије. Марији Фјодоровној је то био други брак. Са њом је имао сина Платона и кћери Љубов, Александру и Надежду. Управо овај Платон Александрович, који је такође био официр, предао је 1864. геролдији помињане документе из којих смо реконструисали војну кар-ијеру његовог оца. Он је наследио имање и списе свог оца, као и деде Симеона Пишчевића. Александар Пишчевић умро је 20/31. марта 1820. без тестаментa, оставивши наследницима, поред имања, и дуг од 40.000 рубаља.” (Ђурић 2018: 44–45)

док би либералније европске читаоце, какав је био Ђакомо Казанова (1725–1798), одушевио приповедачки таленат „блудног сина” Симеона Пишчевића. Наша претпоставка о „херменеутичкој” стидљивости Доситеја Обрадовића заснована је на чињеници да пажљивом читаоцу друге књиге *Живоша и прикљученија* (Обрадовић 1788) не може промаћи упадљиво одсуство података о најзначајнијим догађајима из приватног живота пишчевог мецене, генерала Симеона Зорића (1743–1799). Славни српски просветитељ очигледно је био незаинтересован за дужност „плутарховског” биографа царичиног љубавника и расипног спахије, у чијем је шкловском дворцу млади Александар Пишчевић стекао прва сексуална искуства.³ Доситеј је свој шестомесечни боравак на генераловом белоруском имању описао у свега неколико реченица (Доситеј 2007: 153), на основу којих бисмо могли поверовати да је Симеон Зорић по нарави био најсличнији Доситејевом хоповском духовнику, Теодору Милутиновићу (1711?–1760). За разлику од Александра Пишчевића, Доситеј Обрадовић очигледно није желео да открије својим љубезним *читашељима* шта је (заиста) видео и доживео у Шклову. Уместо да својим читаоцима саопшти „непријатну” истину о приватном животу славног Србина, он је одлучио да поштеди своје савременике од карневалски веселих *прикљученија* на имању пензионисаног царичиног милосника. Упркос великом рецепцијском потенцијалу (романескне) биографије царичиног темпераментног љубимца, који је међу европским дипломатама постао познат након што је 1778. дрско иза-

³ „Време које сам провео у овом веселом местуружило је Пољацима прилику да ме попољаче, а то што сам касније у свом животу постао одважан према женама, потекло је од овог мог боравка у Шклову. Веома су им се допадале моја младост и весела нарав а њихово понашање убрзо је одагнало моју срамежљивост. У Шклову је тада важило као правило да свака жена има свога кавалера. По тој подели ја сам допао шеснаестогодишњој Хорејновни, чију је младост и живахност допуњавало веома лепо лице. Од првог нашег виђења на балу спријатељили смо се и споразумели без икаквог околишења да треба да се волимо.” (Пишчевић 2003: 53)

зазвао на двобој кнеза Григорија Потемкина (1739–1791),⁴ Доситејевим стваралачком сензибилитету очигледно нису одговарале „неразумне“ хедонистичке склоности Симеона Зорића. Срећом по морално сензитивног родоначелника српског просветитељства, прво издање *Мојеј живојш* (1764–1805) објављено је у Москви тек 1885. године (Пишчевић 1885), тако да истинољубиви *сербски* Сократ није био приморан да објашњава својим читаоцима и савременицима зашто је његов опис Шклова у *Живојш* и *прикљученијима* (Обрадовић 1788) толико различит од оног у записима егзалтираног Александра Пишчевића.⁵

С друге стране, основано је претпоставити да би остарели библиотекар чешког грофа Валдштајна био заинтригиран младалачким пустоловинама „срамежљивог“ руског поручника, којег су љубавним вештинама подучавале супруге његових команданата. Промишљање наведене хипотетичке ситуације, у којој је Казанови додељена улога имагинарног

⁴ „A few days ago Princ Potemkin, displeased with Zoritz, presented to the Empress, as she was going to the play, a tall hussar officer, one of his adjutants. She distinguished him a good deal. Zoritz was present. As soon as Her Imperial Majesty was gone, he fell upon Potemkin in a very violent manner, made use of the strongest expression of abuse, and insisted on his fighting him. Potemkin declined this offer, and behaved on the occasion as a person not underserving the invectives bestowed upon him.” (Малмсбери 1844/1: 198–199)

⁵ Булгаковљевска судбина рукописне оставштине породице Пишчевић није ништа мање узбудљива од оне која је задесила Казановино најпознатије дело. Међутим, руски научник Нил Попов (1833–1892) је приликом публикавања мемоара Симеона и Александра Пишчевића (Пишчевич 1884; Пишчевич 1885) био поштеђен од непријатности које су задесиле Хајнриха Брокхауза (1804–1874), првог издавача Казановиних мемоара. Угледни лајпцишки штампар је откупио рукопис 1821. од Казановиних сродника. Дело је затим преведено с француског на немачки и први пут је постало доступно читаоцима 1822. године (I–IV том). Због тога што је објављивање Казановиног „инфамног“ дела изазвало велики скандал у Саксонији, Хајнрих Брокхауз је био приморан да следећа четири тома штампа у Паризу 1832. године (V–VIII). Необична штампарска одисеја Казановиних мемоара настављена је 1838. године, након што је дело због „порнографског“ садржаја било забрањено у Француској. Због тога су последња четири тома публикована у Бриселу (IX–XII). (оп. а.)

борхесовског читаоца *Мојеј живоџа* (1764–1805), можемо оправдати истицањем (многобројних) тематско-мотивских подударана између њихових иронично-духовитих описа животне свакодневице европске аристократије. Ипак, наша је обавеза да истакнемо како нас доминантан статус еротског дискурса у њиховим делима није мотивисао да саставимо „библиометријски” извештај о њиховим вишедеценијским сексуалним активностима, како би европска компаратистика добила научно-релевантан одговор на питање да ли је млечански пустолов-варалица био ефикаснији заводник од руског либидозног хусара. Уместо тога, представићемо доказе о (недовољно проученој) тематској комплексности *Мојеј живоџа* (1764–1805), на основу којих можемо констатовати да је Александар Пишчевић био изненађујуће истрајан у критиковању негативних друштвених појава, па чак и опасних династичких превирања, о чему је његов отац у својим мемоарима писао још опрезније него о телесним дражима баронице Вешелињи.

Политички мотивисана убиства не представљају тему коју је Симеон Пишчевић у својим мемоарима доследно избегавао, о чему јасно сведоче његова горчином прожета сећања на трагичну смрт пуковника Атанасија Рашковића (1697–1753), ота његове (прве) супруге Дафине и најугледнијег српског официра у аустријској војсци (Пишчевић 2013: 90–91). Због тога је, барем на први поглед, веома тешко разумети зашто је генерал Пишчевић понудио потенцијалним читаоцима *Мемоара* само једну (не)вешто сročену реченицу о крају владавине Петра Трећег (1728–1762).⁶ Мада је коначна верзија његових мемоара настала тек средином осамдесетих година 18. века, дело дипломатски обазривог *Семјона Сџейановича* не садржи никакве „осетљиве” информације о бурним дешавањима у руској престоници, која су се одиграла током јуна и јула 1762. године. С обзиром на то да је чак и славни Волтер цинично прокоментарисао вест о „природној” смрти руског владара (Меси 2013: 355), тадашња европска јавност је очигледно била одлично обавештена о томе ко су

⁶ „Место Петра Трећег ступила је на престо царица Катарина Друга.” (Пишчевић 2013: 300)

организатори и извршитељи регницида.⁷ Наравно, било би неосновано претпоставити како је интелектуално свестрани аутор *Историје српског народа* (Пишчевић 2018) направио нехотичан пропуст, тако што је пренебрегнуо историјски значај драматичног догађаја, након којег је отпочела самостална владавина Катарине Друге.⁸ Према нашем дубоком уверењу, разрешење ове (псеудо)елиптичне енигме вешто је скривено у сужејној структури његових *Мемоара*.

Царево шестомесечно управљање државом описано је нешто подробније него „мистериозне” околности које су довеле до његове смрти. Стога можемо закључити да лик владара у делу Симеона Пишчевића није заснован на опскурним осамнаестовековним предрасудама о Петру Трећем као ексцентричном германофилу и импотентном колекционару оловних играчака. Премда је Симеон Пишчевић напредовао у војној служби захваљујући помоћи и заштити личности које су биле умешане у државни удар, попут Григорија Потемкина (Меси 2013: 337; 363), писац *Мемоара* је дао предност чињенично-емпиријском, а не „друштвено-пожељном” тумачењу војног преврата из 1762. године. Доследно се придржавајући обећања датог читаоцима да ће „причати онако како је било” (Пишчевић 2013: 328), он у своје дело није уврстио ниједну опсцену дворску гласину о приватном

⁷ „No šta god da se desilo, Katarina se morala uhvatiti u koštac s posledicama. Njen muž, bivši car, umro je pod nadzorom njenih pristalica. Da li da uhapsi Alekseja Orlova i ostale oficire koji su bili u Ropši? ako to uradi, kako će reagovati Grigorije [Orlov], otac njenog tromesečnog deteta? Kako će reagovati garda? Kako će reagovati Senat, Petrograd, ruski narod? Done-la je odluku, možda i po Panjinovoj preporuci, da se prema toj smrti postavi kao prema tragediji izazvanoj bolešću. Kako bi se odbranila od opštepoznate činjenice da su oficiri koji su čuvali njenog muža mrzeli bivšeg cara, naredila je da se obavi obdukcija. Udesila je da telo seciraju doktori kojima je smela verovati da će oprati Orlova od krivice. Doktori su otvorili telo i, kako im je rečeno, potražili samo dokaze trovanja. Izvestivši da takvih dokaza nema, izjavili su da je Petar umro od prirodnih uzroka, verovatno usled akutnog napada hemoroida – takozvane kolike – koji mu je pogodio i mozak te izazvao kap.” (Меси 2013: 352–353)

⁸ Захваљујући великом труду новосадског историчара др Ђорђа Ђурића, рукопис *Историје српског народа* Симеона Пишчевића приређен је за штампу и објављен 2018. године (Пишчевић 2018). (оп. а.)

животу Петра Трећег, чије су „настраности” сачуване од заборава у мемоарима Катарине Дашкове (1743–1810). Литерарно талентована савременица Симеона Пишчевића је детаљно описала суморну атмосферу на руском двору, током владавине непредвидивог и насилног Холштајнца (Дашкова 1840: 48–71). Сасвим очекивано, царичина омиљена дворска дама није пропустила прилику да „непристрасно” представи Катарину Другу као мудру владарку која није имала другог избора, осим да изда супруга и преузме власт (ћутање генерала Пишчевића је, према томе, фактографски поузданије од надменог самохвалисања принцезе Дашкове).

За наш истраживачки подухват подједнако је релевантна чињеница да се Семјон Сшейанович није определио ни за кантовско промишљање узрока интелектуалне малолетности најмоћнијег европског властодршца, иако је то много више одговарало његовом приповедачком сензибилитету од, на пример, прикупљања волтеровских анегдота о сексуалним склоностима Фридриха Великог (Лангили 2009: 240–252), славног пруског краља којем је Петар Трећи био много приврженији него сопственој супрузи.⁹ Насупрот Катарини Дашковој, у чијим је (романескним) успоменама руски самодржац интенционално трансформисан у гротескну нероновску фигуру, Симеон Пишчевић је понудио својим читаоцима „интерактивну” могућност да самостално донесу одлуку о карактеру кратковеког руског императора. Наиме, у сегменту *Мемоара* посвећеном владавини Петра Трећег, централно место припало је пишчевом „спонтаном” (ауто)биографском признању да га је царева непоткупљивост неочекивано изба-

⁹ „The emperor, in the meantime, continued his usual habits, and seemed to pride himself in giving disgust to his people. When peace was declared with the King of Prussia, for whom his mania had been daily exhibited in some act of folly [мој курзив, оп. а.], or some ridiculous imitation, the emperor's transport knew no bounds; and that nothing might be wanting to the celebration of this glorious event, he gave a grand banquet, to which all the nobility of three first classes, and the foreign ministers, were invited.” (Дашкова 1840: 50–51)

вила из незавидне животне ситуације, у коју је доспео након сукоба с генералом Јованом Хорватом (1713–1780).¹⁰

Црнхуморни извештај Симеона Пишчевића о финансијским малверзацијама бескрупулозног генерала, заиста бисмо могли идентификовати као просветитељску педагошко-утилитарну приповест о томе како похлепни и морално посрнули појединац може да угрози целу заједницу (Пишчевић 2013: 276–280). Међутим, његови *Мемоари* не садрже довољно информација о томе колико је, барем према мишљењу приповедачког субјекта, државни апарат заиста био отпоран на чичиковљевске махинације „лојалних” поданика Руског царства. Због тога желимо да истакнемо како нас је упоредно ишчитавање мемоара Симеона и Александра Пишчевића довело до закључка да се „лакомислени” заводник много чешће од свог оца (критички) освртао на далеко-сежне (финансијске и политичке) последице одређених негативних друштвених појава, које су представљале много озбиљнију претњу за Русију од оружаних побуна сиромашних кавкаских горштака. Ослањајући се пре свега на лична (непријатна) искуства, стечена током вишегодишње службе на немирној Кавкаској линији, аутор *Мојеј живој* (1764–1805) посебну је пажњу посветио проблему (свеопште) подмитљивости војних и цивилних званичника. Према свифтовски сатиричним тумачењу Александра Пишчевића, конквистадорску незајажљивост руских бирократа није могао да обузда чак ни (оправдан) страх од прогонства у Сибир, што је била „педагошко-васпитна” мера у чију је ефикасност чврсто ве-

¹⁰ „А ађутант Гудовић, чим је он [Јован Хорват] отишао, узме ону кесу са златом, оде цару и све му исприча. Цар је, међутим, то исто јутро чуо за исти такав *йоклон* [мој курзив, оп. а.] и од свог камердинера и јако се наљутио на тај Хорватов дрски и непоштени поступак. И да за такав чин не остане некажњен, наредио је да се Хорват јавно укори и да му се са срамотом врате његови дукати. Цар се одмах сетио да то што је Хорват урадио не може бити без разлога и да се ту, мора бити, нешто крије кад се тако пожурео да дође до *йрошекиције* [мој курзив, оп. а.]. Зато је наредио да одмах напусти Петроград и да се врати у своје место, а у Нову Србију да се као инспектор пошаље пуковник Спичински. Спичинском је пред полазак усмено најстроже заповеђено да се у Новој Србији о свему распита и уђе у све Хорватове послове до најмањих појединости и да га обавести о свему што тамо буде нашао.” (Пишчевић 2013: 299)

ровао један од главних актера његових мемоара, цар Павле Први (1754–1801).¹¹

Ако бисмо били приморани да издвојимо само један доказ о тематској комплексности *Мојеј живоџа (1764–1805)*, онда бисмо се неизоставно определи за пишчева (многобројним примерима поткрепљена) запажања о размерама системске корупције, за чије су ширење били одговорни не само престонички министри, него и „сналажљиви” саратовски полицијски писари. Услед тога што је сурово поступање саратовског намесништва с донским сељацима често изазивало побуне, у чијем су гушењу морале да учествују чак и војне јединице попут пишчевог Ростовског карабињерског пука (Пишчевић 2003: 224–226), саветнику Јесипову и исправнику Горбунову оправдано припада истакнуто место у галерији опскурних ликова, које је на основу својих (не)поузданих младалачких реминисценција створио Александар Пишчевић. Ипак, постоје два конкретнија разлога због чега сматрамо да су живописне успомене српског Казанове на боравак у Саратову релевантне за нашу анализу примарних тематских својстава *Мојеј живоџа (1764–1805)*. Прво, његова љубавничка каријера досегла је врхунац у провинцијском граду на југу тадашње Русије, а не у космополитском Санкт Петербургу. Његова еротска фасцинираност удатим женама дошла је до пуног изражаја у IX, X и XI поглављу *Мојеј живоџа (1764–1805)*, што се хронолошки подудара с периодом службовања Александра Пишчевића у донској области (1792–1794). Прецизније, након што је његов пук приспео у Саратов, он је ступио у интимну везу чак с три жене: „веселом” госпођом Панчулидзе, „сладострасном” госпођом Линицки и „кокетном” младом супругом пуковског лекара Баура, које су му пуне две године пружале „разноврсна задовољства” (Пишчевић 2003: 205–209; 232–234). Друго, његову личну безбедност

¹¹ „Катаринина смрт и владавина Павла Првог, која је већ на самом почетку показивала да је гвоздена, били су свима на устима, али ју је, међутим, утолико више требало хвалити јер су свакодневна крстарења фелдјегера, које је је у Русији установио овај цар, улила страх у све душе: дужност ових гласника била је да одводе у Сибир и друга места заточења оне на које се излио гнев Павла Првог.” (Пишчевић 2003: 281)

нису угрожавали преварени мужеви већ локални властодршци, чију је корумпираност случајно разоткрио, док је савесно обављао своје дужности (војничке, а не еротске). Омнипотентни (sic!) љубимац саратовских дама, замерио се паланачким чуварима реда и закона када је самоиницијативно похапсио криминалце, који су годинама плачкали и убијали путнике у донској области.¹² Реакција губернаторових сатрапа на његов извештај о успешном привођењу опасних „главосеча“ (Пишчевић 2003: 2007), била је сасвим супротна од оне коју је очекивао главни актер поменутог подвига. Уместо да буде похваљен, па чак и награђен, он је морао да се помири с комично-апсурдном спознајом да је хватање разбојника нанело већу штету његовом друштвеном угледу него гласине да је одговоран за морално посртање угледних представница (мало)грађанске заједнице. Непријатељско опхођење саратовских бирократа према ревносном младом официру постало је разумљиво тек након што се испоставило да су затворске ћелије рудиментарне верзије фукоовског паноптикона остале празне, зато што су подмићени представници „репресивног“ државног апарата одмах пустили на слободу чланове злогласне банде (Пишчевић 2003: 208).

Дугогодишња сарадња представника извршне власти с разбојницима представљала је само једну од бројних метода за изнуду новца од сељака, трговаца и „староверачких“ калуђера, што је озлојеђеног *Александра Семјоновича* инспирисало да све локалне криминалце гогољевски духовито подели на „ниткове“ и „лопове који су седели у управи намесништва и нижем земском суду“ (Пишчевић 2003: 207). Начин на који је исправник (полицајац) Горбунов покушао да се спријатељи с новопридошлим хусарским капетаном, пружа нам одговор на питање чиме је била мотивисана одлука главног

¹² „Тежина преступа који су починили ови, које сам ухватио, одговарала је казни кнутом, али они, као већ прекаљени у овим стварима, успели су да спасу своја леђа давши од своје плачке саветнику Јесипову и исправнику Горбунову три хиљаде рубаља, зато били ослобођени и добили привилегију да наставе свој занат. Међу њима била су три човека из села Лога који су претили да ће ме убити ако ме негде сретну самог. Неколико недеља касније, опет су се прихватили свог посла.“ (Пишчевић 2003: 207)

јунака *Мојеї живоїа* (1764–1805) да постане „дискретни” хроничар бешчашћа грамзивих чиновника. Искусни полицајац је расипном и презадуженом официру предложио да обману и (незаконито) оглобе мужике из околине Саратова, тако што ће им запретити да ће бити кажњени ако војсци не понуде новчане „поклоне” (Пишчевић 2003: 202). У саратовском „свету иза огледала” српски Казанова је управо након овог инцидента стекао статус ексцентричног индивидуалца, чија је неподмитљивост била у супротности с општеприхваћеним нормама понашања (за разлику од Нушићевог господина Виће, његов руски пандан очигледно није сматрао да љубавне афере угрожавају државни поредак). Због тога што је капетан Пишчевић с гнушањем одбио поменућу фаустовску погодбу, сумњичави Горбунов је закључио како је млади официр потпао под утицај опасних „јакобинских” идеја (Пишчевић 2003: 202), што је у Русији крајем 18. века представљало много озбиљнији преступ од изабљивања застрашених сељака.¹³ На основу тога како је иронични наратор интерпретирао доказе о снажној узрочно-последичној вези између брзог богаћења и моралног пропадања виших слојева руског друштва, можемо констатовати да је безобзирним службеницима бирократског Левијатана хобсовски концепт друштвеног уговора био мање рационалан „мисаони конструкт” од „бриљантног” плана за изградњу ратне флоте усред донске степе.

Поред критички интонираних записа заснованих на личном искуству Александра Пишчевића, дело *Мој живоїа* (1764–1805) такође садржи описе догађаја у Саратову којима он није непосредно учествовао, што му је обезбедило позицију (привидно) необавештеног наратера. Захваљујући томе што су се неповерљиви мужици брже зближили с простим војницима него с официрима, капетан Пишчевић је од епизодног протагонисте (неименовани коњаник-карабињер) сазнао за

¹³ Срећом по српску књижевност, Александар Пишчевић је избегао злехуду судбину својег имењака и једног од најпознатијих житеља Саратова, Александра Радишчева (1749–1802), који је због својих „путописних” белешки о обесправљеним руским кметовима био прогнан у Сибир 1790. године (Радишчев 1950). (оп. а.)

анекдоту о полицајцу Зидову, којег је прикупљање пореза много више интересовало од одржавања јавног реда и мира. Досетљиви исправник Зидов је узимао велике суме новца од сељака и иргиских (староверачких) калуђера, како дрвеће из њихових шума не би било употребљено за изградњу ратне флоте (Пишчевић 2003: 224). Права функција ове „глупе измишљотине” (Пишчевић 2003: 224) у сижејној структури *Мојеј живој* (1764–1805) долази до потпуног изражаја тек када размотримо њену (субверзивну) гносеолошку вредност. Према нашем мишљењу, талентовани мемоариста је својој хипотетичкој (емпатичној) публици (Rabinowitz 1977: 126) сугерисао да су руски сељаци услед обесправљености, необразованости и сујеверја веома подложни репресији државног апарата, оличеног у самозваним бродоградитељима који вероватно никада у животу нису ни видели море (дијаболична генијалност Зидовљевог плана постаје очигледнија када се узме у обзир да је Саратов удаљен око 800 километара од црноморске обале).

Завршни сегмент овог рада посвећен је лику генерала Јосифа Хорвата (1751–1814/1815), рођаку пишчеве мајке и зету грофа Платона Зубова (1767–1822), последњег љубавника Катарине Друге. Пишчева луцидна анализа стања у којем се налазило руско друштво крајем 18. века не би била целовита без критичког осврта на декадентно понашање аристократије, чија је одговорност за „експоненцијално” ширење корупције у државним институцијама била много већа од оне коју су сносили провинцијски полицајци и порезници. С обзиром на то да је Јосиф Хорват током управљања јекатеринославском губернијом (Дњепропетровск у данашњој Украјини) стекао репутацију финансијског виртуоза, у чијим су цеповима завршили милиони рубаља државног новца, сасвим је разумљиво због чега капетан Пишчевић није желео да препусти забору најзначајније догађаје из живота својег корумпираног ујака.¹⁴ Мада приповест о незаконитом

¹⁴ „Да бих, макар мало, приказао друге начине г. Хорвата за богаћење, довољно је да споменем само један случај. Стовариште провијан-та од неколико стотина хиљада четврти проглашено је неупотребљивим због укварености намирница и наређено да се прода и попуни другим.

богаћењу генерала Хорвата представља аутентично сведочанство о грандоманији и похлепи привилегованих појединаца, улога овог јунака у *Мојем живоју* (1764–1805) много је комплекснија од оне која је додељена грабежљивим саратовским чиновницима. Наиме, ликови генерала Јована Хорвата и његовог сина Јосифа заузимају истакнуто место у записима њихових (озлојеђених) рођака, Симеона и Александра Пишчевића. Симеон Пишчевић је, на пример, врло детаљно објаснио како је генерал Јован Хорват успео да присвоји државни новац намењен платама и опремању Новосрпског корпуса (Пишчевић 2013: 279–280), а за наше истраживање је нарочито значајан последњи запис аутора *Мемоара* о генералу-клептоману. Уместо злурадог ликовања због заслужене пропасти среброљубивог „тиранина” (Пишчевић 2013: 290), млади мајор Пишчевић је кавалерски отписао лична новчана потраживања, која је госпођа Хорват требало да измири уместо мужа-робијаша (Пишчевић 2013: 304). Племићки углађени *Семјон Стейанович* је на тај начин поштедео од велике срамоте не само генералову супругу, него и њеног сина Јосифа, чија је (контровверзна) војничка каријера описана у литерарно уобличеним успоменама српског Казанове.

На само крају овог рада желели бисмо да нагласимо како нам је упоредно ишчитавање мемоара Симеона и Александра Пишчевића пружило драгоцену могућност да реконструирамо алтернативне идентитете главних (негативних) јунака, који се не реализују у актуелном свету приче али су веома значајни за анализу тематске композиције успомена Александра Пишчевића (на пример, Јосиф Хорват је у делу Симеона Пишчевића представљен као дванаестогодишњи дечак, чијег су оца средином 1763. одвели на „службени пут” у Вологду). Прецизније, на основу тога што је у *Мојем живоју* (1764–1805) оштро критикована решеност Јосифа Хорвата

Укњижено је да је покварени провијант продат на јавној дражби по једну рубљу за четврт, а уместо тога купљена је четврт по шест рубаља. Укварени, продати и опет купљени провијант био је један исти, само што је све урађено папирима и лажним сведочењима провијантских службеника, а у цеп г. Хорвата слило се више од пола милиона рубаља.” (Пишчевић 2003: 285)

да због новца понови фаталне грешке својег оца (Пишчевић 2003: 271–273; 294–295), можемо констатовати да је Александар Пишчевић кроз описивање трагикомичне судбине својег рођака најбоље објаснио колику штету је корупција причињавала руском друштву. Дело „фриволног” српског Казанове несумњиво садржи елементе аутентичне друштвено-политичке и социолошке критике стања, у којем се налазило руско друштво током владавина Катарине Друге (1729–1796) и Павла Првог (1754–1801), што нас је подстакло да закључимо како би отвореност *Мојеј живој* (1764–1805) за савремена читања требало прихватити као још један доказ о књижевноисторијској и уметничкој релевантности мемоарских записа „блудног сина” генерала Пишчевића.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вилсон 1979: E. Vilson, *Neutešni Kazanova*, Beograd: *Delo*, XXV/8, 58–66.
- Дашкова 1840: C. Daschkaw, *Memoirs of the Princess Daschkaw: Lady of Honour to Catherine II* (vol. 1–2), London: Henry Colburn.
- Ђурић 2018: Ђ. Ђурић, Од сеобе народа до Сеоба, у: С. Пишчевић, *Историја српског народа*, Нови Сад – Шид: Академска књига – Народна библиотека „Симеон Пишчевић”, 7–133.
- Казанова 1954: Ђ. Казанова, *Пустоловине*, Нови Сад: Матица српска.
- Мадариага 1982: I. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Лангили 2009: E. M. Langille, *Le Roi des Bulgares: Was Voltaire's satire on Frederick the Great just too opaque?*, in: E. J. Johnson and B. R. Wells (ed.), *An American Voltaire: Essays in Memory of J. Patrick Lee*, Newcastle-Upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 240–252.
- Малмсбери 1844: J. H. Malmesbury, *Diaries and Correspondence*, I–IV, London: Richard Bentley.
- Меси 2013: R. Mesi, *Katarina Velika: portret jedne žene*, Beograd: Laguna.
- Обрадовић 1783: Д. Обрадовић, *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића: нареченога у калуђерству Досићеја*, Лајпциг: Штампарија Јохана Брајткопфа.

- Обрадовић 1788: Д. Обрадовић, *Езојове и њроких разних басношворцев с различних езика и на славеносербски език ѡреведене, сад ѡрви ред с наравоучишелними ѡлезними изјасненијами и наштавленијами издаше и сербској јуношти ѡсвећене Басне*; [Живош и ѡрикљученија II], Лајпциг: Штампарија Јохана Брајткопфа.
- Обрадовић 2007: Д. Обрадовић, *Писмо Хараламѡију; Живош и ѡрикљученија* (прир. М. Д. Стефановић), Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Пишчевић 1885: А. Пишчевич, *Жизнь Александра С. Пишчевича, им самим описанная. 1764–1805* (с предисл. и примеч. д. чл. Нила Попова), Москва: Изданіе Императорскаго Общества Историіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.
- Пишчевић 2003: А. Пишчевић, *Мој живош (1764–1805): усѡмене* (прев. и предг. М. Фундуруља), Нови Сад: Матица српска – Српско-украјинско друштво.
- Пишчевић 1795: С. Пишчевич, *Извѣстије собраноје из разних авшоров и веденоје в истѡрију ѡреводом на славенски јазик [...]*. Књ. 1, Сигнатура рукописа: 9238, Београд: Архив САНУ.
- Пишчевић 1884: С. Пишчевич, *Извѣстіе о ѡхожденіи Симеона Сштейановича Пишчевича: 1731–1785* (под редакціей Нила Попова), Москва: Изданіе Императорскаго Общества Историіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.
- Пишчевић 1963: С. Пишчевић, *Мемоари* (прев. и предг. С. Матић), Београд: СКЗ.
- Пишчевић 2013: С. Пишчевић, *Симеон Пишчевић* (прев. С. Матић; предг. М. Д. Стефановић), Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Пишчевић 2018: С. Пишчевић, *Истѡрија српској народа* (прир. Ђорђе Ђурић), Нови Сад–Шид, Академска књига–Народна библиотека „Симеон Пишчевић”.
- Попов 1884: Н. Попов, Предисловіе, у: С. Пишчевич, *Извѣстіе о ѡхожденіи Симеона Сштейановича Пишчевича: 1731–1785*, Москва: Изданіе Императорскаго Общества Историіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, I–IV.
- Рабинович 1977: P. Rabinowitz, Truth in Fiction: A Re-examination of Audiences, Chicago: *Critical Inquiry*, 4/1, 121–141.
- Радишчев 1950: А. Радишчев, *Пушовање од Петѡрограда до Москве*, Београд–Загреб: Култура.

RADOSLAV ERAKOVIĆ

SERBIAN CASANOVA'S ROMANTIC TEMPTATIONS
IN HIS MEMOIRS

SUMMARY

The memoirs authored by Aleksandar Pišćević (1764–1820) are worthy of being labelled the first-class material of encyclopaedic type providing us with insight into the most intimate aspects of the everyday life of the Russian society in the second half of the 18th century. Unlike his aristocratically temperate father, General Simeon Pišćević (1731–1797), Aleksandar Pišćević presented himself to the readers as a masterful expert in private life of marginal social groups, whose members he met in Caucasian highland settlements, Cossack villages of the Don area, Moldavian inns, even in Polish illegal vodka “speakeasies”. This study focuses especially on the insufficiently analysed key topics of *My Life (1764–1805)*, based on which we shall try to explain why we claim that the memoirs of “frivolous” Serbian Casanova contain the elements of original social-political and sociological critics of the Russian society in the periods of the reign of Catherine II (1729–1796) and Paul I (1754–1801).

Keywords: Simeon and Aleksandar Pišćević, Giacomo Casanova, Catherin Daschkaw, European literature of XVIII century, non-fictional prose, erotic fascinations, self-censorship.

655.571:821.163.41.09 Обрадовић Д.
655.4/.5(497.11)"17"

Жарко Д. Војновић*
Народна библиотека Србије
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 5. 8. 2020.
Прихваћен: 10. 9. 2020.

ДОСИТЕЈЕВИ ПРЕНУМЕРАНТИ ИЗ РЕДА ПРАВОСЛАВНОГ СВЕШТЕНСТВА

Однос Доситеја Обрадовића према Православној Цркви и Православне Цркве према Доситеју Обрадовићу предмет је расправа готово два и по века. Овај рад представља покушај да се искључиво на темељу извора, а то су спискови пренумераната на Обрадовићеве књиге у 19. веку, установи број припадника православног свештенства међу њима, како би се на основу статистичких података установио ниво присутности његовог дела у православном клиру тога времена и на основу тога створи слика о стварном положају који је Доситеј имао у тим круговима. На крају се даје преглед најпознатијих монаха и парохијских свештеника који су се претплаћивали на Доситејева дела.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, Православна Црква, свештенство, монаштво, рецепција, пренумерација

Тешко да би се Доситеј сложио кад бисмо његово дело назвали идеолошким у данашњем смислу те речи. Без обзира на то, историја његове рецепције сведочи о присутности управо идеолошких тумачења, нарочито од стране интересних група којима је оно требало послужити за сопствене циљеве. Чини се да је међу Србима до најснажније такве реинтерпретације дошло после завршетка Другог светског рата. Испоставило се да је читав низ Доситејевих анегдот-

* stevlovi@gmail.com

ских изрека био згодан материјал за подупирање оновременог погледа на свет и ширење идеја које Доситеју нису суштински блиске. Они који су се у то време образовали лако ће потврдити да се на популарном, школском нивоу, Доситеј представљао као најзначајнији међу Србима претеча тадашње владајуће идеологије, те онеме ко није имао прилике нити намере да се самостално позабави његовим делом није било тешко поверовати да се заиста ради о зачетнику борбеног атеизма (Ђорђевић 2008: 340-342). У тој програмски наметнутој антиномији просветитељства и црквеног мрачњаштва, како се онда сасвим озбиљно говорило, сам Доситејев лик је губио своју истинску физиономију, коју су у то доба могли објективније сагледати само непристрасни научници. Другим речима, оно је, доживевши одређену врсту идеологизације, морало најпре проћи кроз деидеологизацију, како би се портрет „бити имајућег” хоповског пустињака и европског доктора свих душевних наука показао очишћен од историјских наноса. Полемика око Доситејевог идентитета често је у ствари била плод неспоразума, читања с предрасудама или неспособности историјске убикације, и стога је у том војевању једних предрасуда против других потрошено доста снаге само за враћање из интерпретативних ћорсокака. Често се радило о међусобној борби лоших тумача и тумачења, при чему је сам Доситеј остајао у сенци (Биговић 2013: 683-684, 691-692). Писац овог рада лично је заинтересован за решавање овог питања, јер је и сам дао свој неславни допринос овим неспоразумима, на срећу непознат јавности. Било је то у време ослобађања од обавезних тумачења света кад је, као млад студент, решивши да и он узме удела у обрачуну, саставио један незнавен семинарски рад о Доситеју, мислећи да се бије, у правом смислу речи, против нечега што је сматрао застрањењем у српској културној па и општој историји, при чему је Доситеј поприлично ни крив ни дужан настрадао; испоставило се, наравно, да је то била битка са утваром, обрачун са рестриктивним школским тумачењем Доситејеве мисли, а да њега самога у тој незреој расправи није ни било, јер идеје, против којих је ратовао, углавном и нису биле Доситејеве.

Свакако, разлог ових контроверзи је у самом Доситејевом деловању, јер је једна од најважнијих његових тема потенцијално задирала у идентитет народа којем је сам припадао. Да је историјски положај српског народа у то време био другачији, стабилнији, да су Срби имали своју државу и да нису били расути у неколико царстава, од којих ниједно није било, најблаже речено, пријатељски настројено према њима, полемика коју је Доситеј изазвао остала би на верском нивоу, и данас би њена историја била једноставнија. Међутим, у ситуацији кад Срби успевају да упркос свему остану на европској сцени као засебан организам, и то само захваљујући специфичној улози Православне Цркве, на првом месту Карловачке митрополије која је, суревњиво чувајући наслеђе српске средњовековне државе, створила ефикасан оквир савременог и будућег националног деловања, уједињујући традицију и модерну европску свест, дирати у нешто што је представљало истински темељ било је у најмању руку неопрезно, без обзира што се реално није радило ни о каквој унутрашњој субверзији. Некритички настројени доситејевци често су губили из вида баш ту конкретну историјску слику, бавећи се искључиво теоретским и практичним садржајем Доситејевих идеја. Међутим, тим апстраховањем губи се њихов изворни смисао, који је, у ствари, био педагошки, а нипошто револуционаран. Сетимо ли се, за пример, да Доситеј своју историјски свакако недовољно одговорну тезу о „бесполезности манастира у општеству“ износи само неколико година након што је хабзбуршка власт, у оквиру насилно наметнуте реформе српске црквено-народне аутономије, укинула двадесетак манастира под изговором њихове економске неодрживости, што је, заједно с још неким захватима те реформе, међу Србима изазвало општу узбуну, често и изливе очаја, јер су манастири били центри гравитације око којих се народ окупљао и тако се сачувао за ново доба, свакако да се могло очекивати да га, због идејног и хронолошког подударења, сматрају саучесником у том подухвату. Придодамо ли томе и његово наивно одушевљавање јозефинизмом, који ни изблиза за Србе није био толико повољан као што се сматрало, као и још неке незгодне детаље који за савремене-

нике у конкретној ситуацији без сумње имају реалну тежину (нпр. друговање са Атанасијем Димитријевићем Секерешом, римокатоличким ренегатом и стога врло омрзнутим у националним круговима), онда се штавише морамо чудити да Доситеј није доживео јавну осуду од стране црквене власти и неку од канонских казни, рецимо, одузимање монашког чина. Напротив: не само да нема података да је јерархија Карловачке митрополије подузела икакве сличне мере, него чак ни да је дата каква препорука да се буде на опрезу при додиру са делима овог чудног монаха. Доситејеве посланице и дијалози са стварним или замишљеним опонентима (Харалампије, Зилотије) сведоче само да су његове идеје изазвале реакцију, али реакцију појединаца, што је из гореописаних разлога сасвим разумљиво и оправдано, а не – то је врло важно истаћи – институционалну. Изгледа да се у то време ипак правилно разумела једна ствар: Доситејева мисао није била богословског него пре свега педагошког типа, па су му због тога опраштани ти „вишкови“, који су реално могли произвести сукобе.¹ Другим речима, црквена власт Доситеја није узимала озбиљно као теолога, али јесте као педагога: та перспектива је очигледно била пресудна да противдоситејевско негодовање буде сведено на разину појединаца и да он у своје време буде практично без озбиљнијих јавних опонената. Негативне реакције од стране оних чија је реч могла имати тежину јављале су се, као што знамо, тек у следећем веку, од цариградског патријарха, затим од младог црногорског митрополита Петра II, и коначно од карлштатског епископа Евгенија Јовановића; но и оне су се, ваља подвући, збивале далеко од очију јавности, остајући на нивоу личних писама, па тако и без икаквог утицаја на јавно мњење – и црквено и опште.² Чини се, штавише, да се у црквеним круговима гаји-

¹ Карактеристичан израз такве рецепције налазимо у оди Мушицког *Сени Доситеја Обрадовића*: „Престрога каткад он обличавао: / Обаче верни ученик Сократов / (Проштајмо жару добру), нерад / Видети ум богодани рабом” (Мушицки 1838: 17).

² Текстови о овој теми сабрани су на једно место у хрестоматији *Доситеј између православља и атеизма*, коју је приредио Ђорђе Ј. Јанић (Београд 2017).

ла већинска наклоност према њему, упркос његовим претеривањима; уосталом, Доситеј се појединим својим мислима није исувише разликовао од најумнијих епископа Карловачке митрополије у 18. веку (Грбић 2018: 196-198), с тим што је њихова инспирација била предањска, јеванђелска, а његова просветитељска.³ Биће да је ово поклапање, као и то што се Доситеју никако није могла одрећи благородност карактера и доброхотност, учинило да он стекне много поштовалаца и у редовима православног клира, у који овде убрајамо мирско свештенство с једне, а монаштво, заједно с јерархијом, са друге стране. Рекло би се да је овај однос у својим најбољим тренуцима био однос сарадње и међусобног исправљања. Добра илустрација ове коегзистенције јесте дијалог који препричава у својој књизи о манастиру Крушедолу његов игуман Димитрије Крестић, зовући чак Доситеја „блаженим”⁴, епитетом извесног светитељског призива.

Пошто се Доситејева наука почела ширити књигама, нема бољег начина да сагледамо Доситејеvu црквену рецеп-

³ Индикативна је у том смислу Доситејева литерарна конструкција у којој некадашњи нишки, а потом темишварски епископ Георгије Поповић, у Доситејево име износи идеје за које није баш извесно да су се средином 18. века могле чути од православног јерарха, нарочито оног који је васпитан у традиционалном духу, под османском влашћу, попут овог владике. Овај маневар читаоца треба да убеди да је Доситеј њихов промо-тер, али не и творац, пошто су оне већ од раније постојале у крилу саме Православне Цркве. Овде је у ствари тачка обрта увреженог мишљења о Доситеју као рушиоцу ауторитета Цркве, јер је очигледно најпре сам посегав за тим ауторитетом како би утемељио и оправдао своју мисао.

⁴ „Године 1807. Блажени Доситеј наш бавио се у једном фрушкогорском манастиру зовомом Крушедолу дуже времена. Овом приликом рече му један одлични јеромонах да је он у том верло погрешно што је у својим писанијама нека мненија весма рано почео по народу расејавати. А кад је Доситеј жестоко бранио свој поступак, каже му онај да он и сам признаје благородну намеру његову, но да је он покрај свега тога љуто погрешно што је пре времена почео у очима народа одузимати важност оному заведенију које нам је веру, а с њом и народност, сачувало.” Доказујући му да су Срби опстали само тамо где је било манастира, којих је у Босни било само два, он је завршио: „Видите, отац (тако је звао Доситеја), зато је пропала Босна’. На ове речи дубоко замишљен Доситеј с уздисом одговори: ‘Еј, човече! Јошт ми нико то не рече’” (Крестић 1840: 4–5).

цију до да сазнамо колико их је свештенство читало. Тај би подухват остао иначе без значајнијих резултата, јер свакако нема довољно извора. На срећу, то се тиче само првих издања Доситејејевих дела, тј. оних које је сам за живота издавао. Каснија издања, нарочито сабрана дела (Београд, 1833. и Нови Сад, 1850), о томе нам дају драгоцене податке. Томе је пре свега заслужан систем пренумерације који међу Србима делује од последњег десетлећа 18. века: књиге издате тим путем права су ризница имена и првокласни документи за националну историју културе. Доситеј је своје књиге издавао сам, без пренумераната, но његови поштоваоци међу издавачима у 19. веку често ће посезати за овим специфичним видом колективног финансирања књиге, који је, у недостатку професионалних издавача, био најчешћи пут превазилажења препрека изазваних недостатком новца у време кад је књига била несразмерно скупља но данас.

Претплаћивање на Доситејејеве књиге у 19. веку није дуго трајало, свега 32 године – од 1818, тј. Соларићевог издања *Мезимца*, до Доситејејевих скупљених дела у десет књига, издатих код Данила Медаковића у Новом Саду током 1850. године. Издавање *Мезимца* није ишло лако, прво објављеније појавило се пред крај 1814, а друго у пролеће 1817. Већ у њему налазимо податке занимљиве за ову тему, јер Соларић, набрајајући имена сабиратеља пренумерације у различитим крајевима, јасно показује да нарочито рачуна на српско свештенство: од шеснаест именом поменутих, чак пет су свештеници, од Далмације, преко Славоније до Баната, међу њима и један јеромонах, Кирило Цвјетковић из Шибеника (Соларић 1817). Већ ово је по себи довољан доказ о поштовању које је Доситеј имао у црквеним круговима, јер мањи је труд претплатити се на књигу, а свакако већи разглашавати, тражити претплатнике, сакупљати и слати новац издавачу, а потом и разашилати књиге претплатницима. Ако је већ на самом почетку Доситејевог похода међу Србе пренумерантским путевима било свештеника вољних преузети на себе и бавити се тиме уз сопствену жртву, безинтересно, то значи да су његова дела дефинитивно налазила места и у црквеном животу Срба, макар и неформално; а можемо с

правом сматрати да је такав однос према њему доста старији од ове године, јер треба веровати да се ових пет свештених лица није појавило ниоткуда, него као одјек извесне традиције која је већ морала постојати међу њима. Још бољи доказ тога је статистички пресек података о пренумерантима на *Мезимца*: од близу 450 имена, готово стотину отпада на свештенство – 80 свештеника и 17 монаха (међу њима и три епископа!) претплатило се на ту књигу, што чини скоро четвртину од укупног броја (Обрадовић 1818: [1-18]). Узмемо ли у обзир чињеницу да је давно већ било прошло време кад су свештеници били једина образована (макар у смислу функционалне писмености) класа народа, као и да је барем 95% пренумераната са подручја Хабзбуршке монархије, у којој је школски систем релативно добро и широко био разрађен, закључићемо да је ипак управо свештенство у том часу било највише заинтересовано (уз веома бројне трговце, који представљају у то време грађански, средњи staleж) за појаву до тад непознатог Обрадовићевог текста.

Занимљиво је да је *Мезимац* из 1818. уједно зенит ове појаве, јер се нити код једне књиге више неће десити оваква висока процентуална заступљеност свештенства међу пренумерантима. Како бисмо видели динамику даљег развоја овог питања, даћемо кратак статистички преглед броја пренумераната из реда православног клира на наредна издања Доситејевих дела.

Прво следеће – *Собраније разних правоучишелних вештеј* – штампао је у Новом Саду 1825. Константин Каулици. Као друга генерација књижара и издавача, морао је разумети да објављивање било ког Доситејевог дела може бити добар пословни подухват. У знатном броју претплатника (искључиво са територије Монархије), избројали смо укупно 43 парохијска свештеника и тринаест монаха (Обрадовић 1825: [1-13]).

Већ идуће године, 1826, Јосиф Миловук издао је Будиму *Христоишцију*. Занимање за њу било је изузетно велико, јер је Миловук као способан трговац, још од раније и сам скупљач пренумераната (у Каулицијевом *Собранију* потписан је међу пештанским пренумерантима као „скупитељ Летописи“) и

човек суштински заинтересован за књигу и просвету, успео дати свом подухвату добру рекламу, и сабрати преко 1200 претплатника. Међутим, овде је одзив свештенства био процентуално доста мањи: на броју је 38 парохијских свештеника и седам монаха, при чему су два свештеника били у улози скупљача⁵ (Обрадовић 1826: [1–22]).

Георгије Магарашевић је приредио и у 1829. у Будиму путем пренумерације објавио *Писма Доситеја Обрадовића* до којих је успео доћи. За нашу тему ово издање је важно јер су тада први пут јавности приказани срдачни односи у којима је Доситеј био са појединим монасима, нарочито великореметским Софронијем Лазаревићем и крушедолским игуманом Димитријем Крестићем.⁶ На *Писма* су се том приликом претплатила 44 парохијска свештеника (међу њима су двојица били и скупљачи) и четворица монаха⁷ (Обрадовић 1829: [1–16]).

Са историјске тачке гледишта, највећи допринос ширењу Доситејевог популарности преко књига дао је Глигорије Возаровић, који је у Београду почео од 1833. издавати његова целокупна дела, што је био и важан симболички гест рађања нове српске културе у граду који је од тада њено средиште. Сам не имајући, наравно, новаца за ово скупо предузеће, обезбедивши усмену подршку Јеврема Обреновића, који је обећао надокнадити евентуалне губитке, Возаровић га је путем објављенија разгласио по српском свету; овај пут је, међутим, нагласак био пре свега на читаоцима из Србије,

⁵ Недостатак Миловуковог списка пренумераната јесте то што имена нису бележена у свим местима, него је за нека даван само збир наручених књига, тако да је вероватно и у њима било свештеника, нарочито тамо где је број већи, као нпр. у Панчеву, Сегедину... (50).

⁶ *Писма* нам дају једно нарочито занимљиво сведочанство о изванредном поштовању које је Доситеј имао код православних свештеника – њему непознати беочински парох Павле послао му је преко посредника пет акова вина. Иако је, као што се зна, Доситеј био велики љубитељ вина, више га је од самог дара дирнула ова пажња човека којег никад није ни чуо ни видео.

⁷ *Доситејева буквица* коју је 1830. издао Самуило (Севастијан) Илић такође је, као што се види из предговора, објављена путем пренумерације, али имена пренумераната нису нажалост одштампана у књизи.

којих је у односу на аустријске Србе, још увек било мало, но који су се вредно одазвали. На терену је пет свештеника било у улози совокупитеља, а укупно су се на ту прву књигу, *Живош и љикљученија*, претписала 54 мирска свештеника и деветорица монаха, што је за ондашњу Србију био леп број (Обрадовић 1833, Живот: [1–14]).

Ипак, укупан број пренумераната већ је у другој књизи, *Писмима Доситеја Обрадовића*, која је изашла убрзо потом, у укупном збиру веома опао, па се и број свештеника међу њима више него преполовио – забележена су имена њих 20 (од чега су двојица били скупљачи), уз четири монаха (Обрадовић 1833, Писма: [1–10]). У следећим књигама број се одржавао на том нивоу: на *Басне* се претписало такође двадесет свештеника (два скупљача) и три монаха (Обрадовић 1833, Басне: [1–9]), на *Совеште здравој разума* поново двадесет свештеника и четири монаха (Обрадовић 1834, Совети: [1–10]), на *Ешику* 18 свештеника и пет монаха (Обрадовић 1834: [1–10]), на *Собраније* 25 свештеника и седам монаха (Обрадовић 1835: [1–10]), на *Мезимца* 20 свештеника и два монаха (Обрадовић 1836, Мезимац: [1–8]). У осмој и деветој књизи ове збирке бележимо пад: на *Христоиџију* и *Првенац* претплатило се 1836. само по десет свештеника и два монаха (Обрадовић 1836, Христоитија: [1–10]; Обрадовић 1836, Првенац: [1–10]); уопште је број пренумераната био значајно мањи у односу на *Живош и љикљученија*. Последња књига, *Писма домаћа*, изашла је с огромним закашњењем, тек 1845. Овај временски јаз учинио је да интересовање за Доситеја поновно порасте, па је и пренумераната било много више у поређењу с неколико претходних књига, између осталог и зато што су се јављали и они из дотад „непознатих” крајева. То се одразило и на број свештеника, којих се претплатило 49 (поново су два свештеника били скупљачи), уз десеторицу монаха (Обрадовић 1845: [1–18]).

Покушамо ли све овде изнесене податке сабрати, узмемо ли у обзир да су појединци узимали по више егземплара једног издања (сам архимандрит и професор Арсеније Нако претплатио се на 20 примерака Каулицијевог *Собранија* 1825!), доћи ћемо до закључка да је од 1818. па до 1845. го-

дине – а то је укупно четрнаест Доситејејевих дела уз која су штампани спискови пренумераната – тим путем близу 500 примерака књига дошло у руке парохијских свештеника и најмање 120 у руке монаха.⁸

Зашто из овог укупног збира одсуствују пренумеранти на ново, Медаковићево издање Доситејејевих целокупних дела? Док је Возаровић своје пренумеранте бележио на крају сваког тома, Медаковић их је дао збирно, на концу десете књиге. Овај кумулативни збир разлог је што не можемо говорити о укупном броју наручених књига, него само о броју пренумераната који су их наручивали, јер је било могуће претплатити се на целу едицију, али и на само једну књигу из ње, а управо нам ти подаци у списку недостају; то значи да је разлика броја самих пренумераната и књига на које су се претплатили потенцијално огромна. Прегледајући Медаковићев списак, установили смо имена 88 парохијских свештеника, од којих су шесторица били скупљачи, и 24 монаха – укупно 112 свештених лица (Обрадовић 1850: [1–22]), што је уједно и минималан број књига. Но, уколико је свако узео цео комплет, тај број би био 1120! Стога, нажалост, неће бити могуће извести иоле тачнију статистику о претплатницима из реда православног клира на све његове књиге објављене на овај начин од 1818. до 1850.

Није лако установити чвршће законитости питања свештеничке пренумерације на основу материјала који овде излажемо. Веома често се дешавало да у селима свештеник буде једини пренумерант, што се може очекивати, јер је у таквим срединама понекад једини довољно образован да би могао читати, али се збивало и да се у већим варошима где је било по неколико свештеника годинама ниједан не појави у тој улози, што је можда чудно, нарочито јер су многи од њих

⁸ Ове бројеве не треба схватати у апсолутном смислу. Осим што је било случајева да се у појединим варошима не бележе имена, него само укупан збир поручених књига, па је велика могућност да су неки свештеници остали незабележени, треба рећи да ни (само)идентификација свештених лица у списковима није потпуно сигурна, најпре због некадашње праксе, нарочито раширене у Далмацији, да монаси буду уједно пароси, па да то овом приликом нисмо препознали; то би значило да би број монаха био нешто већи; но, то ипак није од већег значаја.

још увек представљали праву националну елиту. Има данас потпуно непознатих сеоских пароха који су се готово редовно претплаћивали на Доситејева дела, као и веома познатих градских који нису никада. Нека поређења даће зачуђујуће резултате. Егзотичан је готово пример невеликог сремског села Сусека, нарочито ако га ставимо уз културно средиште попут Новог Сада, што је свакако поређење по супротности. Године 1818. први (и том приликом једини) сусечки пренумерант на *Мезимца* био је сеоски парох; међу педесетак новосадских пренумераната тада није било ниједног свештеника. Даље упоређивање биће на штету Српске Атине: иако је 1826. један варошки свештеник био скупитељ (од 20 књига, колико је на своје име поручио, можда је понека била намењена још којем свештенику), а 1829. на Магарашевићево издање *Писама* претписало се поименце њих пет, број Доситејевих књига које ће у наредној деценији доспевати на овај начин у Нови Сад биће мањи од оних које стигну у Сусек. То је заслуга пре свега двојице данас неупамћених сеоских свештеника, чија имена – Георгије Трифуновић и Стефан Тимић – желимо тога ради отргнути од заборава: њих двојица вредно су се пренумерирали, и то на седам томова Возаровићевог издања, од трећег до девог (при чему не треба сумњати да су имали и остале), да би се овај други појавио као претплатник и 1850. За сво то време у Новом Саду на Возаровићеву збирку претплаћивао се један⁹ или ниједан свештеник, а више њих јавило се тек 1850. Топографски приказ села ондашње Цесарије и Србије, чији су пароси давали да им се имена напечатају у Доситејевим књига на које су били предбројници – у она стара времена звали су се часним именом „споспешествоватеља” или „споревнитеља књижевна србског” – пружио би занимљиву слику не само Доситејевог утицаја у народу, него и мрежу микроцентара којом се он ширио.¹⁰ Међутим, нису сви сеоски свештеници бележени

⁹ А тај један је Јован Поповић, отац Ђуре Даничића.

¹⁰ Нема простора навођењу имена тих свештеника, али нека се знају макар нека њихова села (дајемо их сва у ондашњем облику): Ада, Адашевци, Балашађармат, Беодра, Борово, Бочар, Бранковина, Врањево, Гложани, Голубац, Госпођинци, Жабал, Иђош, Карлово, Кларија,

као пренумеранти под именима својих села. Многи су уписани у варошким седиштима преко својих протопрезвитера, јер је било доста случајева да се на неку од књига претплати одједном знатан део једног протопрезвитерата, понегде вероватно и цео, што нам говори о организованој, централизованој делатности претплаћивања међу свештеницима у духу јерархијског поретка. Такав случај налазимо већ 1818, кад се на *Мезимца* претплатило 16 свештеника из Великог Бечкерекка и његове околине, на челу са протопрезвитером, три варошка свештеника и свештеницима из Перлеза, Леополдова, Фаркаждина, Томашевца, Ботоша, Боке, Итебеја, Елемира... Сличну ствар видимо и у случају Бјеловара, из којег је 1825. стигло осам свештеничких претплата на *Собраније*, са протопрезвитером на првом месту. И код каснијих издања налазимо такве примере, а значајно је да се та појава примећује врло брзо и у ондашњој Србији, чим Возаровић започне своје издавачко дело: на *Живој и прикљученија* предбројило се 1833. у Пожаревцу чак 18 свештеника, при чему је сам варошки протопрезвитер био скупљач; исте године на *Писма* и *Басне* стиже по седам свештеничких пријава из Шапца, а из Ваљева на *Совете* и на *Етику* по осам. Занимљиво је како се временом предбројнички талас шири Србијом даље на југ, па се тако 1835. на *Собраније* и 1836. на *Мезимца* претплаћује по 12 свештеника из карановачког (данас би се рекло краљевачког) протопрезвитерата. Године 1845. на *Писма домаћа* пренумерираће се 19 свештеника из шабачког краја. Овај Доситејејев продор широм српског етничког простора свакако је један од симбола преображаја устаничке, неписмене Србије у земљу која се укључује у коло европских народа и која ће већ тих година, пре него Возаровић доврши своју едицију, добити и своју Академију. Јасно је да је Доситејејев дело било важан део тог ткива које је Србе од Далмације до Сентандреје и од Лугоша до Трста везивало у један идентитетски корпус, а српски свештеници у томе су очигледно имали своју тра-

Крчедин, Кулпин, Кумане, Лединци, Меленци, Мокрин, Обреж, Омољца, Падеј, Палез, Петрово Село, Помаз, Сентомаш, Силбаш, Скрадин, Смољинац, Стејановци, Сусек, Тараш, Тиса Сент Миклуш, Уздин, Чаково, Черевих, Шопићи...

диционалну улогу, овај пут нешто другачијим средствима.¹¹ Треба овде додати и да помало зачуђује потпуно или готово потпуно одсуство свештеника пренумераната из значајнијих градских центара Српске Војводине попут Земуна, Панчева, Кикинде, Сремских Карловаца, нарочито кад знамо да су се у једном Палежу, скоро ослобођеном од Турака, претплаћивала по тројица свештеника, при чему је један био и сабиратељ. Но, то не значи да Доситеја тамо нису и читали. Ваља имати на уму да су се књиге, осим у претплати, могле куповати и у слободној продаји, као и да је у старије доба, због њихове скупоће, био раширенији обичај путовања исте књиге из руке у руку, па су се једним примерком могли користити многи. Осим тога, то је доба оснивања црквеноопштинских библиотека, које такође налазимо као пренумеранте. То значи да је Доситејевих читалаца међу свештенством било много више, а убројимо ли и доста претплаћених учитеља, од којих су неки, по ондашњим обичајима, постајали свештеници, тај број се још повећава.

Број Срба монаха несравњиво је био мањи у односу на број свештеника, па је тако и њих мање међу пренумерантима. Ако узмемо у обзир да је образовни ниво многих међу њима, а ту у виду имамо тадашњу Србију, још увек врло низак, због чега је и сама култура читања морала бити на ниском степену, може се рећи да је њихово присуство међу пренумерантима на нивоу очекиваног, тим пре што је требало превазићи и површну полемику око улоге монаштва у друштву.¹² Свакако да је Доситеј имао и међу монасима своје редовне читаоце и поштоваоце, о чему ћемо дати рачуна, присећајући се и овде да је њихов број морао бити такође

¹¹ Додајмо да, као што се 1818. године, на почетку издавања Доситеја пренумерантским путем, рачунало на свештенике као на скупљаче, а то значи и пропагаторе, тако је било и на крају, јер Д. Медаковић међу четворицом скупљача у Далмацији истиче имена једног монаха – Герасима Петрановића у Задру, и једног протојереја – Георгија Николајевића у Дубровнику (Медаковић 1850); обојица су будући епископи.

¹² Кад би била иоле тачна теза о институционалном непријатељству Православне Цркве према Доситеју, свакако да се монаси не би одлучивали на пренумерацију, баш зато што су се сва имена штампала; до његових књига морали би долазити тајно, а не овако, пред очима целог света.

далеко већи од броја пренумераната. Неки манастирски инвентари из друге половине 19. века које смо имали прилике видети такође говоре о присуству Доситејевих књига међу монасима. Уопште, неће се претерати ако се каже да је Доситеј у овим круговима знао бити у великој части. Веома је значајно опажање и сведочење Димитрија Руварца, изнесено пред Први светски рат, да су „свештеници и калуђери чували ко очи у глави Доситијева дела, што се види данас како су лепо сачувана и како и данас имају многи свештенички потомци његова дела, а има их и по манастирима и у карловачкој митрополитској библиотеци, на којима својеручни потпис Стратимировићев сведочи да су били његова својина”¹³ (Јанић 2017: 56).

Овај сумарни преглед остао би веома недоречен ако бисмо заобишли поменути најважније припаднике православног клира међу Доситејевим пренумерантима, а управо је то битно – видети како се, путем пренумерације, стварао лични однос са Доситејем знатних људи онога доба, од којих су многи и данас од значаја; рекло би се да су они и Доситеј на тај начин међусобно чинили једни друге већима и важнијима. Пошто Православна црква има епископално устројство, а епископи се бирају искључиво међу монасима, најпре ћемо навести најзначајније представнике монашког чина, јерархијским редом. Можда ће нас изненадити што су међу пренумерантима побројана 22 епископа, тадашња или будућа.

Агатангел, београдски митрополит (1816–1825), будући цариградски патријарх; иако Грк, претплатио се 1818. на *Мезимца*, као и на Вуков *Рјечник*, а узимао је и бечке *Новине србске*.

Јосиф Рајачић, будући карловачки митрополит и патријарх (1842–1861), у то време архимандрит манастира Гомирја.

Петар I Петровић Његош – Свети Петар Цетињски – цетињски митрополит (1784–1830), био је у срдечној преписци с Доситејем, који му је слао књиге.

¹³ Оригинално објављено у *Бранковом колу*, бр. 12–13 (1911).

Петар Јовановић, београдски митрополит (1833–1859), пренумерант на седам томова Возаровићевог издања.

Григорије, нишки митрополит (1833–1842), први митрополит Србин по укидању Пећке Патријаршије.

Теодосије Мраовић, будући београдски митрополит (1883–1889), у то време професор београдске Богословије.

Стефан Станковић, будући карловачки митрополит (1837–1841), у то време беочински архимандрит.

Георгије (Ђорђе) Николајевић, будући дабробосански митрополит (1885–1896), у то време дубровачи парох, веома вредан књижевни делатник.

Венедикт Краљевић, далматински епископ (1810–1823), Грк пореклом, остао по злу упамћен због тајног покушаја унијаћења.

Лукијан Мушицки, горњокарловачки епископ (1828–1837), Доситејев велики поштовалац, песнички га уврстио у српски пантеон.

Евгеније Јовановић, горњокарловачки епископ (1839–1854); иако није био за нецензурисано издавање Доситејевих дела, ипак се претплатио на њих 1850. године.

Сава Николајевић, шабачки епископ (1844–1847).

Доситеј Новаковић, тимочки епископ (1834–1854).

Нестор Јовановић, будући епископ арадски (1828–1830), у то време архимандрит манастира Бездина у данашњој Румунији.

Јустин Јовановић, будући будимски епископ (1834), у то време митрополитски протосинђел.

Јоаникије (Јанићије) Нешковић, „владика Јања”, будући шабачки (1849–1854) па ужички епископ (1854–1873), обновитељ Жиче, у то време придворни јеромонах код београдског митрополита Петра, с којим се заједно претплаћивао.

Гаврило Поповић, будући шабачки епископ (1860–1866), у то време протођакон код београдског митрополита Петра и професор Богословије, члан Друштва српске словесности, један од највреднијих културних радника 19. века.

Арсеније Стојковић, будући будимски епископ (1852–1892), у то време гретешки архимандрит; два пута биран за карловачког патријарха, али без царске потврде; његова бо-

гата библиотека, која се данас чува у Сентандреји, говори о његовој ерудицији.

Герасим Петрановић, будући бококоторски епископ (1874–1906), у то време архимандрит и професор задарске Богословије; дугогодишњи књижевни радник, један од стубова православља у Далмацији.

Никанор Грујић, будући славонски епископ (1861–1887), у то време архимандрит Кувеждина, књижевник и први беседник свог доба.

Герасим Стојковић, будући тимочки епископ (1854–1865), у то време професор београдске Богословије.

Платон Атанацковић, будући будимски (1839–1851) и бачки епископ (1851–1867), један од најважнијих културних радника у српској историји; још као парох и професор Препарандије у Сомбору претплатио се 1826. на пет примерака *Христоиџије*.

Од осталих монаха поменућемо само најзначајније, и то искључиво оне који су се и сами бавили књигом или књижевношћу.

Павле Кенгелац, архимандрит Сен Ђурђа, писац *Јесетивословија* (1811), непревазиђени стилиста словенског језика.

Димитрије Крестић, крушедолски игуман, Доситејев домаћин и друг од 1807, оснивач најстарије српске читаонице (у Иригу), писац историје свог манастира (*Сйомен древности фрушкогорских монастиреј, најјаче монастира Крушедола*, 1840).

Герасим Зелић, крупски архимандрит, писац једног од најзначајнијих мемоарских списа српске књижевности (*Жиџије Герасима Зелића*, 1823), Доситејев познаник још из Далмације.

Спиридон Алексијевић, протосинђел, задарски парох, упознао Доситеја 1804. у Трсту, и с њим се касније дописивао, о чему сведочи у *Сйоменку Милорадовом*; сабрана *Дела* издата су му 2019.

Севастијан (Самуило) Илић, гомирски архимандрит, издавач Доситејеве *Буквице* 1830, и сам књижевник.

Кирило Цвјетковић, протосинђел, шибенички парох, свештеноисповедник који је у аустријским тамницама провео велик део живота; у *Ауџобиографији*, објављеној посмртно 1898, описује, између осталог, како је на Соларићеву молбу у Далмацији нашао два преписа *Доситејеве буквице*, заједно с неколико писама.

Јосиф Вукмировић, архимандрит Никоља рудничког, Новосађанин родом, заборављени писац сасвим заборављеног дела *Фронисис и Софија* (1834).

Атанасије Чурлић, крупски архимандрит, професор Богословије у Задру, преводилац богословских дела.¹⁴

Да не останемо дужни мирским свештеницима, по истом начелу изабраћемо само неколицину њих који су оставили мањег или већ трага у историји српске књиге.

Јован Витковић, будимски парох, брат Михаила Витковића, дугогодишњи уредник будимског *Месецослова*, цензор тамошње штампарије, сарадник у ондашњој периодици.

Василије Ковачић, сомборски парох, писац два засебно објављена текста на латинском (1807) и једне беседе на славеносрпском (1811).

Јевтимије Ивановић, земунски парох, преводилац/писац у то време чувеног четворотомног *Новой Плущарха* (1809-1841), чију је прву књигу послао Доситеју на дар.

Аврам Максимовић, сомборски парох, стручњак за печларство (*Нови ичелар*, 1810), сарадник тадашњих часописа.

Георгије Поповић, парох у Сенти, песник и писац (*Пуш у рај*, 1815), дописивао се с Доситејем, који га назива „Музе поезије љубимоје чадо”.

¹⁴ Један од највреднијих пренумераната на Доситејева дела међу монасима био је, нека остане бар овако забележено, раванички јеромонах Јосиф Марић, претплаћен на шест књига; о њему нажалост немамо сигурних података. Међу виђенијим монасима овог доба треба поменути свакако раковачког архимандрита и професора Арсенија Нако, бездинског архимандрита Августина Петровића, који је још крајем 18. века скупљао претплатнике на Рајићеву *Историју*, потом чувене архимандрите Синесија Радивојевића и Пахомија Јовановића, не мање и Серафима Матавуља, стрица нашег чувеног књижевника.

Лазар Бојић, осијечки парох, значајан као писац прве историје српске књижевности у облику лексикона (*Памјатник мужем у славно-сербском књижесѣву славним*, 1815).

Јован Павловић, шабачки прота, један од најредовнијих Доситејевих пренумераната још од 1825, чувен беседник (три су му слова посебно штампана), преводилац Милтона и Едварда Јанга.

Павле Бибић, меленачки парох и скупљач пренумерације, стручњак за повртарство, дело *Башичован* у 19. веку три пута му је издавано.

Петар Руњанин, кузмински парох, преводилац, писац мемоара и историје свог села, посмртно издатих.

Прота Матеја Ненадовић, претплатио се на по три примерка Возаровићевог издања *Совета* и *Етике*.

Јован Чокрљан, парох у Тарашу, човек богате библиографије и веома бурног и несређеног живота, којег је завршио као римокатолички конвертит.

Павле Стаматовић, сегедински и новосадски парох, уредник чувеног календара *Сербска ѿчела*, неко време уређивао чак и *Лешојис Маѿице срѿске*; између осталог и аутор многобројних текстова расутих по периодици.

Павле Николић, карловачки парох, вредан богословски писац и преводилац значајне библиографије, између осталог превео чувени *Камен саблазни* Илије Мињатија.

Софроније Ивачковић, парох у Оравици и Белој Цркви, песник, преводилац седмотомног Бартедемијевог *Пушовања младој Анахарсиса* (1851).

Матеј Костић, новосадски парох, плодан преводилац с латинског, сарадник у ондашњој периодици.

Андрија Монашевић, новосадски парох, издао књигу *Поучиѿелних духовних беседа* (1865) и још понешто ситнијих списа.

Обишавши круг српском културом идући за Доситејевим пренумерантима, вратићемо се на крају у обичан српски свет и међу обичне српске свештенике, тамо где смо навикли мислити да никакве културе и нема, како бисмо, уместо очигледног закључка, поменули два свештеника, најпре име можда највећег доситејевца међу њима. Тајанствени

Илија Станојевић, свештеник из села Зеоке код Лазаревца, од 1833. равно се девет пута претплаћивао на Доситејеве књиге Возаровићевог издања, а јављао се најчешће међу београдским пренумерантима. Мистерија његовог односа према Доситеју остаће по свему судећи заувек нерешена, јер су подаци о њему оскудни: осим што се зна да је из фамилије кнеза Станоја, пострадао у Сечи кнезова, и да је са уставобранитељима емигрирао из Србије, због чега се очигледно није могао претплатити и на последњу књигу те збирке, о њему постоји једно живописно сведочанство које је управо те 1833. оставио окружни прота: у вршењу службе небрижљив, у цркву слабо долази, а још ређе служи литургију (Ђокић и др. 2017: 27). А јагодински парох Нестор Поповић је заједнички спомен свој и Доситејев, за себе и за све Србе, обележио тако што је, претплативши се на *Живої и ѱрикљученија*, двадесет две године пошто је Доситеј сахрањен пред Саборном црквом, дао да му се у списку поред његовог имена јавно обзнани да је он тај свештеник „који га је својеручно у гроб спустио”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Биговић 2013: Р. Биговић, „Појам „здравог разума” у делима Доситеја Обрадовића”, у *Доситеј у српској историји и култури*, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”, 683–695.
- Грбић 2018: Д. Грбић, *Дело Доситеја Обрадовића у европском књижевно-културном контексту*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Ђокић и др. 2017: Н. Ђокић и др., *Црква свете Петке и ѱарохијски живої у селу Петка*, Крушевац : Историјски архив.
- Ђорђевић 2008: Б. Ђорђевић, „Рецепција као идеологија”, у *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007*, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”, 335–343.
- Јанић 2017: Ђ. Ј. Јанић, *Доситеј између ѱравославља и атеизма*, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Крестић 1840: Д. Крестић, *Споменъ древностии фрушкогорскихъ монастирей наипаче монастира Крушедола*, Нови Сад: П. Јанковић.

- Медаковић 1850: D: Medaković, „Oglas : Cjelokupna djela Dositea Obradovića”, Zadar: *Glasnik dalmatinski*, 37, 4.
- Мушицки 1838: Л. Мушицки, *Сѣихотворенія*, 1, Пешта: Г. Мушицки.
- Обрадовић 1818: Д. Обрадовић, *Мезимацъ*, Будим: П. Соларић.
- Обрадовић 1825: Д. Обрадовић, *Собраніе разныхъ нравоучительныхъ вещей*, Нови Сад: К. Каулици.
- Обрадовић 1826: Д. Обрадовић, *Христїиѡіа сирѣчь Благи обычаи и Вѣнацъ оѣъ алфавиѣа*, Пешта: Ј. Миловук.
- Обрадовић 1829: Д. Обрадовић, *Писма Досїеа Обрадовича*, Пешта: Матица српска.
- Обрадовић 1833, Живот: Д. Обрадовић, *Животъ и ѣприкљученія Димитрія Обрадовића*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1833, Писма: Д. Обрадовић, *Писма Досїеа Обрадовића као ѣродуженіе Живота и ѣприкљученія нѣіовы*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1833, Басне: Д. Обрадовић, *Езѡйове и ѣпрочихъ разныхъ басноѣтворцевъ ... басне*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1834, Совети: Д. Обрадовић, *Совѣѣи здраваѣо разума*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1834, Етика: Д. Обрадовић, *Еѣѣка или Фїлософїа морална*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1835: Д. Обрадовић, *Собраніе разныхъ нравоучительныхъ вещей*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1836, Мезимац: Д. Обрадовић, *Мезимацъ*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1836, Христоитија: Д. Обрадовић, *Христїиѡіа сирѣчь Благи обычаи и Вѣнацъ одъ алфавиѣа*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1836, Првенац: Д. Обрадовић, *Првенацъ. Вжица или Досїе. Буквица*, Београд: Г. Возаровић.
- Обрадовић 1845: Д. Обрадовић, *Писма домаћа*, Београд: Г. Возаровић.

Обрадовић 1850: Д. Обрадовић, *Писма домаћа*, Нови Сад: Д. Медаковић.

Соларић 1817: П. Соларић, *Обяленіе*, Венеција: П. Соларић.

ŽARKO D. VOJNOVIĆ

MEMBERS OF THE CLERGY AS SUBSCRIBERS OF DOSITEJ'S WORK

SUMMARY

The work of Dositej Obradović has been the subject of numerous controversies for more than two centuries. Most of them concern Dositej's views on the role of the Orthodox Church in society, and especially on monasteries and monasticism. Due to ideological interpretations based on socialist ideas, especially in the second half of the 20th century, Dositej was declared the forerunner of atheism. He was thought to have been persecuted by the Church for his ideas. However, historical sources testify differently. Among the most important sources are the lists of subscribers to Dositej's books from 1818 to 1850. These lists show that there were many readers and admirers of Dositej's works among the Orthodox priests, that some of them were subscribing constantly, and that there were a lot of collective participations in the subscription. The presence of not a small number of monks among them is especially significant. A review of these lists has established that, apart from the priests unknown today, many important priests of that time were buyers of Dositej's books. Some of them were among the most famous representatives of the church authorities, while others were important participants in cultural and literary life. Owing to that, it has been shown that the beliefs about the hostility of the Orthodox Church towards Dositej Obradović are mostly prejudices and falsification of historical facts.

Keywords: Dositej Obradović, Orthodox Church, clergy, monks, reception, subscription

Владимир Д. Папић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 8. 2020.
Прихваћен: 15. 9. 2020.

ПРОСВЕТИТЕЉСКЕ АНТИКЛЕРИКАЛНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ТУРСКИМ ПИСМИМА СТЕФАНА ЗАНОВИЋА

Рад представља осврт на *Турска писма* Стефана Зановића и покушај анализе просветитељских, антиклерикалних ставова који се у њима изражавају кроз перспективе самог грофа Зановића и маске у виду Турчина Османа. Дело се тумачи у контексту, како филозофских праваца Зановићевог времена, тако и кроз компарацију са делима српске и европске књижевности ране модерности, али и уз осврт на лични живот самог аутора, који је неодвојив од овог епистоларног романа.

Кључне речи: компаратистика, просветитељство, књижевност на тлу Црне Горе, прогрес, мистификација, епистоларни роман, критика Цркве.

Будванска породица Зановић остала је упамћена у читавој Европи XVIII века као род пустолова, превараната, развратника и коцкара, са несумњивим шпијунским и литерарно-филозофским даром. Временом, њихово име остаје заборављено испод слоја прашине белосветских архива, да би у XX веку, поново почело да се јавља интересовање за њих, те им, поред спорадичних чланака у научним, дневним и недељним листовима, затим фељтона (у 39 наставака) у *Полицији експрес* на прелазу из 1966. у 1967. годину, пажњу посвећују и значајни писци и научници – *Турска писма* Стефана Зановића штампају се у оквиру едиције „Књижевност Црне Горе од XII до XIX века”, она побуђују

* vladapapic98@gmail.com

интересовање Мирослава Пантића и Петра Цацића, Божидара Ковачевића, Радослава Ротковића, Радомира Ивановића, док Мирко Брејер породици Зановић посвећује читаву монографију (која је и почетни извор свих даљих проучавања живота и дела ове породице). С друге стране, Мило Дор на немачком језику објављује роман *Сва моја браћа* (*Alle meine Brüder*) у ком су главни јунаци чланови породице Зановић, Милисав Савић 2008. године такође објављује роман у ком се појављује лик Стефана Зановића – *Принц и сербски сјисаићел*, Владимир Назор му посвећује песму „Conte Stefano de Zannowich”, док Владимир Секулић пише драму *Стефан Зановић*, адаптирану за представу под именом *Конџе Зановић* у режији Радмиле Војводић (прво 1995, а затим и 2011. године). Иако се о Зановићу писало много и често, као о необичној књижевној појави на нашим просторима, он никада није био у потпуности прихваћен као књижевник (чему је допринела и чињеница да су многа његова дела заправо „компилација” туђих) – 2011. долази до измене предметног програма из књижевности у Црној Гори, те се јављају оштре полемике у вези са значајем и потребом да једна таква личност буде поред Светог Петра Цетињског пример просветитељства у црногорској књижевности.¹

Према најновијим истраживањима (Радоман 2010), *Турска писма* Стефана (у литератури чешће: Стјепана) Зановића жанровски се одређују као епистоларни роман, изузетно популарна форма у XVIII веку, чији би најзначајнији узор за Зановићево дело била Монтескјеова *Персијска писма*. Зановић први пут штампа *Турска писма* 1776. године у малој осмини на 243 (+1) стране, под насловом *Lettere Turche*

¹ Иако се начелно слажемо са Веселином Матовићем који у књизи *Ноћ дујих маказа* разобличава политику наставе тзв. Црногорског – српског, босанског, хрватског језика и књижевности, у којој је књижевност са српским националним предзнаком дискриминисана, те се у оквирима предмета не изучава чак ни књижевни опус краља Николе, науштрб маргиналних политички подобних аутора, ипак сматрамо да Стефан Зановић заслужује колективно памћење као једна ретка космополитска појава коју су изродили наши простори. Само Зановићево дело заиста може да буде репрезент просветитељских стремљења Европе 18. века, што ћемо овде покушати да докажемо.

и са подацима на насловници који сведоче о томе да их је сакупио и објавио Стјепан Пасторвекјо у Константинопољу 1776. године, уз Тертулијанов цитат „Deus si non Unus est, non est”. Поигравање између историје и фикције очигледно је већ од насловне стране овога дела – то да су *Турска писма* објављена у Константинопољу јесте *falsa data*, *Писма* су објављена на италијанском и француском језику у Дрездену. Она се затим у потпуности преводе на француски и немачки језик, док се на српском појављују тек с краја XX века. Композициона структура дела је следећа: на првом месту је „Предговор” који Зановић започиње својим *вјерују*: „Шта ваља да учини муж кад неко воли његову жену? – Ништа.” (Зановић 1996: 55), за њим следи прво „Турско писмо”, а затим и песма „Великој и преузвишеној кнегињи Катарини II”, потом још седамнаест писама (од којих је претпоследње обележено као дванаесто). Следећи одељак чине „Писма кнеза Зановића-Бабиндона писана у Пољској и приликом његовог боравка у Дрездену”, њих је осам и нумерисана су на следећи начин: I–VI (где је последње одговор краља Фридриха Зановићу), затим писма број XVI и XVII, а за њима поново следе турска писма XVIII–XXI. Осман и Зановић нису једини кореспонденти у овом делу, ту су и Гелтруда, Сара Јеврејка, Господин Линдау, Фатима и Деспина. На месту XXII писма налази се „Одломак једног говора о Провиђењу, по укусу људи из Цариграда, одржаног у Сулејмановој Џамији”, за којима следе остала „турска писма” (последњије нумерисана², до последњег педесетог) међу која су инкорпорирано једно Зановићево (на месту XLIV писма) и две приповедне целине: „Прича о Фелими и Абдерамену” и „Историја о Пизанију”. Зановић дело заокружује „Писмом јавности”, које такође „потписује” Осман, и њиме се, као и предговором, „огољава” поступак писања дела.

² Приређивач и даље „греша”, на пример уврштавањем два писма под бројем XLVI. Овакав поступак јесте у складу са местом приређивача а не аутора писама, приређивач објављује оно што му је доступно, нема увид у целину, што оправдава његове „несавршености”. Приређивач објављује Зановићева писма као преписе из Османовог поседа, тиме се додатно удаљавајући од аутора овог дела и потврде његове истинитости.

У предговору Зановић објашњава особине Турчина, који је писма „оригинално написао” (Зановић 1996: 55), Осман је представљен стереотипима који се везују за његов народ: охоли³, тврдоглави варварин сировог литерарног стила, који Европу посматра кроз призму сопствених заблуда, попут атеисте који говори о Богу. Ипак, Осман као такав приповедач, у себи поседује црту објективности⁴, избегавајући да свет приказује евроцентрично. На половини текста предговора открива се приређивач ових дела као светски путник и космополита – који ће позитивну критику дочекати са мока кафом и лулом дувана из Муслиманске палате, а негативним критичарима обећава свилен гајтан или бар ударце турском папучом. На крају самог предговора можемо уочити посебан одељак у ком се Зановић потенцијално обраћа кнегињи Кингстон и говори о свом повратку међу „црногорске Алпе” (Зановић 1996: 57). Употреба Османа као маске, у складу је са Зановићевим травестијама и мистификацијама порекла, које чине његов *modus vivendi* – он је истовремено и будвански гроф и албански принц, претендент на пољски престо, лажни цар Шћепан Мали, потомак Цара Душана, црногорски патријарх, али Волтер своје нације. Осман овде преузима функцију луде из књижевних дела у обзорју ране модерности – Турчин ком се по правилу ништа не верује, има право да каже све оно што један *conte* не би смео, и да остане некажњен за сву критику коју адресира било коме. Ипак, Турчин није представљен до краја кроз призму ставова о исламу Зановићевог родног краја, он у свом „коду” поседује волтеријанску „бригу за сопствену башту”, због чега читалац „који није римокатолик, можда

³ У делу се на неколицини места потенцира управо ова особина Турчина, која би се, у складу са његовим личним именом могла довести у везу са барокним спевом Цива Гундулића. С друге стране у писму Османа Мухамеду курбаши у Скадру, Осман описује Зановића као охолог и сујетног, а опет милосрдног и добра срца, дакле – Зановић о Осману пише исто као Осман о Зановићу, што истовремено одваја коресподента од аутоироничног аутора дела, али их и поистовећује.

⁴ „Како сам ја Турчин и с обзиром да бистрим погледом посматрам људска збивања, прибојавам се да нијесам сувише открио вео фаталних тајни хришћанског свештеничког реда...” (Зановић 1996: 163).

ће бити задовољан и рећи ће: овај Турчин је мало настран, али је частан човјек” (Зановић 1996: 56).

Прво од турских писама условно функционише као други предговор овом фрагментарном епистоларном роману – у њему нам Осман износи главна проблемска језгра којима ће се бавити у својим писмима. Он га пише Будванима „који потичу од Кадма” и у њему жали што је „напустио земље благословене Мухамедовим чудима да би посјетио земље невјерника” (Зановић 1996: 59). И у овом писму преплићу се личности реалне и фиктивне „луталице”, Зановића и Османа – Осман Будванима пише како је „природа одредила да се родим међу вама, као сунце међу звијездама” (Зановић 1996: 59), док се кроз читаво писмо прожимају три најзначајније идеје које опседају и једног и другог – врлина, жене и религија: „Има још двије врсте животиња опаснијих од нилских крокодила: блуднице и фратри” (Зановић 1996: 197). Жене и религиозност јесу непрестана мета критике⁵ *Турских писама*, сам Зановић, у писму Госпођи Франчески Корвин-Красињски говори да су заслужне жене „ријетке као фратри лијепог понашања” (Зановић 1996: 97) у овом веку лишеном сваке врлине. У тексту се такође увиђа продирање Зановићеве евроцентричне свести у Османову – аутор не познаје довољно добро ислам, те на неколико места помиње (и расправља о томе) како жене, према *Курану*, не могу да заслуже Џенет – што је нонсенс, а што би Осман, као припадник исламске вероисповести, сигурно требало да зна.

Зановић, сам собом описан као „умерени католик”, са историјом религиозних престапа и оптужбом инквизиције за „безверје” (као и оргије у женском самостану и „преотимање” љубавнице кардиналу), не може да помири своју унутрашњу визију врлине са Црквом као институцијом. Положај Цркве у рано модерно доба слаби, клер не поштује религијске догме и упушта се у живот који није у складу са *Јеванђељем*.

⁵ У *Турским писмима* налазимо и драгоцене поетичке исказе, критику позоришне уметности, али и многобројне критике друштва, државе и брака, које неретко делују изузетно аутоиронично и аутопародично – на пример, када Зановић преко Османа критикује коцкање, а сама његова породица својевремено је важила за симбол тог порока.

Доминик Жилија свет свештеника XVII века види као „свет насилних и раздражљивих коцкара, ловаца, пијаница, развратника” (Вовел 2006: 384), док у XVIII столећу број таквих оптужби на рачун клера опада, али њихов морал и даље није у складу са сликом коју желе да представе пастви. Зановићев став према свештенству јесте раблезијански – он сматра да нема вере тамо где има превише мантија. Антиклерикални ставови Стефана Зановића такође могу да се доведу у везу са Доситејевим – разочарање какво Обрадовић доживљава у Хопову (уп. Папић 2019), Зановић сажима у једну реченицу: „Још од петнаесте године био сам у једном Колегијуму у друштву свештеника и фратара, али како сам ушао као незналица, такав сам и изашао” (Зановић 1996: 105).

Однос аутора према православљу одређен је кореспондентом – у другом писму кнез Зановић-Бабиндон пише монсињору Корвин-Красињском, Бискупу Камјенеца, прилагођавајући се ставовима бискупа и о православним хришћанима (којих је тад, као и данас, у Будви било много), о њима говори као о Грцима-шизматичима, који су „у погледу добре вјере, хиљаду пута гори од Турака” (Зановић 1996: 100). Следи писмо Господину Канонику Бастиани у Братислави, коме се представља као умерени католик, потомак „у претјераној мјери” римокатолика Ђорђа Кастриота, који данас, упркос пореклу, живи „окожуен злим Грцима и неуким Турцима” (Зановић 1996: 101). У Османовом писму број XXXIV, говори се о Катарини Другој, као и православљу – „религији великих душа” чији следбеници „сматрају своје ближње сопственом браћом” (Зановић 1996: 173). Ипак, главни постулати ове религије, према неком локалном филозофу ког Осман среће, јесу пост и крађа, чему се Осман супротставља, сматрајући да међу православним живљем нема злочина, већ *иразноверја*.⁶ Насупрот Зановићевим, писмо које Осман

⁶ Живот породице Зановић био је обележен односима са Петром Првим Петровићем, а сачувано је и писмо у ком један од грофова Зановић, „делегат од Будве”, 1808. године митрополиту црногорском пише просветитељско писмо у ком се негативно осврће на међу православним живљем устаљен „богомрски” обичај даће, који породицу покојника доводи на просјачки штап, а није у складу са хришћанством. Ово писмо

адресира „великом и непобједном Ахмету”, помирљиве је природе – у њему он предлаже брак између руског престолонаследника Павла Петровића и Маријане Саксонске, са аргументима да између православца и католика ни нема неке претеране разлике:

Међутим разлика је смијешна. Све се састоји у различитом облику прављења хљеба за службу Божију и да ли се Свети Дух налази над раменом или над стомаком. Што се мене тиче, мислим да ако чине добра дјела, и Грци и Римљани имаће на небу своју награду. [...] То [православље] је религија, да истину кажем, пуна некорисно-смијешних церемонија, али се много више него Латинска приближује истини Јеванђеља и примјеру Исуса Христа. (Зановић 1996: 220–221)

У истом писму у ком православце сматра горима од Турака, Зановић верује у „непогрешивост папе Браскија”, док у другим писмима Осман сматра да ће се будући нараштаји смејати јеретичком схватању о папској непогрешивости – „Био сам радознао да упознам изблиза овог *Прошеја*, који је данас *Кардинал* и може да гријеши, а сутра постаје папа, савршен у свим својим несавршеностима” (Зановић 1996: 168–9). По упознавању, папа, који има привилегију да на ципели носи крст и дели ваздух на три дела, Османа пита колико има новца и задовољан одговором постаје још један у низу оних који су му понудили прелазак у хришћанство. У сваком од ових писама Зановић-аутор наступа са дозом лицемерја и ироније, на тај начин конструишући свој *алазонски* иденти-

објављено је као „биљешка из фолклора” у листу *Цетиње*, књ. XXIV (јул), XIII/1940. Занимљива је и чињеница да чланови породице Зановић, иако космополити, записују народне песме, међу којима је и варијанта познате песме „Још не свиће рујна зора”. Иван Милчетић 1920. године „приопћава” текст „Зановићеве пјесме”, које у виду писама добија од Душана, сина Петра Прерадовића, а које потичу из 18. или с почетка 19. века. Овим би се (под условом поновног проналаска и датирања тих писама) могла оборити најсвежија тврдња Милована Мишкова да је аутор поменуте песме Лука Давидовић, учитељ из Мокрина, и потврдити да ју је он, вероватно као и неки од чланова Зановић, као народну само преписао у своју песмарицу средином 19. stoleћа.

тет⁷. За њега је врлина избегавање лицемерја, те он у папизму види смешне паганске обичаје, по узору на египатске свете мачке, закључујући да је народ у сваком добу био жртва превараната и фанатика из реда клера. У писму „Грофа Зановића Његовој Висости Господину Принцу Јаблоновском“, помиње се и анегдота према којој, на питање католика где је Мартин Лутер завршио после смрти, протестант одговара да је у Паклу, „али он тамо није као грешник, већ као посредник међу папама⁸ који се препиру једни с другима због ранга и као дјелилац јама које папе треба тамо да заузму, али да ће се по завршеном послу вратити у рај” (Зановић 1996: 201).

Специфичан је, и животним околностима условљен, Зановићев однос према језуитима. У писму кнезу од Заке-на Зановић наводи да „судбина, завидећи ми на добром држању, учини да упознам, нажалост, Дружбу Исусову. Моји доживљаји са њима сувише су познати да бих их понављао, а затим, пошто су се сви завршили, остаје од њих само безвриједно сјећање” (Зановић 1996: 105). Чак и Осман, у писму Мирзи, Дервишу Сулејманове џамије, преноси своју расправу са бившим језуитом Игнацијем Оки. Игнацијева намера била је покатоличавање Османа, чију је „лепу душу” открио, и била би штета да тако поштена и даровита особа труне у Паклу. Осман га прекида питањем због чега је папа Ганганели укинуо исусовачки ред, на шта следи одговор да је пророчанство Игнасија Лојоле морало бити испуњено. Ово Османа не задовољава и он му узвраћа речима: „Не, Оче, већ зато што су бивши језуити, са изврсним образовањем за себе саме, настојали да за друге наметну оно најгоре.” (Зановић 1996: 76). Расправа се завршава у, за Зановића карактеристичном, ироничном тону – где бивши језуита схвата да је Османа немогуће преобратити без „непосредне Божије ми-

⁷ У поменутом Османовом писму Мухадмеду, курбаши у Скадру, један министар сматра Зановића опасним рашчињеним језуитом, Немац назарен сином једног кардинала, док холандски новинар тврди да само он зна прави идентитет грофа Зановића – заправо Шћепана Малог.

⁸ „Ваља знати, међутим, да је папа у већој мери охол и нетолерантан од самог Луцифера” (Зановић 1996: 217).

лости", и сам, према Османовим речима, постаје преобраћеник у мухамеданство.

„Прича о Фелими и Абдерамену” представља својеврсни просветитељски манифест у оквиру *Турских њисама*. Мудрац Кајлаз са острва Еван носилац је идеја о русоовској религији срца⁹, по којој се Бог осећа, а не сазнаје путем разума (и посредством клера). Суживот са природом јесте основна Кајлазова интенција, и у складу са тим ставом, он и васпитава двоје напуштене деце, држећи им лекције из морала кроз примере из природе, са основним начелом: „да никада не чинимо другоме оно што не бисмо хтјели да се учини нама” (Зановић 1996: 152). Догађај при ком Фелима одваја птића од мајке судбински се премешта на план њиховог личног живота – од Кајлаза их одвајају морепловци који су га и оставили на пустом острву због тога што „уопште није вјеровао у истог бога као и ми” (Зановић 1996: 152). Они испитују Фелиму и Абдермана о томе да ли их је Кајлаз индоктринирао исламом, што они негирају и тврде да их је учио само врлини и праведности. Деца бивају нападнута од стране хришћана од којих су и слушали постулате хришћанства као једине исправне религије – Фелиму убијају, док Абдермана стављају у ланце. Следе покушаји „преобраћања” Абдермана у хришћанство, где се трагедија која га је задесила тумачи као опомена и искушење након којих би он требало да пронађе хришћанског Бога, а не муслиманског, који ће га одвести ка пакленим мукама – момак покреће питање теодицеје и проклетства мртве Фелиме која неће спознати Рај јер није могла ни да спозна Бога који би је тамо упутио¹⁰. По искрцавању са брода, Абдерман ступа у службу једног краља и предлаже му да реши тешку ситуацију са новцем и људством унутар краљевства забраном да паразитски монашки редови

⁹ Кајлаз децу васпитава у складу са њиховим узрастом и темпераментом, у чему можемо видети још један одјек Русоове филозофије.

¹⁰ У писму број XXIV Османа Оцу Фачендату, бившем језуити, став о прихватању религије „коју још ниси био у прилици да упознаш” (и паклене муке због њеног неприхватања у незнању) комбинује се са претходним писмима у којима се језуити преобраћају у ислам, чиме Зановић још једном вишеструко пародира сопствено дело.

примају било кога млађег од тридесет година и ко није бар десет година радио посао свог оца, након чега и он и краљ бивају убијени:

„Ви имате у вашој краљевини бескрајно много калуђера, свештеника, дервиша, припадника вјерске секте календера и разних других те врсте, који уживају знатне приходе из фондова, као и оне који примају милостињу која им се додјељује. Ови људи су прихваћени свуда са извјесним поштовањем; без узнемиравања и без рада, они имају све што је човјеку потребно. [...] Они немају других брига осим да се одају интригама у својим породицама гдје, под видом ревности и дужности, узнуђују тајне и господаре на онима који морају да их се плаше, пошто се у њих слијепо поуздавају. Међу тим људима влада беспослицење, а лијеност им све више увећава број. [...] Син неког занатлије или неког земљорадника који се злопати, видећи како његови родитељи послуже свакодневног рада једва зараде онолико колико је нужно да одрже породицу, почиње да жуди за животом који га доводи тамо гдје му неће ништа недостајати, тамо гдје ће као једину бригу имати да се приучи да изговара сваког дана двије до три хиљаде ријечи. Тако ви губите, господине, сваке године три до четири хиљаде поданика који би могли бити добри морнари, послушни војници, способни трговци или богати земљорадници када им дервиши, посјећујући њихове куће, не би љубазностима које им чине од дјетињства и својим примјером убијали вољу да раде и да се труде.” (Зановић 1996: 157-158)

Наредна Османова¹¹ писма потврђују и продубљују овакве антиклерикалне ставове, писмо XXXI у коме се говори о стању у Пољској делује као наставак „Приче о Фелими и Абдерамену”. Анализа пољског друштва у својој трећој тачки бави се критиком Цркве: „Моћ Клера, чије су доминантне страсти сплетка, похлепност са превлашћу, освета и трговина црквеним добрима (simonia), отворила је гробницу пољској слободи” (Зановић 1996: 163). Насупрот Пољској, Венеција је најчудеснији и најлепши град на свету, у ком је

¹¹ Чак и Фатима Росалиди у XXXV писму преноси речи неког „лупежа” који тврди да су Пакао и вечне муке измислили религијски великодостојници у жељи за влашћу.

„дозвољено да се слободно говори у кафанама о папиним булама, о чудима светаца, али о влади и њеним одлукама мора се ћутати” (Зановић 1996: 129) због постојања државне инквизиције (на коју Осман наилази и у Дубровнику, најчудеснијем далматинском граду). Превласт световне над духовном влашћу похвално се тумачи кроз цела *Турска њисма*, да би у претпоследњем, XLIX писму, које Осман шаље свом Великом Државном Савету, она била синтетисана у један текст *Реформе* која би, условно речено „спасила свет” који потпада под превелик утицај *црквених људи*, који су „у свим временима били камен смутње, покретачи грађанских ратова, крвници владара, [...] који су као лажни проповједници смјерности и стрпљења ширили мржњу, сплетке, и похлепност. Овим идолима свештенички ред настоји увијек да жртвује читав свијет” (Зановић 1996: 216). Текст реформе јесте проширена верзија Абердманове идеје (по чему можемо закључити да је Осман и аутор те приче која је пронађена међу *Турским њисмима*): прва од регула које су можда и далеки одјек Раблеовог устројства Телемске опатије, налаже да нико не сме да ступи у службу и „обуче одијело гријеха лијености” ако не служи друштву или држави у професији свога оца, бар до четрдесете године живота. Тек тада ће, након што све искуси, моћи да поверује у божански позив за који се опредељује (који је до сад углавном био вражји или бар фратарски). Друго правило односи се на то да се манастири зидају на четири до пет миља од града „као лазарети за трговачку робу са Истока”, док се треће надовезује на прво и даље дефинише да је потребно дозволити да само припадници грађанског сталежа могу да живе са свим повластицама које црквени живот носи, док они из нижих сталежа који пронађу Бога, морају бити слуге оних првих, „јер нискост рођења углавном је подложна нискости навика”. Четврта тачка потврђује све претходне и наређује да број Слугу Божијих (били они монаси, фратри, дервиши, бонзе или факири), буде сразмеран укупном броју световњака, као што су и дијаманти скупце ни због своје реткости. Само тако, народ ће моћи да поштује клер који представља пример „праве побожности, добре вјере и искреног љекара душе” (Зановић 1996: 217), чије

службе није потребно нити укидати, нити реформисати, јер би то унело нереде у поменути „занат”. Као пример идеалног односа цркве и државе, још једном се помиње Венеција, чији житељи и сами умеју да служе Богу, а притом не увреде Ђа-вола – „њихова вјера је као апостолска, тј. без сујевјерја, фанатизма и предрасуда. Поштују папу, али га не обожавају” (Зановић 1996: 218).

На основу претходно представљених и тумачених ставова Стефана Зановића и његових маски, тј. „дописника”, чија писма проналази и публикује Стјепан Пасторвекјо, закључујемо да је књижевност аутора рођених на тлу Црне Горе и пре XIX века била богата и успешно пратила токове европске књижевности. Њен настанак на латинском, а касније и италијанском и француском језику, као и проблем са касним превођењем тих дела на српски језик, довела је и до њихове недовољне рецепције, али и заблуда и предрасуда да та књижевна дела нису довољно добар репрезент наше културне и књижевне баштине. Дело Стефана Зановића модерно је и живо пулсира, варирајући од предрасуда локалног, будванског ареала из кога потиче, до познавања филозофских и културних прилика Европе, чак у себи садржећи и критику француског брака и театра после Расина и Молијера. Како *Писма* можемо довести у везу са делима Аретина, Монтескјеа, Молијера, Раблеа, Доситеја, Волтера или Русоа, тако у њима можемо видети и просветитељску тежњу *Посланица* Петра Првог (као и Монтењових *Оцледа* или Венцловићевих барокних *Беседа шајкашима*), чија је главна идеја подука врлини и превазилажење сујевјерја, фанатизма и предрасуда. Зановић, алазон космополитског духа, не жели да остане у оквирима писања своме народу, већ своја писма дарује целом свету – и истоку и западу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вовел 2006: М. Vovel, *Їовек доба просвећености*, Beograd: Clio.
Зановић 1996: С. Зановић, *Турска џисма*, превела Милица Поповић, Цетиње: Обод.

- Ивановић 1999: Р. В. Ивановић, *Виђења и сновиђења: књижевна дела између конвенције и инвенције*, Сремски Карловци: Кровови.
- Ковачевић 1964: Б. Ковачевић, „‘Кнез’ и ‘књижевник’”, Титоград: Стварање, XIX/7-8, 931-941, (текст прештампан са другачијим насловом у односу на претходна издања истог есеја).
- Матавуљ 1892: С. Матавуљ, „Србин, кандидат за пољски пријесто”, Београд: *Ошацибина*, X/XXX, 50-59.
- Матовић 2012: В. Матовић, *Ноћ гућих маказа*, Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Актив професора српског језика и књижевности, Октоих.
- Мијатовић 1892: Ч. Мијатовић, „Стефан Зановић”, Београд: *Ошацибина*, X/XXX, 377-382.
- Милчећић 1920: I. Milčetić, „Zanovićeve pjesme”, Zagreb: *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, knj. 9, 187-195.
- Пантић 1990: М. Пантић, *Књижевности на јилу Црне Горе и Боке которске од XVI до XVIII века*, Београд: СКЗ.
- Пантић 1996: М. Пантић, „Стјепан Зановић, пустолов, песник и филозоф”, у склопу: Зановић 1996, 7-52.
- Папић 2019: В. Папић, „Критика свештенства у делима српског и европског раног модерног доба”, Нови Сад: *Лешојис Матице српске*, 503/3, март, 301-321.
- Радоман 2010: А. Radoman: „Turska pisma Stjepana Zanovaća”, Podgorica: *Matica*, бр. 43, 295-314.
- Ротковић 1980: Р. Ротковић, „Зановићева оставштина”, Титоград: *Стварање*, XXXV/3, 383-400.
- М. Ђ. 1925: М. Ђ. (= М. Ђурчин?), „Графови и кнежеви од пустијех селâ”, Загреб: Нова Европа, XI/7, 1. март, 19-216.
- А.Х. 1956: А.Х. (= М. Токин), „Сусрети и везе Казанове са нашим људима”, Београд: *НИН*, 5. фебруар.
- Чогурић et al 2015: А. Čogurić, А. Bojović, D. Vuković, *Čitanka za II razred gimnazije*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Џацић 1986: П. Џацић, „Стјепан Зановић, алазон са наших страна”, Београд: *Књижевне новине*, XXXII, бр. 716, 15. септембар, 14-15.

VLADIMIR D. PAPIĆTENDANCES ANTICLÉRIQUES DANS LES LETTRES TURQUES
DE STEFANO ZANNOWICH

RÉSUMÉ

L'article présente un exposé des *Lettres turques* de Stefano Zannowich et une tentative d'analyser les points de vue éclairés et anticléricaux qui y sont exprimées à travers les perspectives de comte Zannowich et de Turc Osman. L'œuvre est interprétée dans le contexte des courants philosophiques de l'époque de Zannowich par comparaison avec des œuvres de la littérature serbe et européenne de l'époque moderne antérieure, mais aussi en référence à la vie personnelle de l'auteur lui-même qui est indissociable de ce roman épistolaire.

Mots clés: études comparatives, Siècle des Lumières, littérature sur le territoire du Monténégro, progrès, mystification, roman épistolaire, critique de l'Église.

821.163.41-94.09 Пишчевић А.
821.163.41-94.09 Пишчевић С.

Даница Д. Трифуњагић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски Факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 17. 9. 2020.
Прихваћен: 5. 10. 2020.

ПЕРЦЕПЦИЈА ДРУГОГ У МЕМОАРИМА СИМЕОНА И АЛЕКСАНДРА ПИШЧЕВИЋА**

Рад се бави*** перцепцијом Другог у мемоарима Симеона и Александра Пишчевића. Као методолошко полазиште намеће се имаголошка литература. Циљ рада је да прикаже слике Другог, да их компаративно сагледа и да уочи сличности, односно разлике. Резултати истраживања показују да се, у две генерације Пишчевића, перцепције мењају, као и да је приметна својеврсна еволуција мишљења, како у ауто- тако и у хетеро-сликама. Један од закључака рада је да, као што је Запад често Источну Европу сводио на стереотипе, и у обрнутом случају се може говорити о таквом поступку.

Кључне речи: имагологија, Други, Пишчевић, мемоар, 18. век, нација.

Анализа појма Другог, нарочито у делима старије књижевности, мора укључити књижевно-историјску перспективу, па и наизглед превазиђене елементе попут биографије аутора, његовог сталежа, жанра у којем нам представља своје дело. У овом случају, ради се о мемоарима, или шире речено – полу-документарној литератури, ауторима из XVIII

* danica.trifunjagic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности (бр. 178005) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

*** Рад је био изложен на научној конференцији „Србистика данас“ у Бањалуци, у марту 2019. године.

века, који сведоче догађајима у двама царствима, у времену у којем цветају идеје просветитељства, и где читалачко искуство, можда и несвесно, намеће писцу одлике поетике сентиментализма. Као методолошки апарат, морамо комбиновати теоријска сазнања из књижевне историје, разматрања о аутобиографској литератури, идејна начела просветитељства, карактеристике сентиментализма (у мањој мери) са појмом Другог у књижевности.

Као термилошка и методолошка помагала уводи-мо најпре појам слике о Другима, коју Гвозден дефинише као „скуп уверења о типичним особинама и начину понашања друге групе” (Гвозден 2001: 212), потом хетеро-слике (hetero-image), ауто-слике (auto-image) и мета-слике (meta-image). Јуп Лирсен дефинише хетеро- и ауто-слике као „оне слике које карактеришу Другог (*хетеро-слике*) и оне које карактеришу себе самог, свој идентитет (*слике о себи* или *ауто-слике*)” (Leerssen 2007: 27). За мета-слике, Лирсен тврди следеће: „Мета-слике постоје тако да се Другима у потпуности приписује начин на који Ми мислимо да Они гледају на Нас” (Leerssen 2016: 24). За мета-слике, он такође каже да им се данас чешће прибегава него хетеро- и ауто-сликама, јер су потоње у многим научним радовима разоткривене као исконструисане. Мета-слике се често јављају у ситуацијама поремећеног мира, те се Други не посматра као стереотип који Ми имамо о њему, јер смо Ми стереотипе превазишли, али се посматра као могућа опасност која на нас гледа непотпуно и сврстава нас у евентуалне стереотипе које претпоставља о нама (в. Leerssen 2016: 24). У мемоарима Симеона и Александра Пишчевића су најчешће хетеро-слике, али можемо срести и ауто-слике, па чак и мета-слике, због наклоности ка објективности и сликању, макар у обрисима, различитих перспектива, а која је својствена мемоарској литератури.

Недавно издата *Историја српског народа* доноси нам врло значајан *Предговор* Ђорђа Ђурића који породицу Пишчевић, између осталих Симеона и Александра, и њихова дела смешта у оновремена историјска збивања, што представља до сада најдетаљнији и изузетно поткрепљен преглед делања

ове значајне породице (в. Ђурић 2018: 7–141). О Симеону Пишчевићу, рођеном 1731. године, највише ћемо сазнати из његових сопствених мемоара, а Милорад Павић сматра да је важно говорити о његовим коренима. „Пореклом из Паштровића, у време велике сеобе 1690. године Пишчевићи су већ били у аустријској војној служби[...] Почетком XVIII века Пишчевићи су се били већ одомаћили у овим крајевима и уживали су углед старе војничке породице” (Павић 1973: 248). Породица Пишчевић је до Симеоновог ступања у аустријску војну службу, имала иза себе вишедеценијско искуство живота и војевања у Аустријској монархији, што је осетно и у току Симеоновог детињства и младости, које и сам описује, где акценат није био на сналажењу и преживљавању, већ на грађњи личности образоване по европском, просветитељском моделу. О току Пишчевићевог образовања, које се одвијало, између осталог, и у Сегедину и Бечу, такстативно нас извештава Павић (в. Павић 1973: 249). Овакво окружење било је погодно за развој ставова које нам у *Мемоарима* представља сам Пишчевић, а о којима Павић коментарише следеће:

„Он је рационалист по убеђењу, али дидактичарских амбиција нема; за њега су идеје просвећености нешто несумњиво и очигледно, што не доказује и што нема намеру никоме да сугерира. Просвета је у савременом му свету имератив тренутка и он са тих позиција захтева већу бригу око образовања, жели у својим књигама да буде од користи свом народу, често говори о успесима у животу које образовање доноси, напада употребу латинског језика у цркви и аустријској и мађарској администрацији, сматрајући да је све то потребно учинити приступачним широким круговима непросвећених, који говоре само немачки или словенски” (Павић 1973: 289).

Миленко Фундуруља у *Предговору* мемоарима Александра Пишчевића о аутору бележи: „Он је и први Пишчевић рођен у Русији, те се с разлогом може сматрати Русом, што он истиче већ на самом почетку својих сећања и то са задовољством и осетним поносом.” (Фундуруља 2003: 7), што Александар Пишчевић потврђује не само речима „Дакле, ја

сам први из породице Пишчевић који се већ може назвати Русом” (Пишчевић 2003: 26), већ уопште начином на који говори о Србима и Русима. Тако је Русија у готово свему идеализована, док су Срби најчешће вредни подсмеха. Већ у овом општем осврту на Александра Пишчевића, стижемо до теме која нас интересује – перцепције Другости.

И у мемоарима Симеона Пишчевића, и у онима Александра Пишчевића, читалац понајвише добија увид у то како се виде одређене нације, што је често прочитано у стереотипима, или, да употребимо тачнији термин – етнотипима, за које Лирсен каже да су „стереотипне особине националног карактера” (Leerssen 2016: 13). Потом, чести су коментари на оно што лично Пишчевићи осећају као Друго, а на шта утиче пол, социјални статус и осећај за морал, а то су жене и свештенство. Подразумева се да они по потреби и друге људе које сусрећу атрибуирају по групацијама у које их сврставају, али ове које смо набројали чине нам се најупадљивијим.

Требало би најпре размотрити ауто-слике које нам о нацијама којима припадају представљају мемоаристи, да бисмо потом, у везу са тим могли довести и хетеро-слике.

Већ на првим страницама *Мемоара*, Симеон Пишчевић сведочи о свом детињству, те каже да је дошао његов отац „с намером да [га] да на праксу у осечку тврђаву [...] ради изучавања судске и војне администрације [...] То је учинио због тога што [...] Срби, већ по својој природи, [немају] ни за шта друго толико склоности колико за војну струку” (Пишчевић 1963: 9). Овај пример предодређености Срба за војну службу није усамљен, и Пишчевић са поносом истиче храброст и верност круни српских војника, за шта потврда стиже и из коментара генерала фон Елфенрајха, који каже да су „верност према нашем [аустријском] двору показивали [Срби] [...] у рату са Турцима и бунама мађарских издајника, који су се са Турцима везали” (Пишчевић 1963: 152), а морамо се присетити и херцегинје Виртембершке коју ненадмашно дочарава Црњански у *Сеобама*, при сусрету са Вуком Исаковичем, а која, у историјски релевантнијем извођењу (*Мемоарима*) такође истиче храброст и верност српских војника. На овим примерима ћемо приметити поклапање ауто- и хе-

теро-слике, која је суштински позитивна. Очигледни стереотип да Срби нису ничему толико вични колико војевању, свој корен може наћи у Великој сеоби којом су Срби примљени у Аустријско царство са циљем да бране аустријске границе од напада Турака. Дакле, Срби који су били вољни да се преселе, примљени су у војну службу, не зато што су за то својом националношћу предодређени, већ зато што су постојали таква потреба и договор. Идући том линијом, Срби су, са своје стране, договор поштовали, у заузврат за права која су им доласком гарантована. Неколико генерација по доласку првих српских досељеника на просторе северно од Саве и Дунава, овај првобитни, стварни разлог за војну службу Срба, преточен је у стереотип да су Срби предодређени да се таквом службом баве.

Још један пример се јавља при употпуњавању слике о Србима, као и сусрету хетеро- и ауто-слике. Пошто је отац Симеона Пишчевића лажно оптужен за недостојно понашање, а потом и утамничен, по његовом ослобођењу, млади Симеон од генерала захтева да му каже ко је желео да нанесе зло његовом оцу, на шта му овај одговара: „То је истина, ја бих могао да ти кажем имена тих људи, али, колико знам вас Србе, ти би се светио, човека би убио или посекао” (Пишчевић 1963: 65), на шта Пишчевић додаје коментар: „После тога није имало више шта да се говори” (Пишчевић 1963: 65). Осветољубивост Срба је, видимо, општеприхваћена особина, коју генерал изговара тако да је јасно атрибуира свим Србима. Симеон Пишчевић је својим коментаром потврђује. Он сматра могућим да се је то особина народа, а бивши Србин, прихвата да би осветољубивост била и његов одговор на настану ситуацију.

У ова два случаја приметно је преклапање хетеро- и ауто-слике. За ово не постоји само један разлог, као што смо видели у примеру са Србима предодређеним за војну службу, где се корен може пронаћи у историјским околностима, али постоји општија теоријска поставка, која не тражи корен конкретног стереотипа, већ начин на који он функционише. Лирсен наводи да „такво понашање које је национално-афирмишуће или ‘доследно моделу’ [...] показује моћ дискурса да подстакне понашање, и поставља важно питање

– како се такви обрасци понашања појављују и манифестују, односно како културни узорни инспиришу изборе понашања” (Leerssen 2016: 17), па потом наставља са објашњењем: „Неће свако, ко је припадник исте нације, одабрати да се понаша на исти начин, нити је понашање, или призвани карактер, константно у простору, времену или друштву; али су ове проблематичне диференцијације изгубљене из вида у масовној пристрасности потврде, која је својствена дискурсу стереотипа” (Leerssen 2016: 17). Симеон Пишчевић, дакле, има избор како ће се односити према изреченом стереотипу и одлучује да га прихвати и верификује. На ово је могло утицати више фактора, између осталог, његова стварна намера да се онима који су његовом оцу нанели зло некако освети, па се тако стереотип поклопио да постојећим стањем ствари. Управо у овим примерима, где је једна нација окарактерисана и позитивно и негативно видимо да ауто-слика није идеализована слика.

Александар Пишчевић Србе види као Друге и не пропушта прилику да се од њих огради. Већ на самом почетку, Пишчевић каже: „Ако бих се у овој прилици, говорећи о пореклу рода Пишчевића, повео за уображеношћу својственом свим Србима, поступио бих као веома надмен човек” (Пишчевић 2003: 25). Он у истицању свог порекла не види ништа племенито, већ уображеност којом би себе сврстао међу Србе, али се ипак читаоцу и својим пореклом представља. Свестан да се његова веза са Србима не може порећи, и на даље их представља као своју супротност: „Србе, моје земљаци, не могу очима да видим због њихове шкртости, а поред тога дојадили су ми преко сваке мере и својим израчунавањем древног порекла својих породица, глупим дипломама и другим доказима своје глупости” (Пишчевић 2003: 290). Јелена Беоковић налази да је „његова нетрпељивост према сопственом народу највише [...] исказана кроз однос према рођацима, због којих је можда Пишчевић и замрзео цео српски живаљ” (Беоковић 2008: 574). Човек који себе назива Русом не налази разумевања за оне којима је српско наслеђе и даље блиско, па тај понос који они имају представља као ману, јер је њему стран, он га не осећа.

Нешто даље, при сусрету са Србима, наставља да извештава о њиховим особинама: „Заједничка мана својствена свим Србима јесте завидљивост” (Пишчевић 2003: 38), да би своје негативно мишљење још детаљније допунио:

„Станишић није могао да отпутује а да не сврати двојници својих земљака Срба, па су поводом расанка добро попили и разваливши уста пробијали уши неким српским песмама in trio [...] Нико није знао шта значе речи и чудна мелодија овог концерта. Ту сам први пут у животу имао прилику да видим какви су моји земљаци када попију, због чега умало да доспемо у полицију” (Пишчевић 2003: 49).

Пишчевић пажљиво бира речи да би од самог почетка ове сцене своје сународнике извргао руглу. Најпре се од њих ограђује речима да Станишић жели да сврати код „својих” земљака Срба. Он употребљава присвојну заменицу „својих”, а не наших, и тиме указује да они нису његови земљаци. Он каже да су та тројица Срба „добро попили”, те нису певали већ „разваливши уста пробијали уши”. Томе додаје и нераззатљивост речи и мелодије, што све заједно више подсећа на животињско или варварско, но на људско понашање. Ову потпуну неприличност, из његове перспективе, причињава веродостојном податак да је дружина умало ухапшена.

Из аспекта теорије, овде је интересно приметити како долази до замене између ауто- и хетеро-слике. Иако је Александар, син Симеона Пишчевића, пореклом Србин и иако каже да су Срби његови земљаци, у пракси се показује да се он не осећа делом српске нације, да се стереотипи и генерализације којима их описује не односе на њега, те да он има квалитете правог Руса (што ћемо у даљој анализи детаљније видети). Тако, иако би се могло помислити да ће се његово представљање Срба могло посматрати као ауто-слика, оно је заправо хетеро-слика, и то крајње негативна.

Када је реч о ауто-слици, прва њена појава се манифестује већ наведеном изјавом да се Александар Пишчевић може назвати Русом. Надаље се он диви Русији, а нарочито руском војнику. Записи попут: „У свем сјају испољавала се издржљивост руског војника” (Пишчевић 2003: 59), „У овом истом походу могао сам да запазим да за руске војнике нема

ничега што је немогуће” (Пишчевић 2003: 59) „Једном речју, чини ми се да су ови људи рођени да победе свет, само када би умели да их воде” (Пишчевић 2003: 59), или „На овом походу још више сам заволео руског војника” (Пишчевић 2003: 60) и „а снег [...] служио је уместо покривача војнику грађеном чвршће од било ког камена” (Пишчевић 2003: 61), сведоче о дивљењу које Пишчевић има за ове „неустрашиве ратнике” (Пишчевић 2003: 59). Узевши у обзир да је и сам Пишчевић руски војник, он се осећа делом те незауостављиве машине, коју се не либи да у сваком тренутку нахвали.

Са друге стране Симеон Пишчевић најпре даје слику неуређене руске војске, која се разликује од аустријске на коју је навикао (в. Пишчевић 1963: 158), да би, чим се нађе у Војној колегији, која одише богатством и приказује моћну руску државу, записао: „Дочек те господе у то време пробудио је у мени такву љубав према Русији да не бих пожалио ни свој живот за њу да дам” (Пишчевић 1963: 167). Овај изненадни излив оданости новој отаџбини показује да Симеон Пишчевић има до тада већ искован сет вредности, при сусрету са којима се он идентификује. Осим тога, приметно је да Пишчевић своја најпозитивнија осећања према аустријским вредностима изражава у часу када напредује у војној служби, а истородна осећања показује и при спознаји могућности које му се пружају у Русији.

Симеон Пишчевић нам приближава однос појединачних нација према Русији. Како су у природи војног позива честа путовања, он има прилику да се сусреће и са представницима разних нација, и неретко документује нетрпељивост других народа према Русији, за које често нема конкретног примера, већ преноси стереотипе које сматра општим истинама које нема потребе објашњавати. Тако каже: „Мислио сам да останемо у том граду читаву зиму [...] али [...] сам [...] видео [...] колика би сума новаца била потребна [...] а кад сам још уз то, на много места, чуо како охоли Пољаци мрзе Русију, одустао сам од те намере” (Пишчевић 1963: 158). Пољаци, дакле, мрзе Русију, и они самим тим постају охоли, а о нарочитим приликама које су евентуално довеле до таквих атрибуција, нема говора. На исту тему још каже: „Це-

лог пута кроз Пољску Пољаци су нам правили сметње. Они су себе сматрали за велику силу и према руским путницима били су врло груби” (Пишчевић 1963: 212). Пишчевић наступа из перспективе руског војника, који са дозом ироније каже да Пољаци себе сматрају за велику силу, што дискредитује и пољску нетрпељивост према руским путницима, али, по његовом мишљењу, не и охолост и грубост коју приписује Пољацима. Негативно о Русима стиже и са стране Немаца, што Пишчевић записује: „Немци у Аустрији мало кад говоре речи Русија и Руси, него обично кажу Москва и Москови [...] и то помало са презиром” (Пишчевић 1963: 94). Иако можемо приметити да се овај назив користи и без погрдне конотације (на пример код Доситеја или Текелије), постоји и традиција оваквог ословљавања Руса и у негативном контексту. О томе пише Лери Вулф, говорећи о мемоарима грофа Сегура при објашњавању његове погрдне употребе овог назива за Русе: „Његово поимање ‘античког Московита’ се, чак и Санкт Петербургу, односило на Московску државу, која је претходила Петру и Петербургу” (Wolff 1994: 24), што још једном акцентује варварство из кога Руси нису успели у потпуности да се извуку. Овај назив нам је интересантан и ако се подсетимо једног пасажа Марије Тодорове из књиге *Иматинарни Балкан*:

„Једна уљана слика из Штајерске која потиче из XVIII века добро илуструје владајућу представу о етничкој хијерархији и месту Немаца у породици европских нација. Овај ‘Кратки приказ европских нација и њихових карактеристика’ показује десет мушких фигура које представљају различите нације и очигледно се креће од позитивног ка негативном полу: ту су Шпанац, Француз, Холанђанин, Немац, Енглец, Швеђанин, Пољак, Мађар, Московљанин и Турчин или Грк” (Todorova 2006: 157).

Москови, или Московљани су у овој хијерархији тик испред Турака или Грка. Њихове особине, представљене на овој слици, су изузетно негативне, почев од слабе памети, па до других склоности и начина одевања, па нам овај погрдни назив за Русе који Пишчевић помиње у *Мемоарима*, ако узмемо у обзир и ову слику која представља стереотипе о

нацијама у 18. веку, ствара слику много целовитију од неке нејасне негативне конотације.

За разлику од пољске и немачке перспективе, барон фон Елфенрајх, који је у једном периоду Пишчевићу био надређен, о Русији, у шали, каже следеће: „Шта то говориш? Каква топла земља? [...] Ја сам [...] мислио да тамо код вас и о Петровдану вуку јелени саонице” (Пишчевић 1963: 235). Нашироко познате приче о „руској зими” наводе барона фон Елфенрајха да читаву руску царевину која се протезала до Црног мора, поистовети са њеним најхладнијим делом, који му је из приче био познат.¹

Са друге стране, при сусрету са мађарском грофицом Симеон Пишчевић преноси да је она питала „чак и да ли [руске даме] умеју играти европске игре” (Пишчевић 1963: 218). Према овој речи „чак” препознаћемо Пишчевићево изненађење оваквим питањем, па и спознавање мишљења које грофица има о Русији и руским госпођама. Стога је он просветљава речима „Не само [...] да руске госпође умеју играти и да се удешавају по последњој европској моди него и европске језике знају и говоре” (Пишчевић 1963: 218). Врло је интересно да, иако овом изјавом Пишчевић руске госпође хвали мађарској грофици, те о њима несумњиво изговара нешто лепо, он прави дистинкцију између Русије и Европе. Чак ни у његовом уму, у којему је Русија готово сасвим позитивно конотирана, а руски обичаји нису ништа гори од других, та напредна Русија није сасвим део Европе, јер се од ње може одвојити, називајући неке од обичаја европским. Можемо претпоставити да то значи макар да су неки обичаји у Русији више руски, а неки више европски.

Видна нетрпељивост Александра Пишчевића према готово свим страним нацијама, доводи и до замерки његовој сопственој нацији (руској), када са инима дође у контакт. „Таква је Русија била увек: за сваког дошљака у њој има хлеба; када згрне своју суму, он напушта Русију и у својој домо-

¹ Прича о суровим временским условима може се срести у различитим облицима и код Казанове (који због тога има здравствене проблеме), или код Волтера (који саопштава царици да не може доћи у Русију јер његовом здрављу не би пријала таква клима).

вини ружи земљу у којој се отарасио своје беде” (Пишчевић 2003: 123), записује Пишчевић, описујући своју земљу лаковерном, а заборављајући да је и његов отац дошљак у Русији, ако он већ није, те да без те особине ни он не би могао да се диви руском војнику и моћи руске империје.² Овај цитат је, наравно, најпре замерка упућена странцу, дошљаку, али се та симпатија Русије према странцима још неколико пута у току мемоара прекорева, на пример: „Чим сам угледао Москову, одмах сам и заволео овај град у коме се, осим мноштва света, на његовим житељима запажао потпуно искварени преображај Руса по иностраним узорима, али и неки остаци врлина које су веома красиле њихове претке” (Пишчевић 2003: 260). Он ту супротставља неку праву руску врлину, која је, према његовим речима раније постојала, садашњој искварености под страним утицајима.

Убрзо нам писац и открива који је то тачно страни утицај који му нарочито смета. Премишљајући се да ли да посети пријатеље, а притом је у журби, закључује: „не би ми било довољно ни 24 сата да их посетим, нарочито због оне вожње која је тада заведена у Москви – немачке, уштогљене, ногу пред ногу” (Пишчевић 2003: 291), и ту у нашој анализи долазимо до оног Другог које, чини се, Пишчевић никако не може да прихвати, до Немаца. У наставку свог излагања, пун очигледне срџбе, записује: „коњушар-тактичар [...] причао је са уобичајеном немачком флегмом: ‘Ови руски официри су прави магарци’ – у чему га не оспоравам, јер ако су руски племићи долазили да се уче код Швабурине, онда и ако нису

² Ђорђе Ђурић пише да су Русију с краја XVII и почетка XVIII века обележили „петровски преображаји”, те објашњава да су реформе које је Петар Велики спровео довеле до осавремењавања руске државе у сваком погледу, што јој је омогућило да буде призната као једна од највећих европских сила. Ово се, између осталог, односило и на прихватање странаца који би могли допринети развоју руске државе. Та добродошлица резултирала је у доношењу нових идеја и размишљања у Русију, али и у прихватању оних који су у Русију долазили опортунистички, без стварне намере да у њој нешто побољшају. Управо су ови догађаји, те велико присуство странаца и њихово претерано уважавање, довели до овако негативне слике коју о њима даје Александар Пишчевић. (Види: Ђурић 2018)

прави магарци, у сваком случају нису далеко од тога” (Пишчевић 2003: 295). Видимо да Пишчевићу неспорно смета благонаклоност која се испољава према Немцима, и то је готово једина замерка коју он изриче Русији. Али и она се појављује посредством немачког присуства, не самостално.

На почетку својих мемоара, док говори о свом младичком добу и школовању, Александар Пишчевић записује: „Према немачком језику осећао сам тако јаку одвратност да ако сам нешто и разумевао, то је било више од слуха него од учења” (Пишчевић 2003: 34). Он не објашњава на том месту да се та одвратност преливала на Немце уопште, али убрзо то читаоцу постаје јасно. Комичну епизоду у којој неудата кћер саопштава своме оцу да је бременита, Пишчевић препричава на следећи начин: „а када је г. Шмиту саопштила да ће ускоро постати деда својих унучића, онда је ражаловани брица, зазивајући по немачком обичају гром, муње и све ђаволе да му згроме ћерку, пао у најљући бес” (Пишчевић 2003: 130), да би нешто касније истог тог господина Шмита назвао злоћудним Швабом (Пишчевић 2003: 132). О немачкој срдитости сведочи и даље: „г. Кропф је затекао љубавни пар, и разбесневши се на немачки начин, истукао и љубавника и љубавницу” (Пишчевић 2003: 212). Муж који затиче супругу са љубавником се разбеснео, али на немачки начин. Осим ових, Немцима својствених, склоности бесу и уображености, стереотип о немачкој педантности, видећемо, сеже од 18. века па све до данас: „Г. Лејман се, пошто је био Швабурина, држао строго до педантности својих земљака” (Пишчевић 2003: 196). Овим пежоративним изразом „Швабурина” (или у другим случајевима „Шваба”), особину педантности, која се ретко сматра лошом, Пишчевић доводи до негативног пола.

О немачком среброљубљу и поштењу, Пишчевић сведочи и у епизоди у којој га трговац Сарепћанин превари, и она је врло интересантна за анализу. Он најпре каже да му је поминути трговац у залог узео холандске червонце: „Сарепћанин који ју је водио [радњу] примио их је [холандске червонце] за сто двадесет рубаља и клео ми се немачким поштењем да ће ми их вратити” (Пишчевић 2003: 204), те наставља причу:

„Уважени трговац тврдио је да од мене није примио злато! [...] Ово нисам смео нигде ни да спомињем због супротног општег мишљења о Сарепћанима [...] Из овога случаја извукао сам само поуку о томе колико се може поуздати у немачко поштење, којим се они толико диче” (Пишчевић 2003: 205). Приметићемо стереотип о поштеним Немцима, који се на примеру оповргава, и Пишчевић то јасно види, али је то мишљење у генералном поимању толико уврежено, да му се он не сме супротставити и тражити правду за себе. Из овога Александар Пишчевић одлучује само да додатно утемељи своје негативно мишљење о Немцима, одбацивши један позитивно конотиран стереотип о њима, али не и да промисли стереотипе уопште. Он их види као поредак ствари са којим се не треба суочавати чак и када је тако очигледно погрешан. За њега је немачки трговац само утемељио негативну слику, а он се по цену губитка свога новца неће супротставити јавном мњењу. Ту видимо колико је заправо снажно утемељен наратив о особинама одређених групација у свести човека.

Приметићемо да је мешавина особина немачке нације изузетно разнолика, али увек негативно конотирана. Било да је у питању педантност, опис обичаја, или конкретне непријатне ситуације у којима се Александар Пишчевић у општењу са припадницима немачког народа нашао, па тиме штошта закључио о особинама ове нације, све су оне узете као доказана истина. Пишчевић не види разлику између ових особина, за њега су све негативне, као што не види ни разлику између појединаца, сви су једнако негативни самом својом националном припадношћу. Када се са истим особинама сусретне код појединаца који не припадају овој нацији, то га не наводи да о својим закључцима промисли, већ да по вољи мења аршине.

Са друге стране, Симеон Пишчевић, младић који стасава и образује се на подручју Аустријског царства, у духу просветитељства, своје узоре види у нацијама које су му тада надређене и које идеализује. Он са поштовањем гледа на Немце и јасно је да је упознат са њиховом улогом у ширењу идеје просветитељства. Он вели да „раније ни Немци нису били просвећени као што су данас, а по канцеларијама им се

чак и војна администрација водила као код старих Римљана: на латинском језику – што је било [...] врло тешко, јер [...] ни сви они нису имали толико знања” (Пишчевић 1963: 13). Врло често, чак и после пресељења у Русију, радо спомиње своје одлично познавање немачког језика, што сматра изузетношћу и одликом образованог човека.

Треба се осврнути и на мишљење Александра Пишчевића о Пољацима, које такође није за похвалу. Тако он руском грофу супротставља пољску охолост: „Овде сам затекао [...] грофа Суворова [...] човека који је срушио пољску охолост” (Пишчевић 2003: 286), а снажан утисак на њега остављају и Пољакиње са којима се нашао у друштву:

„имао [сам] прилике да видим другачије нарави и другачије навике од оних које сам оставио у Петербургу. Мислим овде на Пољакиње, међу којима сам се нашао први пут и био у великом чуду видевши велику слободу с којом се мушкарци опходе према њима а која не само да их није вређала, него као да су је и саме помало подстицале” (Пишчевић 2003: 52–53),

да би на послетку закључио: „Време које сам провео у овом веселом месту пружио је прилику Пољакињама да ме пољаче [...] Њихово понашање убрзо је одагнало моју срамежљивост” (Пишчевић 2003: 53). Иако у току читавих месеца Пишчевић са поносом прича о својим интимним односима са женама различитих нација, у овом примеру жели да нагласи постојање лаког морала као одлике Пољакиња.

Симеон Пишчевић негативна осећања понајвише резервише за Мађаре, које Александар Пишчевић готово и не помиње, јер са њима не долази у контакт, и због тога их у овом раду нећемо даље коментарисати. Нешто бољи од Мађара за Симеона Пишчевића су Пољаци, и то нам показује на интересантан начин: На путовању кроз Пољску записује: „Ипак је све било много, много лакше у поређењу с мађарским брдима и прелазима” (Пишчевић 1963: 157). Ипак, када мало заборави неприлике кроз које је прошао кроз Мађарску, о даљем путовању кроз Пољску пише: „После Жулкве пут је био тежак и неугодан због честих прелаза и мостова и рђа-

вих путева, што је обично у Пољској” (Пишчевић 1963: 158).³ Дакле тај исконструисани модел, који можда више и не можемо звати Источна Европа, јер су ове земље западно од Русије, а северно од Пишчевићеве претходне домовине, је заправо неки плутајући дискурс који је тешко територијално обележити, и који зависи од приповедача. Лери Вулф ту територију назива Источном Европом, Марија Тодорова користи термин балканизам, али је чињеница да и једно и друго акценат стављају на западне писце и на њихово мишљење о Истоку, о њиховој Другости. Па чак и када наводе примере са тих „источних” простора, реч је о ауто-сликама, а не о хетеро-сликама. Пример попут овог Симеона Пишчевића нам показује да се ни у „Источној Европи” нису много другачије понашали. Другост су доживљавали као – Другост. Друго је питање колико су њихови записи имали одјека. Западноевропска литература, па и западноевропски стереотипи, су, све до данас, имали већу публику, интензивније су заузимали јавни и медијски простор (у било ком смислу), али то, како видимо, не значи да људи са оне стране „гвоздене завесе” нису имали своје Другости и своје „Источне Европе”.

Када је реч о „охолим” Пољацима који „не воле Русе”, пијење из великих чаша (в. Пишчевић 1963: 258) није једино што их доводи у вези са пићем. Пишчевић у неколико ситуација инсинуира да су Пољаци склони пићу и да су генерално радње у вези са пићем саставни део пољског карактера. Тако он, у ситуацији где је пољске властелине и властелинчиће потребно приволети и, у неку руку преварити, посеже за њему познатом слабом тачком Пољака, те каже: „Зато сам их призивао и, на њихову велику радост, чашћавао пићем” (Пишчевић 1963: 494). У другом исказу: „После ручка шетали смо по врту и шуми и разговарали. Домаћин нас је почастиио пићем, али без приморавања. Пио је колико је ко хтео, што код друге господе Пољака ретко бива” (Пишчевић 1963:480),

³ Ово нас још једном подсећа на Лерија Вулфа који цитира Сегура, Француза који у 18. веку путује у Русију, а који, чим пређе у Пољску, дакле, Источну Европу, тврди да се тим преласком у потпуности напушта Европа. Његова осећања су толико интензивна да чак и шуме описује вечно зеленим, али и вечно тужним (према Wolff 1994: 19).

један врло пријатан призор, Пишчевић не одолева да допуни етнотипом да ће Пољаци и свога госта приморавати да пије. Иако у реалности ситуације Пишчевић не налази потврду за овакво мишљење, он га ипак изриче, вероватно као изузетак који потврђује правило. И овде се можемо зауставити и приметити да стереотипи функционишу и када нема доказа за њих. То је још једна потврда колико је стереотип стабилан, јер иако се у реалности не обистињује, он се ипак у свести обнавља, те је јасно да „иако су веровања у многе од тих слика мање или више ирационална, последице веровања у њих могу бити и те како стварне” (Гвозден 2001: 213).

У зависности да ли је ситуација у којој се налази мање или више пријатна, чини се да тако варирају и Пишчевићеве изјаве и генерализације за којима сеже. Тако на непријатном путу ка Русији, како смо видели, Пишчевић грубље карактерише пољску нацију, док у мирнијим временима и његови судови постају блажи, на пример „Пољаци су људи колико горди толико и меки кад неко уме с њима, а кад су у невољи, знају да буду и врло плашљиви” (Пишчевић 1963: 476). Видимо да се гордост и поменути охолост ублажавају, тачније Пишчевић тврди да су и горди, и меки (а пре тога и охоли), што само говори о неутемељености и индивидуалности таквих тврдњи. Неки од Пољака са којима се сусрео били су му више, а неки мање симпатични, али то га и даље није навело да о њима суди као о индивидуама, већ као о припадницима једне групације. На другом месту пише: „Пољаци су људи радознали и желе све да знају” (Пишчевић 1963: 480), што наново указује на велику разноликост атрибута која се приписује једној нацији.

Још једна тачка у којој се сусрећу представе о нацијама у мемоарима Александра и Симеона Пишчевића јесу Турци. Александар о Турцима записује:

„Ја сам ове безвредне ратнике видео у јуришу, видео у појединачним борбама, видео у борбама на отвореном и свугде су они исти, свугде је очевидна њихова страшљивост. У мојим размишљањима ови азијски Дон Кихоти су избрисани из редова ратника. Верујем да нису били такви у време принца Евгенија и да их је требало побеђивати храброшћу и

вештином [...] Турци [су] постали веома слаби, плашљиви и застрашени руским именом" (Пишчевић 2003: 184),

док Симеон Турке од свих нација најниже вреднује, што је јасно у примеру: „Било је ту људи разних нација из читавог света. Они су се одвајали у партије према народности и често се између себе свађали и тукли [...] а од свију су били најгори покрштени Турци и Татари" (Пишчевић 1963: 401). Најде-таљније о Турцима, Симеон Пишчевић записује следеће:

„Нико не може рећи за Турке да нису били храбри, али они нису били навикнути на послушност и рад, а о дисциплини да се и не говори. Понеки је од њих ишао у рат зато што је био прави јунак, али понеки једино ради плена или које било друге користи, и такви су остајали у армији само док им не досади или им се нешто неугодно не деси, а онда су тражили начина да умакну. Ни команданти им нису били вешти ни способни (а били су преко мере охоли), и зато су често имали велике губитке" (Пишчевић 1963: 467).

У време када Симеон и Александар Пишчевић ово записују, Отоманско царство почиње да опада, па и сјај турске војске, који је некад застрашивао и Европу и Русију, сада је много лакше довести у питање. Овај пад почиње управо догађајем у којем је учествовао принц Еуген, кога спомиње Александар Пишчевић, а то је битка код Сенте, која је била почетак краја отоманске доминације на Балкану. Објективност оцене о Турцима је, дакле, уопштено, на месту, и уоприште налази у стварним историјским околностима. Ипак, знање о турској војци и војницима, које нам пружа Симеон Пишчевић, наново је лако деконструисати. За Турке се „не може рећи [...] да нису били храбри", али су ипак „тражили начина да умакну", понеки војник је ишао у рад зато што је био „прави јунак", а понеки „ради плена". Једино за турске команданте не даје амбивалентну слику, и сматра их одговорним за губитке турске војске. Пишчевић опет сувише генерализује и оставља могућност да тај турски војник буде и овакав и онакав, такорећи свакакав, али не одустаје од идеје да је баш то одлика турског војника.

На примерима које смо навели, представљене су слике о нацијама са којима су се и Симеон и Александар Пишчевић сусретали. Слика о Србима, за коју је било очекивано да у оба случаја представља ауто-слику, само се код Симеона могла тако заиста окарактерисати, и представљена је претежно позитивно. Са друге стране, Александар на Србе гледа како на Друге, а ауто-слику код њега представља слика Руса, који су бољи од свих осталих нација. Симеон Русе представља са већом дозом реалности и никада се у потпуности не поистовећује са њима. Интересантан је и пример Немаца, о којима Симеон, одраставши у њиховој култури и по њиховом образовном систему, има углавном позитивно мишљење, док су код Александра они представљени у веома лошем светлу, где се и особине које се углавном сматрају позитивним, у случају Александра представљају изразито негативно. Слика Пољака се углавном поклапа у оба мемоарима и на негативном је полу. Као потпуна Другост, са којом се превише и не долази у контакт, представљена је турска нација и то у складу са владајућим мишљењем о турском царству и војсци која је крајем XVIII века била у очигледном опадању. Опис Турака одговара описима Другости и у примерима Марије Тодорове, који се тичу Балкана, и у онима Лерија Вулфа, који се тичу Источне Европе, па и у онима Едварда Саида, који се односе на неухватљиви Оријент.

Могло би се закључити да слика о Другом зависи од много фактора, укључујући и ауто-слику, односно слику о Себи, о својој нацији. Стереотипи или етнотипи имају велику улогу у перцепцији Другог, чије је поступке најлакше објаснити кроз есенцијализацију, што и јесте један од поступака стварања стереотипа. Утврђена је и трајност стереотипа, који се не мења ни када реалност показује њему супротне одлике. Снага стереотипа се исказује и кроз понашање које је у складу са постојећим стереотипом, где индивидуа бира да се уклопи у постојећи стереотип о групи којој припада. На послетку, важан је и закључак да слику о Другима креирају како нације у повлашћеном, тако и оне у потлаченом положају, те да у односу на себе креирају слику о мање развијеним нацијама, што доводи у питање појам Источне Европе, који се

показује још неухватљивијим, ако се посматра из угла становника баш те конструкције.

ЛИТЕРАТУРА

- Беоковић 2008: Ј. Беоковић, „Слика Русије у другој половини осамнаестог века у мемоарима Симеона Пишчевића, Саве Текелије и Александра Пишчевића”, у: Ј. Делић (ур.), *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. LVI/3, Нови Сад: Матица српска, 561–594.
- Вулф 1994: L. Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press.
- Гвозден 2001: В. Гвозден, „Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности”, у: Ј. Делић (ур.), *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 49, св. 1–2, Нови Сад: Матица српска, 211–224.
- Ђурић 2018: Ђ. Ђурић, „Предговор”, у: С. Пишчевић, *Историја српског народа*, Нови Сад: Академска књига, 7–141.
- Језерник 2007: В. Jezernik, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Лерсен 2007: J. Leerssen, „History and method”, у: М. Beller i J. Leerssen (ur.), *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*, Amsterdam: Rodopi, 17–32.
- Лерсен 2016: J. Leerssen, „Imagology: On using ethnicity to make sense of the world”, у: Géraldine Galéote (ur.), *Revue Iberical: Les stéréotypes dans la construction des identités nationales depuis une perspective transnationale*, br. 10, Paris: Sorbonne, 13–31.
- Павић 1973: М. Павић, „Симеон Пишчевић”, у: М. Павић (прир.), *Од барока до класицизма*, Београд: Нолит.
- Пишчевић 2003: А. Пишчевић, *Мој животи (1764–1805): Успомене*, Нови Сад: Матица српска.
- Пишчевић 1963: С. Пишчевић, *Мемоари*, Београд: СКЗ.
- Саид 2008: E. Said, *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Тодорова 2006: М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Фундуруља 2003: М. Фундуруља, „Предговор”, у. А. Пишчевић, *Мој животи (1764–1805): Успомене*, Нови Сад: Матица српска, 7–19.

DANICA D. TRIFUNJAGIĆ

THE PERCEPTION OF OTHERNESS IN MEMOARS OF SIMEON
AND ALEKSANDAR PIŠČEVIĆ

SUMMARY

The paper deals with the perception of the Other in the memoirs of Simeon and Aleksandar Pišćević. The paper is trying to show how two 18th century men, who spent their lives in the Habsburg Monarchy and, later, Russia, perceived Otherness. In the two generations perceptions are changing, and the analysis follows the evolution of opinions from Simeon, who considers himself a Serb who moves from one homeland to another, to Aleksandar, who identifies himself as a Russian. While Simeon Pišćević is restrained and struggles to document his life objectively, Aleksandar, especially in situations that evoke intense emotions, often testifies to the people he encounters by essentializing them to national stereotypes. The paper will try to prove, among other things, the hypothesis that, as the West has often reduced the Eastern Europe to stereotypes, the process may as well be reversed. Pišćević's memoirs are important testimonies to the history, sociology, literature, and even socio-political circumstances of the 18th century.

Keywords: Imagology, Other, Pišćević, memoirs, nation

Сања Љ. Петровић*
Филозофски факултет у Новом Саду

Оригинални научни рад
Примљен: 7. 9. 2020.
Прихваћен: 20. 9. 2020.

ПРЕДЛОГ ЛЕКСИКОГРАФСKE ОБРАДЕ ПРОЛОШКОГ ЖИТИЈА СВЕТОГ МАКСИМА БРАНКОВИЋА ИЗ РУКОПИСА ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЋА ВЕНЦЛОВИЋА**

У раду се даје предлог обрасца лексикографске обраде језичке грађе на нивоу микроструктуре речника једне од верзија *Пролошкої жиѣија Свѣтої Максима Бранковића*, из рукописа Гаврила Стефановића Венцловића из 1744/45. године. Цео текст *Пролошкої жиѣија* налази се на 17 страница хартије у рукопису *Жиѣија, слова и ђоуке разних свѣтих* (666а–674а), који се чува у Архиву САНУ под бројем 84 (270).

Кључне речи: историјска лексикографија, микроструктура, старосрпски језик, XVIII век, *Пролошко жиѣије Свѣтої Максима Бранковића*, Гаврил Стефановић Венцловић.

О ВЕНЦЛОВИЋЕВОЈ ЕПОХИ И СТВАРАЛАШТВУ

Сентандреја у Угарској била је у XVII и XVIII веку најсевернија тачка простирања српске књижевности (Павић 1991: 9). У Сентандреји се формира седиште књижевне школе Ра-

* sanja.lj.petrovic@gmail.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика* (бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, чији сам стипендиста. Професоркама др Марини Курешевић и др Исидори Бјелаковић захваљујем се на сугестијама.

чана, у којој, међу осталима, настају и Венцловићеви списи. У барокном раздобљу српска књижевност прихвата нове узор и нове каноне узуса. На поједине српске писце, попут Рачана, а касније и Доситеја, значајан утицај на употребу народног језика остварује књижевност фрањеваца у Босни XVII и XVIII века, писана народним језиком и штампана или прештампована ћирилицом (Павић 1991: 16). Поред босанских фрањеваца, утицај на српску књижевност оствариле су и немачка, руска и украјинска књижевност, а преко украјинске значајан утицај имала је и пољска књижевност (Павић 1991: 17). Разлог окретања словенском северу у књижевности била је реакција на католичку противреформацију која је била веома агресивна током читавог XVII и XVIII века. Будући да је Србе задесила слична ситуација каква се збила на пољско-украјинској граници током XVII века, не чуди што се српска књижевност ослањала управо на украјинску, у којој су методе одбране православне вере, у виду полемичке књижевности, биле већ добро разрађене. Један од следбеника рачанске школе био је и Гаврил Стефановић Венцловић, јеромонах, вредни писар и надахнути беседник из прве половине XVIII века. О његовом раду, језику и животу писали су многи аутори, а најбољи познавалац живота и дела овог писца и беседника јесте Милорад Павић, који је до сада дао најопсежнију студију о овом културном трудбенику с краја српскословенске епохе писмености.¹ О његовом животу, омеђеном сеобама, не зна се много, а све што данас знамо о Венцловићу одиграло се између 1717. и 1747. године. Познато нам је да је родом из Срема (Ивић 1997: 18) и да је у Угарску дошао током Велике сеобе под Арсенијем Чарнојевићем 1690. године. Образовање је стекао у рачанској преписивачкој школи при храму Светог Луке у Сентандреји, као ученик Кипријана Рачанина. Боравио је у Сентандреји, Коморану и Ђуру, где се и реализовао најважнији део Венцловићевог рада.

Гаврил Стефановић Венцловић био је први који је почео да уводи народни језик у црквено беседништво, да у њега

¹ У питању је студија *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд: Српска књижевна задруга, 1972.

уноси елементе народне мудрости, усмене књижевности и поезије, као и народне називе црквених празника (Павић 1966: 45). У време када је руска редакција српскословенског језика већ увелико била у употреби код Срба, Венцловић је остао доследан „србуљској школи писања”, бивајући тако један од последњих писаца који су писали на српскословенском језику.² У свом раду Венцловић се обраћао двома класама читалаца и слушаца – образованој, односно клеру, и необразованој – пуку. Када се обраћао клеру и писао текстове богослужбене намене, то је чинио на српскословенском, а када се обраћао пастви, служио се доминантно народним језиком (Павић 1966: 23). Венцловић је за собом оставио око 20000 рукописних страница, од којих око 9000 чине текстови на народном језику. Списи писани народним језиком, настали у периоду између 1732. и 1746. године, представљају оригиналнији и обимнији део његове заоставштине, а скоро су у потпуности написани у облику беседа.³ Венцловићева борба да књигу и њен садржај приближи широј публици, како слушачачкој, тако и читачачкој, огледала се и у његовој реформи правописа и употреби поједностављене ћирилице. Црквену ћирилицу Венцловић употребљава у делима писаним српскословенским, док народни језик пише њеним упрошћеним видом (Павић 1991: 33).⁴ Такође, од шест знакова, колико ће касније Вук унети у своју нову азбуку, Венцловић

² Будући да је велики део богате рукописне грађе прве половине XVIII века остао језички неиспитан, дуго је у науци владало мишљење да је Венцловић последњи писац који је писао на српскословенском језику (Ивић 1998: 107). Новија истраживања показују да Венцловић није био једини и да је било још писаца (припадника свештенства), који до краја своје службе нису прелазили на руску редакцију старословенског језика (в. Бјелаковић 2019).

³ Треба споменути да само мали део тог беседничког опуса припада заиста беседничкој књижевности. Наиме, Венцловић у беседничке оквире ставља и све друге родове које је неговао, међу којима има легенди, житија, поезије, анегдота, пословица итд. (Павић 1972: 128).

⁴ У преводу *Мача духовној* Лазара Брановича из 1736. године Венцловић је изнео разлоге за употребу упрошћеног правописа, те навео када га треба користити: када се писац обраћа људима, ваља писати простим словима, а када се обраћа Богу, ваља писати старим (црквеним) правописом (Павић 1966: 23–24).

је употребљавао три: *ц*, *ћ* и *ђ*, са малим разликама у односу на Вука у обележавању слова *ћ* и *ђ* (Павић 1966: 46). Поред свега поменутог, важно је напоменути да је у Венцловићевом обимном делу дат и „слободан, али ванредно песнички успео” превод готово целе *Библије* у одломцима расутим у виду цитата и парафраза. Када би се ови одломци скупили и систематизовали, М. Павић (1972: 182) верује да би се показало да смо имали „један класичан превод *Светиої писма* стотину и више година пре појаве Вуковог и Даничићевог, а на истом уметничком нивоу”. Стојан Новаковић (1904: 180) сматрао је да нам Венцловићево дело остаје као сведочанство о правцу у којем би се српски језик могао развијати, да је одржан континуитет са старом писаном традицијом, на шта Милорад Павић додаје и да је оно „сведочанство како би се развијала једна културна револуција да је којом срећом Венцловићево дело било штампано и донело реформе које су остварили тек Доситеј и Вук, али лишени могућности да то учине поштујући континуитете старе српске културе” (1972: 127). Све говори у прилог томе да бисмо до XIX века, да је народ на време дошао у контакт са Венцловићевим рукописима, већ имали оно за шта су се тада борили језички реформатори. Имајући све наведено у виду, можемо закључити само да Венцловићев рад заслужује велико признање и нашу захвалност, поготово када се узму у обзир време, друштвене прилике и услови у којима је стварао.

*Пролошко житије Светога Максима Бранковића
и Венцловићев рукопис*

Пролошко жиџије Светиої Максима Бранковића припада култим списима свете породице Бранковића, а почетак конституисања ових култова везује се за крај XV и почетак XVI века (Томин 2007: 137). *Пролошко жиџије Светиоїа Максима Бранковића* настало је у периоду између 1523. и 1526. године, а његов писац нам је до данас остао непознат мада се претпоставља да иза овог дела стоји неки од монаха из манастира Крушедола (Томин 2007: 142–143). Као предложак за

писање *Пролошкої жиїија* Венцловић је вероватно користио рукопис Кипријана Рачанина писан 1692. и 1694. године,⁵ будући да је и сам био његов ученик, што је често са поносом истицао. Да је овај рукопис послужио Венцловићу као узор закључујемо пре свега према садржају Венцловићевог текста, реду излагања⁶, као и неким формулацијама, мада је Венцловићево дело „знатно опширније и богатије детаљима, с развијенијим епизодама и дигресијама, док му је причање сликовитије и живље” (Томин 2007: 148).⁷ Постоји више издања *Пролошкої жиїија* (Томин 2007: 143), а као корпус за наше истраживање послужио нам је текст из рукописне књиге *Жиїија, слова и йоуке разних светїих* (666а–674а) Гаврила Стефановића Венцловића из 1744/45. године (Гроздано-вић-Пајић 1992: 177–179), који се чува у Архиву САНУ под бројем 84 (270).⁸ Према садржини *Пролошкої жиїија* разликујемо две варијанте овог дела: једна је познат по издању које

⁵ У питању је рукопис *Изабране службе свецима*, који се чува у Архиву САНУ под редним бројем 28 (142).

⁶ Светлана Томин је садржај текста поделила на 16 краћих тематских целина: 1) Максимова порекло; 2) ослепљење Стефана и Гргура због зависти Турака; 3) Ђурђево освета; 4) Стефан у Фриоли; 5) Ђорђево искушење с царевом ћерком; 6) долазак и Срем; 7) епизода са Изабелом; 8) смрт деспота Јована; 9) Максимов одлазак у Влашку; 10) измирење војвода Радула и Богдана; 11) повратак у Срем; 12) подизање Крушедола; 13) смрт; 14) јављање Атанасија и Кирила у самртном часу; 15) отварање раке после седам година; 16) чуда (Томин 2007: 148–149).

⁷ Једина Венцловићева интервенција на садржају текста огледа се у епизоди о Змај Огњеном Вуку, који протерује Максима из Срема и отима му деспотство. Гаврило Витковић скреће пажњу на ову епизоду, указујући на њену нетачност, а разлоге оваквој Венцловићевој интерпретацији тражи у његовом заштитничком ставу према калуђеру Максиму, којег је Змај Огњени Вук, наводно, омрзнуо, јер се покаљућерио у време када да је требало да мачем брани свој народ (Витковић 1872: 162). Светлана Томин указује на својеврсни анахронизам: Змај Огњен Вук је умро пре доласка деспота Ђорђа у Срем и његовог замонашења, те ова белешка потпуно губи на снази (Томин 2007: 150).

⁸ Текст *Пролошкої жиїија* објавио је Гаврило Витковић у *Гласнику Српскої ученої друштва* из 1872. године, а у уводном делу као разлог штампања ове Венцловићеве варијанте наводи да је Венцловићев текст написан по предању, те да се разликује од текста објављеног у *Србљаку* (Витковић 1872: 157).

је приредио Алекса Вукомановић⁹, на које се и Венцловићев текст ослања,¹⁰ док се друга, сасвим различита варијанта *Пролошкој жиџија* налази у београдском Србљаку из 1861. године (Томин 2007: 143). Овај текст се у потпуности садржински разликује од осталих текстова, пун је „историјских и граматичких грешака“, а верује се да га је написао митрополит Михаило (Томин 2007: 150–151). Треба споменути и тзв. „друго“ *Жиџије* Максимово, које се налази у изводу из Бранковићевих *Хроника*, а које садржи неке делове које друга Максимова *Жиџија* не садрже. Постоји вероватноћа да је „друго“ Максимово *Жиџије* сачинио неки крушедолски монах (Томин 2007: 152–153).

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Примери које ћемо користити за предлог лексикографских решења дигитализовани су на основу снимака рукописа *Пролошкој жиџија* поштујући принципе уноса грађе усвојене на пројекту Матице српске *Речник срџској језика од XII до XVIII века*, а у овом раду биће изложен предлог лексикографске обраде приказан на примерима свих врста речи. Приликом преношења текста у дигитални облик, поштована је оригинална интерпункција, као и правопис, док су фонетски блокови раздвајани. Када између речи у оригиналном тексту постоје белине, при дигитализацији је пренето стање из оригинала. Једине интервенције односиле су се на замену иницијалног малог слова великим словом, како би се истакло да је у питању почетак нове реченице.

Након дефиниције навођени су сви забележени примери, који су дати у оптималном контексту, а у оквиру којих је подвучена дата лексичка јединица. На крају сваког еви-

⁹ А. Вукомановић, *Животъ архиепископа Максима, Изъ рукописи XVII века кои е у подписанога*, Гласникъ друштва србске словесности, књига XI, Београд 1859, 125–129.

¹⁰ Ово *Жиџије* налазило се и у саставу (изгубљеног) раковачког Србљака, римничког Србљака из 1761. године, венецијанског Србљака из 1765. године и београдског Србљака из 1861. године

дентираниог примера дати су у облој загради подаци о броју странице оригиналног рукописа, као и реду у коме се дата потврда налази. Приликом навођења потврда испуштан је део текста који није релевантан за интерпретацију значења одреднице, што је означавамо следећим симболом [...].

Ради бољег разумевања датих примера, скренућемо пажњу на неке од проблема са којима смо се сусрели при дигитализацији грађе. Одређене речи, најчешће пореклом из црквенословенског фонда, у духу писане традиције, у тексту нису забележене пуним граfiјским ликом, већ су дате у виду скраћенице. Њихов оригинални граfiјски лик нисмо разрешавали, преносећи га са титлом (оцѣ, стѣ), а за одредницу смо узимали претпостављени облик, у чему смо се ослањали и на Витковићево издање текста и издање *Мача духовної*. Места на којима се јавља очигледна словна / конгруенцијска грешка, или нехотично понављање речи, обележавали смо знаком (!). Графема јат <ѣ> се у оригиналном тексту употребљава у гласовној вредности [e], а не само на етимолошким позицијама, а ми је доследно преносимо, не интервенишући у корекцији.

СТРУКТУРА ЛЕКСИКОГРАФСКОГ ЧЛАНКА И МЕТОДОЛОГИЈА ОБРАДЕ

При формирању предлога лексикографске обраде ексцерпирне грађе највише смо се ослањали на принципе постављене у: *Речнику срѣскохрватскої књижевної језика I* из 1967. године (РМС I), *Речнику срѣскоїа језика* из 2011. године и Огледној свесци *Речника славеносрѣскої језика* из 2017. године.¹¹

¹¹ *Речник срѣскохрватскої књижевної језика I* (1967). Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска; *Речник срѣскоїа језика* (2011). Нови Сад: Матица српска; И. Бјелаковић, И. Цветковић Теофиловић (2017). Микроструктура и макроструктура Речника славеносрпског језика (Огледна свеска) у: *Речник славеносрѣскої језика. Огледна свеска*, Нови Сад: Матица српска, 17–32.

У том смислу, структура лексикографског чланка за потребе нашег речника обухвата следеће елементе:

- (1) одредницу,
- (2) основну граматичку информацију,
- (3) етимологију,
- (4) описну дефиницију и синониме (под ознаком в.),
- (5) потврде са контекстом у ком је реч забележена (уз податак о страни и реду),
- (6) вишечлане лексичке јединице (под ознаком Изр.) и
- (7) потврде у другим речницима.

Одредница

Одреднице су транскрибоване савременом азбуком, чиме се избегава оптерећивање речничког чланка различитим графичким изразима истих лексема. Даје се у основном облику: у номинативу једине код именских речи, у инфинитиву код глагола и у свом једином облику код непроменљивих речи. Уз одредницу није посебно истицан њен графички израз, из два разлога. Први је тај што се често у самом корпусу не може наћи потврда о основном облику неке лексеме, стога реконструкција њеног изворног графичког лика не би била научно поуздана. Други разлог је то што је за потребе речника нашег житаја у речничком чланку било могуће обухватити све потврде неке лексеме, чиме су и све варијанте графичког израза биле регистроване у делу намењеном потврдама дате лексеме. Сматрамо да би истицање њиховог графичког лика додатно оптеретило чланак, не доприносећи његовој информативности.

Самосталне одреднице и варијанте

Посебан проблем представља питање статуса засебне одреднице и варијанте. Овај проблем смо разрешили тако што смо статус варијанте давали оним лексемама код којих је могућа различита фонолошка интерпретација појединих

графема, а која је последица пишчеве недоследности, односно некодификованог правописа XVIII века. У питању су форме са следећим графемама, односно граfiјским секвенцама:

- (1) графема <н> у формама где би се могло развити и /и/ и /ји/ (нпр. *оковлаисаѿи* / *оковлајисаѿи* за <оков-лансати*>),
- (2) граfiјска секвенца <и> у формама где би се могло тумачити и као /и/ и као /иј/ (*деличина* / *делијичина* за <деличинна>, док је у примерима попут <бранинк>, <динка>, <жинк>, <мирнс>, <принлчтно>, <додирнѿти>, <пинсмо> и <приннѿда> јасно да ова граfiјска секвенца има гласовну вредност [и]),
- (3) графема <ѣ> у славенизмима (нпр. *блаѿовешѿеније* / *блаѿовјешѿеније* за <благовѣщеніе>) и
- (4) граfiјска секвенца <нѣ> у основи глаголске именице на -ње (нпр. *шѿеѿочинење* / *шѿеѿочинење* за <цѣтѣчинење*>).

Такође, све лексеме са покретним вокалом (нпр. *кад* и *каге*) добијале су статус самосталних одредница, као и хомоними, који бивају маркирани цифром у индексу (нпр. *га*¹ везн. и *га*² речца).

Повратни глаголи нису уношени као посебне речи, уколико је обрађен исти глагол без *се*, већ су навођени после свих његових значења, у новој алинеји, комбинацијом тилде ~ и *се*, нпр.:

држати несвр. [+A]. 1. *имаѿи у власѿи (као своје или ѿуђе), ѿосеговаѿи*. — Како н бы то . те н доса^а свѣ сръскѣ землю Тѣрци држе (6676/17–18).

2. *имаѿи коѿа код себе дајуѿи му храну, сѿан и груѿо шѿо му ѿреба за живѿи, издржаваѿи коѿа*. — Дѣѣ мѣ се гла^а [...] нѣ-говоѿи лепѿти, разѣмѣ н юнатствѣ до саамога цара тѣрскога Ямѣрата ѣ Цариградѣ. корсеи зѣта мѣ ергѣвца. цѿо мѣ Мѣрѣ кѣѣр држашѣ за собо^а (6666/16–20).

Вук — Рј.(≠); РМС; РСАНУ; ЂД.¹²

¹² При изради овог речника консултовани су следећи речници, који су на крају лексикографског чланка означавани наведеним скраћеницама:

~ се несвр. чуваџи, задржаваџи какав џоложај и не џре-
даваџи се. — Ка^а вџџ вџде да Ёгарены све то вџше на^авлагю, и не
може се држати пре^а ныма . та и џставкы свою мџ очевнџ, докле нџе горега
сла допаџ (668б/12–15); џпе^т валаџо нџ се с Тџрци харцати, и џднџ
џетовати и бџти се . Те вџло юначкџ се з бранџнко^а држаџе (670а/5–8).
Вук — Рј.; РМС; РСАНУ; ЂД.

Код деминутива и аугментатива примарно значење тре-
ба потражити код основне речи, без обзира на то да ли за џу
постоји потврда у речнику:

делија м тур. војник у *џурској војсци*.

деличина / делијчина ж тур. аугм. од *делија*. в. ДЕЛИЈА.

— Былаше ко^а краџа некы мџ оудворџа вџловнџ^к, делџнџина, и оудворџа,
вџкџ (670б, 671а/20–21, 1–2).

За потребе нашег речника вишечлане лексичке јединице
обрађиване су као израз у оквиру одговарајуће лексеме која
има статус одреднице. Изузетак је прављен код везаних лек-
сичких спојева који денотирају одређени појам само у датом
споју (топоними, називи празника и сл.), када се обрађују у
оквиру засебних речничких чланака (нпр. *Фрушка џора*, *Бла-
џовешџеније џресветџе Боџородице*).¹³ На џих се, истовремено,
упуђује и у оквиру сваког од конституената датог споја (*бла-
џовешџеније*, *џресветџи*, *-а*, *-о*, *Боџородица*) без обзира на то да
ли за дате лексеме постоји самостална потврда.

1. Вук — Рј.: *Срџски рјечник иџшумачен џемачкијем и лџтинскијем
ријечима* (1852). Беч: Штампарија јерменскога намастира.
2. РМС: *Речник срџскохрваџској кџижевној језика I–VI* (1967–
1976). Нови Сад — Загреб: Матица српска — Матица хрватска.
3. РСАНУ: *Речник срџскохрваџској кџижевној и народној језика*
(1959–). I–XIX. Београд: Институт за српски језик САНУ.
4. ЂД: Даничић 1863–1864: *Рјечник из кџижевних сџарина срџских*
(1863–1864). Београд: Државна штампарија.
5. АШ: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (1966). Škaljić Abdulah.
Sarajevo: Svjetlost.

¹³ Несумњиви присталица става да фразне лексеме захтевају за-
себну лексикографску обраду је и Т. Прђић, који сматра да би свођење
фразних именица на синтагме и џихово лексикографско изостављање
умногоме осиромашило будуће речнике, као и умањило лексички фонд
српског језика (Прђић 2011: 69).

Фразеологизми, перифрастични глаголски изрази (нпр. *ѵримийѣи душу*) и фразе са прилошким значењем наводе се као вишечлане лексичке јединице на крају речничког чланка, уз ознаку Изр. Када се дати израз састоји од два конституента, наводи се испод обе одреднице (*ѵримийѣи, душа*), а код вишечланих спојева само уз управни члан (под *ударийѣи* за *ударийѣи веру ѿод ноѣ*):

душа ж 1. *бесмртѣан, нематѣријалан ѵринциѣи живоѣи у човеку, коѣи ѣа веже с боѣом.* — ѿде с чѣсто^и *дѣшомѣ* тѣмо с окога свѣта г' Бѣ (668ѣ/5–6); *подиже славны манастирь . събраа ѣ нѣга по доста калѣгѣраа . сааѣмъ драговољно трѣдеѣи се ѿ бѣ н ѿ дѣшн, пожнвы . н ннѣ свѣю ѣднако . канѣ ѿѣ свою деѣѣ сѣзланво н свѣтѣюѣи на добро ѣчаашѣ* (673а/7–12). **2.** *добар, осетљив човек.* — *мѣтѣва она^а дѣша, мѣтѣ н достаде ѿ^а вышнѣга в гѣ^а* (671ѣ/18–19).

Изр. *примити душу ѵрема хришћанском учењу дочекаѣи душу ѿо смртѣи и ѿвесѣи је на небо.* — Алѣ оно аггли быахоу ѿ бга полати мирно прѣимити моу дѣшоу (673ѣ/6–7).

Вук — Рј (само 1. значење); РМС; РСАНУ; ЋД (само 1. значење).

примити свр. [+А] **1.** *добийѣи оно шѣо је ѵѣуѣено, ѿсла-но, намењено.* — Каде то доѣѣ ѣднн ѣмѣра . за добарѣ свѣтѣ себе, *принѣи* таѣ говорѣ ѿ ннѣ . н рече (667ѣ/18–20). **2.** *ѵреузетѣи, заѣо-сѣодариѣи.* — *ѣмѣ ѣтефанѣ ако н сле^и быашѣ . алѣ принѣи на себе тѣ дѣспѣтовннѣ* (668ѣ/9–10).

Изр. ~ *душу ѵрема хришћанском учењу дочекаѣи душу ѿо смртѣи и ѿвесѣи је на небо.* — Алѣ оно агглн быахѣ ѿ бѣ полати мѣрно принѣити мѣ дѣшѣ (673ѣ/6–7).

Вук — Рј.; РМС; РСАНУ; ЋД.

ГРАМАТИЧКА ИНФОРМАЦИЈА

Уз сваку врсту речи, која се налази у свом „канонском облику”¹⁴, а која се могла наћи на месту одреднице, навође-не су основне граматичке информације, које (директно или

¹⁴ Л. Згуста (1991) говори о „канонским облицима” који представљају целу парадигму, а који се у граматици сматрају канонским ликовима речи (именице — ном.јд., глаголи — инфинитив, итд.).

4) Уз заменице и бројеве навођени су облици за сва три рода и облик у коме се налази:

његов, -а, -о зам. присвојна за 3. л. јд. м.р. *који љриѣага ономе о коме се љовори*. — Дочѣ мѣ се гла҃ његовоѣ лепоти (666б/16–17); Чѣкаше се његовоѣ љѣрости н разѣмѣ се (669а/2–3); сви мѣ се чѣкахѣ лепоти н разѣмѣ његовѣ (669а/14–16).

Вук — Рј.; РМС; РСАНУ; ЋД.

седми, -а, -о бр. ред. *који је љо реду иза шестѣоѣ, седми љо реду*. — По то^ѣ поче цѣо каква чѣда знаменитаа чинити, н многы^ѣ се на снѣ оуказивати з бесѣдо^ѣ. те зато ондашнѣи иноцы, з договором^ѣ се нгѣмновом^ѣ. седме годнне ѣкрнше мѣ рахѣ (673б/14–17).

Вук — Рј.; РМС; РСАНУ; ЋД.

5) уз љредлоѣ се у квадратним заградама наводи падеж с којим се употребљавају:

из предл. [+Г] *љоказује 1. месѣо одакле се шѣо извлати, удаљује, излази*. — На то ѣрече онѣ нѣоѣзы . да врѣе лепоте, дѣоатка бе-зобразна стрѣка . подобна си ономе, цѣоно є љдама нзвѣо нз раѣа (669б/1–3). **2. одвајање, одсѣрањивање од чеѣа, наѣушѣање**. — догѣ на^ѣ помало н нз овога цѣѣтва протѣратн (667б/13).

Вук — Рј.; РМС; РСАНУ; ЋД.

6) а уз љрилоѣ, рече, узвике и везнике наводи се само податак о врсти речи:

јуначки прил. *као јунак, храбро, срчано, снажно*. — опеѣ валѣало нм се с Тѣрци харцати, н ѣднѣ чѣтовати н бити се . Те врѣо јунач-
ки се з бранѣнко^ѣ дрѣаше (670а/5–8).

РМС; РСАНУ.

та речца за истицање природности, логичности неког става, онога што је само по себи очигледно: *ља*. — Ка^ѣ вѣѣ вѣде да љгарены све то вѣше на^ѣблагѣю, н не може се дрѣати пре^ѣ нѣмѣа . та н оставѣ своѣ мѣ оѣвѣннѣ, докле нѣе горега сѣа допаѣо, скѣпын своѣ покѣѣе посѣгѣе, све цѣо нѣаде . н догѣ аѣѣ^ѣ оу горнѣ земѣю по^ѣ ѣаѣарскога краѣа на зѣанѣ мѣ (668б/12–18); та згѣѣ^ѣнѣде ѣе коме самѣ та принѣтна (669а, 669б/20–21, 1).

Вук — Рј.; РМС; РСАНУ; ЋД.

положити свр. [+А]. *сѣавиѣи нешѣио да лежи.*

трп. гл. прид. — напѣни се сва црква ѿ онога мѣ свѣта хѣбава мнѣнса . а тѣло мѣ лепо жѣто цѣлокѣпно лѣжаше, онако ѿдевано здрѣво н чнтаво, канда є тако положено онде. ннѣнѣ нн за трѣнѣ непорѣшено се (673б, 674а/18–21, 1–2).

РМС.

Етимологија

Након граматичке информације следио је податак о етимологији речи, који нам указује на утицај других језика, кроз друштвене и политичке контакте, на српски народни језик Венцловићевог времена. Приликом утврђивања етимологије речи ослањали смо се на податке дате у РМС, РСАНУ, РЈАЗУ и АШ.

Треба споменути да смо етимолошко обележје *слав.* користили за форме које припадају и српскословенској и рускословенској, али и заједничкој црквенословенској лексици, као и за лексеме пореклом из руског језика, уп.:

јоште прил. слав. в. још. — Идмаше јошѣ н два брата свога ѿлазѣра н Гргѣра (666б/14–15); ѿдоше оны с ѿпрощенѣм се ѿ ѿца н мѣре нмѣ . с неколико катаанѣ јошѣ пратнилаца нмѣ на добры коны (667а/12–14); Идмаше онѣ јошѣ једнога млагѣга брата мѣ свога ѿована (669б/4–6).

Вук — Рј.; РМС; РСАНУ; БД.

кроме предл. [+Н] слав. *изузев, сем, осим.* — Ялѣ оно агѣлан бѣлахѣ ѿ бѣ поѣлати мнѣрно принѣнтн мѣ дѣшѣ . За то дрѣгы н не внде н, кроме онѣ самѣ, що н внде . при сво мѣ смѣтноме концѣ (673б/6–9).¹⁶

Дефиниција

Дефиниција која се даје уз одредницу описног је карактера, а уз њу су могли да се нађу и савремени синоними, а ређе само синоним ужег значења уместо дефиниције, пре свега код одредница које имају више значења.¹⁷ Дакле, на-

¹⁶ Венцловић овај предлог употребљава уз номинатив, док је у руском његова употреба обична уз генитив.

¹⁷ За потребе нашег речника дефиниције су најчешће преузимане из РМС (I–IV), уз мање стилизације.

Иза дефиниције обрађене лексеме наводи се и листа синонима дате лексичке јединице, под ознаком в.¹⁹ У случајевима када није могло бити речи о синонимији у свим семантичким реализацијама између две синонимичне лексеме, на синониме се упућивало након појединачних значења и на појединачна значења, нпр.:

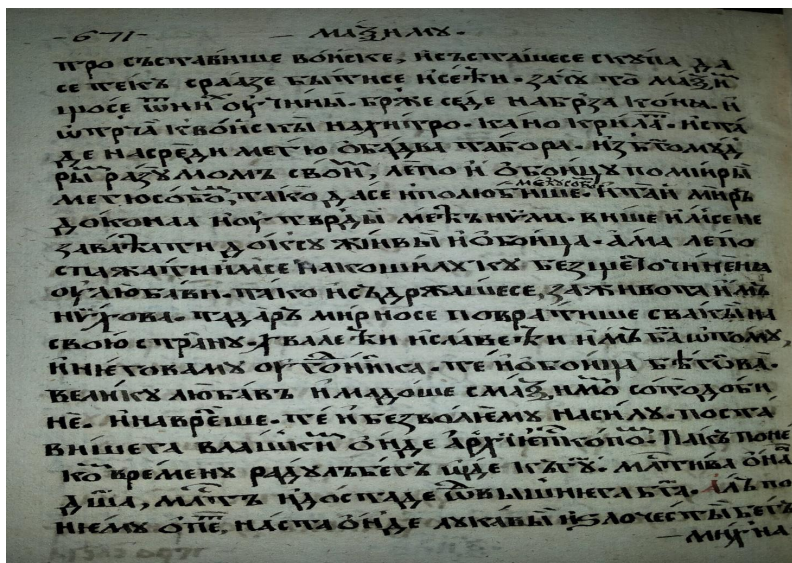
Вук – *Pj.*; РМС; РСАНУ; ЂД.

У ситуацијама када су све семантичке реализације једне вишезначне лексеме која ступа у синонимски однос са другом лексемом идентичне, на синонимну лексему се упућује пре свих дефиниција:

Вук – Pj .; PMC; PCAHY.

јоште прил. слав. в. ЈОШ. — Имаше ЈОШЕ и два брата своја
Лазара и Гргѐра (666б/14–15); Ђоше оны с опроценкѣ се о^а оца и
мѣтре нмѣ . с неколко катаан^а ЈОШЕ пратнлаца нмѣ на добры коны

¹⁹ У нашем речнику термин синонима узима се у најширем значењу, обухватајући притом и примере које представљају апсолутне синонимиме, као и блискозначнице.

Слика 1. Житија, слова и поуке разних свѣтих, лист 671б

ИЗВОР

Пролошко житије Свѣтої Максима Бранковића у саставу рукописи-са Житија, слова и поуке разних свѣтих (666а–674а), Архив САНУ 84 (270).

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић 2019: И. Бјелаковић, „Језик докумената архива Српске православне епархије у Сентандреји (прва половина 18. века)”, у: *Језичке јединице српскої језика у систему и контексту*, књ. 1, 48. научни састајак слависта у Вукове дане, Београд, 89–101.
- Витковић 1872: Г. Витковић, „О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића”. *Гласник Српскої ученої друштва*, XXXIV, 151–177.
- Гроздановић-Пајић 1992: М. Гроздановић-Пајић, „Хартија и водени знаци у Венцловићевим рукописима писаним у Коморану и Ђуру”, у: Д. Медаковић (ур.), *Сентандрејски зборник 2*, Београд: САНУ, 177–179.

- Ивић 1997: И. Павле, „Језик Гаврила Стефановића Венцловића и српски говори око Будимпеште”, *Budapest: Hungaro-slavica*, 97–100.
- Ивић 1998: П. Ивић, *Прејлед иџторије срјској језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Новаковић 1904: С. Новаковић, *Примери књијевноџи и језика џтароја и срјскословенскоја*, Београд.
- Павић 1966: М. Павић, *Гаврил Џтефановић Венцловић. Црни биво у срцу*, Београд: Просвета
- Павић 1972: М. Павић, *Гаврил Џтефановић Венцловић*, Београд: Српска књијевна задруга.
- Павић 1991: М. Павић, *Иџторија срјске књијевноџи 2 (барок)*, Београд: Досије: Научна књијга.
- Прћић 2011: Т. Прћић, „И синтагме и речи: фразне именице у српском језику”, у: *Лексиколоџија, ономаџиика, синџакса. Бборник у џаџи Гордани Вуковић*, Нови Сад: Филозофски факултет, 59–70.
- Стојановић 1901: Љ. Стојановић, *Каталој рукојиса и џтарих иџамјаних књија*, Београд: Ббирка Српске краљевске академије.
- Стоџић 2013: Ј. Стоџић, „Лексикографска обрада партиџипа у речнику славеносрпског језика (проблеми, могућности и предлог решења)”, у: *Бборник Маџице срјске за књијевноџи и језик LXI/3*, Нови Сад, 819–826.
- Томин 2007: С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад: Платонеум.

*

Zgusta 1991: L. Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

SANJA LJ. PETROVIĆ

A PROPOSAL OF LEXICOGRAPHIC PROCESSING OF THE VITA
OF HOLY MAKSIM BRANKOVIĆ FROM THE MANUSCRIPT OF
GAVRIL STEFANOVIĆ VENCLOVIĆ

SUMMARY

The paper presents a proposal for a pattern of lexicographic processing of linguistic material at the level of the microstructure of the dictionary of one of the versions of the *Prološko žitije Svetog Maksima Brankovića* (*The Vita of Holy Maksim Branković*) by Gavril Stefanović Venclović. The entire text of *The Vita of Holy Maksim Branković* is located on 17 pages in the Venclović's autograph from 1744/45, Archives of SASA, 84 (270).

Keywords: historical lexicography, microstructure, Old Serbian, 18th century, *The Vita of Holy Maksim Branković*, Gavril Stefanović Venclović.

РИЗНИЦА
Прилози

Драгана А. Грбић*
Институт за славистику
Филозофски факултет Универзитета у Келну

Оригинални научни рад
Примљен: 15. 10. 2020.
Прихваћен: 20. 10. 2020.

СУСРЕТИ КЛАСИКА. ИВО АНДРИЋ И МУЗЕЈ ВУКА И ДОСИТЕЈА

У тексту се анализира архивска грађа – преписка Музеја Вука и Доситеја са Ивом Андрићем. Два писма која се чувају у Личном фонду Иве Андрића у Архиву Српске академије наука и уметности приређена су у додатку као прилог.

Кључне речи: Иво Андрић, Вук Стефановић Караџић, Димитрије Доситеј Обрадовић, Музеј Вука и Доситеја, преписка.

У збирци Личног фонда Иве Андрића који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности под сигнатуром IA. 4660 /L.2/ у једној омотници налазе се два писма која је Музеј Вука и Доситеја упутио Иви Андрићу. Прво писмо упућено је 11. јула 1972. године, а у дну тог писма Андрић је по свом обичају, као што већина грађе у његовој кореспонденцији показује, својеручно забележио напомену о одговору. Друго писмо је написано уочи Андрићевог рођендана 8. октобра 1974, а одговор на ово писмо није забележен. У име Музеја Вука и Доситеја, којим је од 1949. године управљао Ђуро Гавела, кустоскиња Јелена Шаулић се обратила Иви Андрићу – у првом писму поводом Вука Стефановића Караџића, а у другом поводом Димитрија Доситеја Обрадовића.

Позната је чињеница да је Андрић у свом првом великом јавном обраћању по завршетку Другог светског рата и

* dgrbic@uni-koeln.de

објављивања своја три романа 1945. године – *На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника* и *Госпођица*, након чега је уследио његов избор за редовног члана Српске академије наука и уметности, у говору који је тим поводом 24. јануара 1946. године одржао уздигао Вука као писца на пиједестал. Почасна беседа „О Вуку као писцу” објављена је у целини идућег месеца у часопису *Наша књижевност*. Наредне године Андрић је објавио неколико есеја о Вуку као и о Његошу, а текстови „Вук и иностранство”, „Вук реформатор” и Вуков пример”, биће објављени најпре у Просветином издању 1950. године које је штампано у 10.000 примерака, а потом и у заједничком издању Српске књижевне задруге и Матице српске 1960. године посвећеном Првом и Другом српском устанку.

Иво Андрић је и на Свечаној академији поводом стогодишњице смрти Вука Караџића, која је била одржана 7. фебруара 1964. године изговорио још једну беседу у славу реформатора српског језика, а његов говор су у одломцима већ идућег дана пренеле дневне новине *Борба* са публицистички интонираним насловима „Како је тешко било бити вуковац, а како тек Вук” и *Полиџика* „Од јадарског сељачета до великог историјског победника за говор и писмо”. Говор у целини је објављен у часопису *Дело* у фебруарском броју исте године, као и у оквиру монографије Музеја Вука и Доситеја „Вук Караџић” 1966. године, коју су приредили Ђуро Гавела и Ђорђе Игњатовић. Осим овог говора у години великог јубилеја прештампавани су у *Књижевним новинама* и *Вијеснику* и ранији Андрићеви текстови о реформатору српског језика.

Треће Андрићево јавно обраћање о Караџићу било је осам година касније, тачније 25. априла 1972. године када је приликом пријема Вукове награде одржао говор „У духу Вукових настојања”. Те године је иначе имао доста јавних појављивања, јер је поводом осамдесетогодишњице рођења организовано доста свечаности и прослава у његову част, а овај говор је објавио у јунском броју часописа *Савременост*.

Имајући у виду датум када је Музеј Вука и Доситеја упутио прво писмо Андрићу – 11. јула 1972. године, као и садржај писма, може се претпоставити да је иницијатива Музеја да објави све Андрићеве текстове о Вуку Стефано-

вићу Карацићу уследила након што му је додељена Вукова награда. Ђуро Гавела је за потребе књиге коју је приређивао *Иво Андрић о Вуку Карацићу*, а коју је исте године објавио БИГЗ, преко своје сараднице Јелене Шаулић, задужене за припрему рукописа, замолио нобеловца да им пошаље и свој сценарио о Вуку, који је објавио 1950. године само у одломку у *Књижевним новинама*. Андрић није дао сагласност за објављивање сценарија, што показује и садржај те свечарске монографије са Андрићевом сликом и сликом Вуковог и Доситејевог музеја на насловној страни. Поред три Андрићева текста о Вуку која су најчешће прештампована – *Вук реформатор*, *О Вуку као писцу* и *Вук и иностранство*, Гавела је у кратку монографију укључио и текстове *Вуков пример* и *Вуков оптимизам*.

Андрићев сценарио о Вуку Карацићу о којем је реч у поменутом писму објавио је тек постхумно Голуб Добрашиновић 1977. године, који је приредио монографију Иво Андрић *О Вуку* за издавачку кућу Рад. Осим претходно објављених Андрићевих текстова у монографији су се нашли и Андрићеви прилози „Три слике из живота Вука Карацића”, „Предавање о Вуку”, „Сценариј о Вуку Карацићу”, „Одломак о Вуку” и као важан прилог „Библиографија радова Ива Андрића о Вуку Карацићу”, којом су систематично и прегледно представљена сва Андрићева бављења ликом и делом Вука Стефановића Карацића.

Тај сценарио о Вуку који Андрић није желео да уступи Музеју Вука и Доситеја чак и десет година након Добрашиновићевог издања интригао је јавност, те га је поново објавио часопис *Књижевности* 1987. године. Сценарио је био предмет прилога у публицистици – Бошко Бабић објавио је текстове у Културном додатку *Политике* и словеначком *Делу*; али и у културно-научној сфери, пошто се њиме позабавио исте године и Желимир Јуричић на Међународном научном састанку слависта у Вукове дане који је те године био посвећен Вуку Стефановићу Карацићу и његовом делу.

У продужетку овог текста се као скроман прилог проучавању Андрићевог бављења ликом и делом Вука Стефановића Карацића и историји објављивања једног текста – Ан-

дрићевог сценарија, доноси приређено писмо Јелене Шаулић из Вуковог и Доситејевог музеја упућено Иви Андрићу 11. јула 1972. године.

Друго писмо Иви Андрићу послала је Јелена Шаулић 8. октобра 1974. године поводом једне књижевне вечери у Семартону коју је Музеј Вука и Доситеја желео да организује у родном месту Обрадовићеве мајке. Имајући у виду положај српске националне мањине у Румунији, а посебно у том пограничном региону, Музеј је покренуо иницијативу да организовањем културне манифестације ојача везе са матицом.

Интересовање за Доситеја у Румунији је увек било живо, још од краја 18. века када су се појавили први преводи његовог дела на румунски, а Мирко Живковић је у својој дисертацији *Доситеј Обрадовић у контексту српско-румунских односа* те везе акрибично до најситнијих детаља представио и систематизовао. Живковић је докторирао на Универзитету у Букурешту 1971. а већ идуће године је његова дисертација објављена као монографија на српском језику и ћириличним писмом код румунске издавачке куће Критерион. Дакле, иницијатива Музеја Вука и Доситеја за организовање књижевне вечери у Семартону уследила је као логичан след догађаја да се из матице подрже напори у дијаспори, што Јелена Шаулић експлиците у писму Андрићу и наглашава: „Знам да ће Вам ово изгледати нескромно с наше стране, али узмите у обзир шта би Ваше учешће значило за нашу мањину у Румунији [...] и како би им то заувек остало у сећању.”

Ово мало румунско село било је не само важно место српске мањине у Румунији током прошавших векова, него и битна тачка на мапи Обрадовићевих путовања. Судећи по описима у *Животу и прикљученијима* Семартон је представљао својеврсни *locus sentimentum* Обрадовићевог живота. Упркос чињеници да је након напуштања Баната видео највеће космополитске градове 18. века, ово село које тада није имало више од педесетак кућа¹, будило је најснажније

¹ Након ослобађања Баната од Турака 1717. године записано је да је у насељу Свети Мартин (Симартин, Сематрон) било свега двадесет и

емоције код аутобиографског субјекта чак и у зрелим годинама приликом ретроспективних рефлексивних слика из најранијег детињства. Већ у другој реченици аутобиографије он упознаје читаоца са својом мајком Круном Паунковић, која је била родом из Семартона, а у важном програмском поглављу „Почетак мојега путовања” са дистанце од четврт века потресно описује опраштање од места родитељнице своје пре него што је пошао на полувековно путовање, те на крају завршава једном од кључних реченица за разумевање његове хомовијаторске природе: „И сад пишући, по двадесет и пет година, возмуштава ми се утроба, сузе ми теку и весма тужим. [...] Из овога судим да, да ми је мати жива била, или барем Јула сестрица, не бих никада из Баната изашао.”²

Родослов Паунковића и Семартон до танчина је реконструисао Мирко Живковић у својој монографији³, наводећи чак и које је то банатско брдо било на којем се дечачић Димитрије иницирао у философа. „[...] ја се попнем на једну унку, и почнем гледати к Семартону. Дам се мало помало у мисли; једна идеја и мисал почне разбуђивати, подстрекавати и на памет доводити друге.”⁴ Опис унутрашње драме која је претходила првом кораку, којим је Димитрије проходао као *homo viator* и то баш силазећи са брега званог Бисерова хумка, постао је својеврсни бисер наше сентименталне књижевности.

шест кућа. Ако се узме у обзир да је након ослобађања уследио долазак немачких и италијанских војника у тај крај, а о чему и Доситеј пише да је већ у најранијем детињству могао слушати немачки и италијански језик, може се претпоставити да је половином 18. века када је као дечак у село долазио Димитрије Обрадовић у Семартону живело не више од педесетак породица.

² Доситеј Обрадовић, *Живош и прикљученија*, Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Београд, 2007, 57.

³ Мирко Живковић, *Доситеј Обрадовић у контексту српско-румунских односа*, Критерион, Букурешт, 1972, 76-85. За родослов са очеве стране као и за друге аспекте проучавања српско-румунских веза и посебно Семартона важан допринос дао је Стеван Бугарски, *По Семартону кроз његово време*, Букурешт, 1982.

⁴ Доситеј Обрадовић, наведено дело, 57.

„Дође ми на памет мати моја и мила сестрица моја Јулијанка. Сузе проливајући, начнем говорити: ‘Остај ми збогом, о предраго село, место рожденија родитељнице моје!’ Паднем лицем на земљу, љубим земљу и с топлим сузама квасим. Никад у мом животу нисам тако плакао. Гледајући село у коме се мајка моја родила и расла; по ком се у детињству свом играла, младост проводила и с родитељем мојим венчала; у које сваке године на Ђурђевдан с браћом мојом, с милом Јулом и са мном долазила, родитеље своје на њихово крсно име, светог Георгија, посетити: ‘Остај ми збогом, вриштући једва сам изговарао – земљу, души мојој света, у којој сад леже кости њене и моје Јуле, слатке сестрице!’ Срце ми је лупало у прсима; чинило ми се као да ћу издахнути.

Полежао сам као у несвести. Кад сам се по неколико опет у себе вратио, дошло ми је велико раскајаније што се од те миле земље удаљујем. Спомињем се, откад себе памтим из детињства, да сам неисказану радост имао кад би ми рекли: ‘Ићи ћемо у Семартон.’ С већом сам жељом чекао Ђурђевдан него Ускрс. Проводили би ту по десет и по петнаест дана. Трчао бих по пољу, играо бих се с јагањци, пењао бих се на унке; све детињски послѣ, правда, но у оном возрасту, који је сама радост и весеље, ја сам находио у том таку сладост која је превосходила свако блаженство, а кад бих с поља дошао, како би ме дочекала и грлила мати, како сестрица! Све ми је ово тада уједанпут пало на ум. Нисам могао описати. Сад пролазим, може бити, последњи пут! Може бити за навек! Покрај блаженог места, остављам га занавек! И у њему кости мајке моје, родитељнице моје, и једине сестрице! Ко има срце чувствително, може помислити како ми је било! И сад пишући, по двадесет и пет година, возмуштава ми се утроба, сузе ми теку и весма тужим. [...] Из овога судим да, да ми је мати жива била, или барем Јула сестрица, не бих никада из Баната изашао.”⁵

Када се идилични призори Обрадовићеве најраније младости програмски контекстуализују у поетику његовог опуса, одједном се разоткрива права природа еуфоричне интонације и оптимистичног узлета на почетку његовог манифеста просветитељства. Ти „детињски послѣ” и раздрагано трчкарање и скакутање с јагањцима по банатским бреговима

⁵ Доситеј Обрадовић, наведено дело, 57.

као да одзвањају у веселој химничној глорификацији слике васкрсом обновљене природе: „деца хлебац у јајца умачу и с јагањци по травици скачу”. То наступајушче „време златно и весело” за просвешченије јуности српске, а пре свега *женскога рода*, које Димитрије Обрадовић, тек што је скинуо мантију, најављује у *Писму Харалампију*, као да постаје својеврсна реминисценција његових дечачких сепаратонских дана који су били „сама радост и весеље”.

Обрадовићев просветитељски програм црпи, дакле, свој оптимизам и снагу из истих оних онтолошких оквира у којима је млада душа скрхкана болом внутрине свога бића смогла снаге да бол иницијацијски трансформише и спусти се са Бисерне хумке у долину оплемењена једним новим, плачем прочишћеним, погледом на свет. Управо тај унутрашњи немир и бол који су осамљеног субјекта терали у потрагу за собом и за богом, јер је он баш тада „у деветој или десетој години возраста, без оца, без матере, без сестре рођене, почео себе као страна и пришелца у истом месту рожденија мога сматрати”⁶, утиснули су аутентичан печат његовом делу, јер му је срце „почело као прорицати да [ће] странствовати.”⁷ Отуда се тај оптимизам и радост детињства, које он у аутобиографији евоцира у одсудном тренутку када је скрхан болом, а пре него што искорачи у свет као *homo viator* и отисне се, готово по дефиницији Габријела Марсела на пут обожења⁸, имплицитно преливају и у оптимизам његовог просветитељског програма. Јер ма колико да се изазова пред аутобиографским субјектом даље у аутобиографији нашло, он их је вођен аутентичном ведрином својственом духу просвећеног човека успешно савладавао.

Случајно или не, почетак јавне делатности Обрадовић је окитио идентичном идиличном сликом којом је обележио и почетак свог животног путовања. На исти начин као што је у

⁶ Доситеј Обрадовић, наведено дело, 31.

⁷ Доситеј Обрадовић, наведено дело, 31.

⁸ Драгана Грбић, „*Homo Viator*” у, Драгана Грбић, *Дело Доситеја Обрадовића у европском књижевном-културном контексту*, Dragana Grbić, *Das Werk von Dositej Obradović im europäischen Literatur- und Kulturkontext*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2018, 525–533.

детинству на врх румунског брега проживео унутрашњу драму пред доношење кључне животне одлуке након које је просто „полетео” банатском равницом до Хопова, и четврт века касније је исто тако потпуно свестан драматичности задатка а ипак испуњен полетном енергијом заразног оптимизма својственог само аутентичним просветитељима, добио крила да начини још један прекретнички искорак. Непосредно пред штампање *Писма Хараламџију* узвикнуо је „Ајде, у име божије, нек се почне!”⁹ и прешао из Халеа у Лајпциг, а тај прелаз из једног у други град означио је нову развојну фазу и раст психолошког субјекта као што је то обележио и силазак са Бисерне Хумке код Семартона и успон на Фрушку гору.

Неке од књига које је ту код Брајткопфа у Лајпцигу на свом матерњем језику објавио биле су преведене на румунски још за време његовог живота, а рецепција његовог лика и дела у региону из којег је потекао остала је жива и у потоњим временима. Почетком 20. века новоизграђена Женска школа у Семартону названа је „Крунина школа” у спомен на Обрадовићеву мајку, којој је семартонска омладина 1905. године подигла и споменик са натписом „Круни, матери незаборављеног Србина – Доситеја Обрадовића”. Неколико година пре него што је Музеј Вука и Доситеја упутио писмо Андрићу у Семартону је сазидан и нови Дом културе, који је назван по српском просветитељу, а у којем је књижевно вече и требало бити одржано.

Судећи по чињеницама које су познате¹⁰, као и по томе што Андрићев одговор на ово писмо Музеју Вука и Доситеја није забележен, а ни у архиви нема документације о даљој организацији посете, смело би се закључити да он ипак није отишао у Семартон. Свега неколико дана по пријему писма Јелене Шаулић Иво Андрић је последњи пут јавно наступао. У Народном позоришту је заједно са Црњанским, Селимовићем, Матићем, Вучом, Ђопићем, Попом и Раичковићем

⁹ Доситеј Обрадовић, наведено дело, 133.

¹⁰ О последњим месецима живота Иве Андрића детаљно је писано у: Žaneta Đukić Perišić, "Još malo od života", у: Žaneta Đukić Perišić, *Pisac i priča – stvaralačka biografija Ive Andrića*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2012, 531–537.

13. октобра учествовао на књижевном матинеу. Пред крај 1974. године здравље му је већ било озбиљно нарушено и почетком децембра је хоспитализован, а болницу више није напустио. Судбина је тако одредила да се уместо Андрићевог поклоњења Доситејевим сенима у Семартону сене двојице класика наше књижевности сретну у неком бољем свету од оног који су описивали и на чију су ползу своје животе посветили.

Прилог бр. 1

IA. 4660 / L.2/

ВУКОВ И ДОСИТЕЈЕВ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ /ШАУЛИЋ, Јелена/

[Текст на меморандуму]

ВУКОВ И ДОСИТЕЈЕВ МУЗЕЈ

Београд

Господар Јевремова 21

Тел. 625-161

[Деловодни број и датум ћириличним писаним словима плавим мастилом]

М.бр. 185

11.7.72.

Београд, 11.VII. 1972

Поштовани господине,

[Округли печат: Арх. САНУ. Л.Ф.И. Андрића]

Надам се да Вам је од нашег управника Ђура Гавеле, који се сада налази на одмору, познато да Вуков и Доситејев музеј намерава да изда у посебној књизи све Ваше чланке о Вуку. Мени је стављено у задатак да их средим за штампу. Познато ми је да је одломак Вашег сценарија о Вуку објављен 1950 године у Књижевним новинама. Да ли бисте нам уступили и необјављене делове сценарија? Било би лепо кад бисмо га могли објавити у целини.

С поштовањем и добрим жељама,

[Потпис плавим мастилом] Јелена Шаулић

[Округли печат: ВУКОВ И ДОСИТЕЈЕВ МУЗЕЈ
БЕОГРАД] кустос

[Андрићевим рукописом ћирилицом, плавим мастилом, у дну писма написано]

Известио их телеф. да не могу дати ништа. 13.VII. 1972 г.

[Ћирилични печат са руком дописаним деловодним бројем кореспонденције и датумом]

Прилог бр. 2

ВУКОВ И ДОСИТЕЈЕВ МУЗЕЈ

Бр. 278

8.10.19[прецртан број 6]74. год.

БЕОГРАД

[Писмо је куцано на латиничној машини]

Београд, 8.10.1974

Поштовани друже Андрићу,

[Округли печат: Арх. САНУ. Л.Ф.И. Андрића]

Пре свега морам да Вам се извиним што Вас узнемиравам. Не бих се на то ни усудила да наш Музеј не приређује књижевно вече у Семартону (Симартину), родном месту Доситејеве мајке, и да нам није много стало да Ви, ако је икако могуће, узмете учешћа на овој вечери.

Знам да ће Вам ово изгледати нескромно с наше стране, али узмите у обзир шта би Ваше учешће значило за нашу мањину у Румунији / на вече ће доћи доста Срба из околних места / и како би им то заувек остало у сећању.

Ако би добили Ваш начелни пристанак, одмах би Вам јавили о свему, штавише термин вечери и остало би подесили како Вама најбоље одговара.

С поштовањем

[Потпис плавим мастилом] Јелена Шаулић

[Округли печат: ВУКОВ И ДОСИТЕЈЕВ МУЗЕЈ
БЕОГРАД]

ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ
Прикази

Душан Иванић*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

ВЕЛИКЕ ТЕМЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

(*Велике теме српске књижевности. Научни састајак слависта у Вукове дане (1971–2019)*, Београд: МСЦ, 2019)

Јубиларни зборник радова је доброг наслова и добро груписаних прилога, уједначене заступљености по темама које су биле у зборницима Међународног славистичког центра (Вук Стефановић Караџић, Народна књижевност, Средњовековна књижевност, Велике теме српске књижевности, Правци и жанрови, Компаративна проучавања, рецепција, преводи). У прилогу су пописане теме Научног састанка слависта у Вукове дане, од 1. до 50. свеске и дата библиографска напомена о изабраним радовима (Љиљана Дукић).

Прије похвала, која критичка ријеч. Уз тезу да МСЦ испуњава „значајну мисију подстицања и ширења србистике у словенском свету”, мора се додати да се србистика посредством МСЦ афирмисала и у земљама германског, романског и других језичких комплекса, односно у славистици тих земаља и народа. Штета је што у овако значајним научним публикацијама нема биографских података о ауторима прилога, поготово што имамо *Биобиблиографију* учесника МСЦ (Злата Бојовић и сарадници), а то би претпостављало 66 биографских скица истакнутих учесника МСЦ (од тога око 30-ак иностраних слависта, међу њима угледна имена Алберта Бејтса Лорда, Станислава Хафнера, Херберта Појкерта, Манфреда Јенихена, Џона Мајлса Фолија, Бориса Николајевића Путилова, Милана Ђурчинова, а с њима су класици наше но-

* dusan.div@gmail.com

вије науке о књижевности, Владан Недић, Мирослав Пантић, Светозар Петровић, Драгиша Живковић, Божидар Ковачек, Димитрије Богдановић, Радмила Маринковић, Миљан Мојашевић, Мирон Флашар, Предраг Палавестра, Јован Деретић, Милорад Павић, Зоран Константиновић) и наши савременици. Читалац би у оваквим издањима пожелио и регистар имена, а тек би регистар тема и наслова дјела која се помињу у радовима дао потпуну цјелину. Ако се обнови издање, уредништво би могло да ове додатке (барем неке од њих) укључи у њега.

Избор радова из педесет зборника по себи је такав да свака област, сваки одјељак књиге (примјећује се да је број радова у групама уједначен, од 9 до 13), може изазвати нову књигу расправа. Само питање Димитрија Богдановића – поводом става да је Свети Сава „први српски просветитељ” (256), какав је смисао, суштина те просвијећености, отвара велико поље истраживања, а завршава се у дистанци према осудама модерног доба у односу на доба Светог Саве (260). Богдановић додаје: „Али то никако не значи да ће средњовековна епоха постати опет норма обликовања наше свести.” Том реченицом се несумњиво полемише са ондашњим оспоравањима Доситејеве улоге у српској култури и саме културе новог доба у утицајним богословским круговима. Изазовна је (да ли спорна?) идеја Миодрага Матицког да је књига Доситеја Обрадовића, гдје су се у истим корицама нашле и *Басне* и други дио *Живоша и прикљученија* (1789) заправо **цветник**, што је популаран назив за антологијске изборе различитих књижевних врста од 19. вијека (Јован Суботић) све до наших дана. Такође је крупно питање статус преводне књижевности, односно књижевних превода, превода књижевних (и других) дјела (Миодраг Сибиновић). При томе ми из књижевности мислимо само на књижевна дјела, а култура је област бескрајно широка: земљорадња, виноградарство, воћарство, пчеларство, повртарство, сточарство, да не говоримо о школи и медицини: све је то успостављало везу са развијенијим свијетом и утицало на преводе, а потом и на писање „књига за народ”.

Уредници су добро груписали текстове, око Вука у жанровском (балада – историјска пјесма), јужнословенском и европском оквиру (српски средњи вијек, Вук у њемачкој, пољској, румунској, данској књижевности); потом је издвојена народна књижевност (иначе од Вука и разлучива и неразлучива). Група текстова око народне књижевности је испред текстова око средњовјековне књижевности (и тај распоред и јесте и није споран: народна је и старија – по својим изворима и постању – и млађа – по изласку у јавност), а некако јој, с обзиром на Вука, припада првенство. Једна група текстова дала је наслов цијеле књиге, *Велике шеме српске књижевности*, мада један њихов дио иде у компаратистику (Миљан Мојашевић, Миодраг Сибиновић), као и извјесни текстови из групе *Правици и жанрови* (нпр. Силије Хоксверт).

Кад се чита овај зборник као да се чита историја/методологија проучавања српске књижевности у посљедњих 50 година. Примјећује се смјена научних парадигми или научних мода, али и драгоцјени компаративни погледи у вези с тим модама. Зђислав Дараш, пољски слависта, у раду *Њећошеви крућови идентитетши* тврди да се „национална самосвест очевидније испољава на периферији једне етнице, где је непрестано изложена пробама и тестовима, верификацијама и фалсификацијама од стране другог и туђег, него у њеном централном пољу” (403). На Његошевој поезији показује како је снажан у њега српски идентитет. С друге стране, периферија је подложна компромисима, изложена притисцима који дословно угрожавају сам опстанак: видимо то са српским писцима из Хрватске и са судбином крајишких Срба. Бошко Сувајцић разматра питање културног идентитета у вези са пјевачем (народних пјесама), али и питање идентитета модерног човјека, „модерног друштвеног идентитета” (226) и статус гусала и гуслара у нашем времену, те кризи традиционалног идентитета.

Зборник посредно или непосредно указује на водеће теме наших великих научника. Нпр. Мирон Флашар је у отвореној полемици са *Речником језика Пејтра Пејровића Њећоша* Михаила Стевановића и сарадника. Тако се унутар књиге одвијају отворена или пригушена спорења, казујући да

наша наука није била само мирно море и тишина! Једна од опсесивних тема је Косово, али не само као тема проучавања народне традиције, већ њено снажно присуство у писаној књижевности, у великих пјесника и есејиста као што је Лаза Костић (Хатица Крњевић, „Лаза Костић – косовска гама”). Милорад Павић тему/лик *вечитиої младожење* провлачи од Пишчевића и Игњатовића до Црњанског, гдје се појављује Едипов комплекс, Фројд, однос према оцу и мајци као отворене, давно постављене теме. Такође, Светозар Кољевић и Петар Кочић: и пародија, и подлога јуначке приче, уз наше питање да ли су приче о Симеуну Ђаку пародија или заправо травестија, кад се озбиљна садржина претвара у шаљиву, без тежње да се оспори част и вриједност епске ријечи! Јер пародија има сатиричку интенцију, а травестија шаљиву (а може преузети и сатиричну, зависно од циља травестирања).

Међу опсесивним темама је десетерац. У сажетом раду Цона Мајлса Фолија саопштена је историја проучавања индоевропског стиха и српскохрватског десетерца, у дијалогу са истакнутим проучаваоцима (међу њима су Роман Јакобсон и Светозар Петровић) и тврдњом да је концепција трохејског пентаметра погрешна јер се десетерац цезуром дијели у два правилна колона! (158). У раду Светозара Петровића о Јакобсоновом опису српскохрватског десетерца избија такође једно провокативно питање: шта уопће резултати метричке анализе значе за неку другу, потпунију, критичку или теоријску анализу истог текста (162), тј. шта говори о вриједности умјетничког дјела податак да ли је неки стих трохејски пентаметар; таква је и његова скепса у вези са генетичким схватањима (индоевропско поријекло епског десетерца). Томе се може додати и теза самог Светозара Петровића у књизи *Облик и стих*, о чињеници да у српској (и хрватској) поезији романтизма не претеже опкорачење, карактеристично за романтичарску поезију великих европских народа, што сугерише да у нашој поезији и није било правог романтизма.

Велик је број студија о посебним темама (мотиви у раду Снежане Самарције о прогоњеној дјевојци, обред као особен вид народне драме, Ненад Љубинковић). Једна од тема је од-

нос усмене и писане књижевности (Џон Милетић, 647 – упозорава на погрешна тумачења Пери-Лордове школе – тј. статуса формула и формуларних исказа у ове двије традиције (писаној, усменој)). Неки од прилога су права открића или превредновања као рад Иве Тартаље о путописима Милана Јовановића Морског (Бомбајског). Тим аналитичким радом се један полузаборављени писац враћа у живу историју српске књижевности.

Спорадично се појављују проблеми периодизације српске књижевности. У раду Димитрија Вученова о Вуку у епоси реализма сасвим је оправдана критика Скерлићевог сврставања књижевника као што су Милица Сојадиновић Српкиња или Љубомир П. Ненадовић у период прије 1847, а они тада немају или једва имају двадесет година. То је општији проблем, настао као последица пренаглашавања европоцентризма у периодизацијама српске књижевности. (Таква је грешка и супротстављање Доситејевог и Вуковог доба и њихово раздјељивање од Вукове појаве, 1814: а тада је Доситејев утицај у пуном јеку!) Велика тема је такође конституисање националне књижевности и српског романтизма у широком генерацијском распону: с траговима или снажним импулсима од Мушицког и Видаковића до Грчића Миленка или Илије Вукићевића (Драгиша Живковић).

У зборнику је добар дио компаративних радова, од теоријско-историјских (Зоран Константиновић) до књижевноисторијских (мађарско-српски, македонско-српскохрватски, француско-југословенски односи), особито у поглављу око Вука, гдје се заправо више ради о рецепцији Вуковог дјела у појединим европским, националним књижевностима него о компаративним истраживањима.

Упадљив је продор савремене књижевности и савременика међу класике: Иван В. Лалић и Јован Делић, Ала Татаренко (и Габријела Шуберт) и Црњански, Роберт Ходел и Настасијевић, Ангела Рихтер и Михаиловићев *Петријин венцаи*,... Слависти, србисти (домаћи и страни) брзо су се окретали савременој или савременијој српској књижевности. Не треба заборавити да је оно што је данас историја књижевности, у вријеме излагања на Научном састанку слависта у Ву-

кове дане било савремена књижевност (Предраг Палавестра или Јан Вјежбицки о Иви Андрићу).

За прави, аналитички и критички приказ овог зборника потребан је посебан научни скуп зналаца старе, народне и нове књижевности, историјске поетике и теорије, те посебних области као што је стих/метрика; такође и појединих периода и компаративних аспеката српске књижевности. Утолико би такав скуп или такав научни разговор били потребнији што су зборници Научног састанка слависта у Вукове дане остајали заправо без научне рецепције (и што прилози у њима, ваља и то додати, немају увијек видљиву научну вриједност).

Можемо се упитати и да ли неко недостаје у овом избору, а имао је несумњив утицај у српској науци о књижевности протеклих деценија? Крупна личност у проучавању српске књижевности је од 70-их/80-их година прошлог вијека био Новица Петковић. Но његовог имена нема ни у библиографским информацијама о учесницима. То значи да није имао реферата на Научном састанку слависта у Вукове дане. А то нешто говори и о професору Петковићу и о природи водећих мјерила у организацији Научног састанка слависта у Вукове дане. Нема ни истакнутог професора Филолошког факултета, Миодрага Поповића. Ни он није учествовао у симпозијума МСЦ. Нема такође Младена Лесковца, који је већ улазио у 70-те године свог живота у вријеме оснивања МСЦ, али је и идуће двије деценије био веома активан у Матици српској (уређивање издања дјела Лазе Костића).

Не може никакав скуп (и серија скупова) нити велики низ зборника радова покрити такво подручје као што је проучавање српске књижевности у њеним главним областима (историја, критика, методологија, теорија). Ово је несумњиво изузетан, јединствен пресјек полувјековних научних истраживања српске књижевности у домаћој и иностраној србистици.

Драгана А. Грбић*
Институт за славистику
Филозофски факултет
Универзитет у Келну

**„ЧИНИ СЕ КАО ДА НЕ ПОСТОЈИ САГЛАСНОСТ О ТОМЕ ДА
ЛИ СЕ ВРЕМЕНА У КОЈИМА ЖИВИМО СМЕЈУ НАЗВАТИ
ПРОСВЕЋЕНИМ, ИЛИ НЕ?” – ЈОХАН АВГУСТ ЕБЕРХАРД¹**

„Es scheint, als wenn man noch nicht darüber
eins ist, ob man *die Zeiten*, worin wir leben, die
aufgeklärten nennen dürfe oder nicht?”¹

Johann August Eberhard

(Стивен Пинкер, *Просвећени свет: аргументи у корист
разума, науке, хуманизма и напрејка*, превод са енглеског
на српски Милица Цветковић, Лагуна 2019, 696.

Steven Pinker, *Enlightenment Now: The Case for Reason,
Science, Humanism, and Progress*, Viking, Penguin,
New York, 2018)

Пинкеров одговор на Еберхардово питање из наслова
сасвим је јасан – да, смеју, а време у којем живимо најпро-
свећеније је доба у историји човечанства, што је у књизи

* dgrbic@uni-koeln.de

** Јохан Август Еберхард, *О обележјима просвећености нације*,
превод Драгана Грбић, у: Драгана Грбић, ПРЕКРЕТАЊА. Хале-Лајпциг,
прекрећница у живоју Доситеја Обрадовића, Dragana Grbić, VORENT-
SCHEIDUNGEN, Halle-Leipzig, Wendepunkt im Leben von Dositej Obradović,
49. Seminar für Slavistik, Институт за књижевност и уметност, Interdiszi-
plinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung, Halle-
Београд, 2012.

¹ Johann August Eberhard: *Über die Zeichen der Aufklärung einer Na-
tion*, in: Gerda Haßler, *Johann August Eberhard: (1738–1809): ein streitbarer
Geist an den Grenzen der Aufklärung*; mit einer Auswahl von Texten Eber-
hards, Halle/Saale: Hallescher Verlag, 2000, 45–59, 45.

Просвећени свет образложио нижући из поглавља у поглавље *аргументе* у користи разума, науке, хуманизма и најрејка који сведоче да тековине просветитељства непогрешиво усмеравају човека ка напретку на његовом путу у будућност.

Крајем 18. века, тачније 11. фебруара 1783. године, осврћући се на прогрес начињен у домену секуларизације друштва, демократизације знања, описмењавања на матерњим језицима, образовања жена, индустријски напредак, развој разних научних грана, истанчавање естетског укуса као и на све оно што ће се у потоњим столећима називати тековинама просветитељства, а што су и домени које Пинкер акрибично анализира у најновијој монографији посвећеној просвећивању, питање из наслова поставио је Јохан Август Еберхард. Професор философије на пруском Универзитету у Халеу овим питањем је отпочео једно јавно и масовно посећено предавања одржано поводом посете Карла Еугена, војводе од Витенберга, чиме је иницирао расправу која ће трајати деценијама и у светским оквирима дефинисати појам *просвећености*. Свакако, најпознатији полемички ставови о просвећености постали су они које су годину дана касније у часопису *Берлински месечник* објавили Еберхардов пријатељ из берлинских дана, Мозес Менделсон, и његов такмац Имануел Кант, који је пет година раније одбио професуру философије у Халеу и тиме заправо отворио пут Еберхарду. Иако је чак и у научним круговима данас мало познато, рефлексом о духу времена на почетку предавања *О обележјима просвећености нације* Јохан Август Еберхард се директно уписао у историју једне идеје, која ће зарпаво полемички замахнути крилима тек са Кантовом упитаношћу да ли је човек 18. века живео „у просвећеном времену” или „у време просвећености” (in einem aufgeklärten Zeitalter / einem Zeitalter der Aufklärung). Само до краја 18. века објављено је око седамдесет различитих одговора који су покушали да дају одговор на питање берлинском проповеднику, Јохану Фридриху Целнеру, који је у једном „опасном додатку”, да се послужимо овим Деридиним одређењем фусноте, уз свој текст *Ist es rathsam, das Ehebündniss nicht ferner durch die Religion zu sancieren?* објављен у децембру 1783. у Берлин-

ском месечнику критички медитирао над почетком Еберхардовога предавања постављајући провокативно питање „Шта је просвећеност?”

Срж ове осамнаестовековне полемике узима, наравно, и Пинкер за скицу почетног оквира свог разматрања у првом поглављу које је насловио „Усуди се да разумеш!” („*Dare to understand!*”). Аутор свесним варирањем просветитељског императива који је, преузимајући Хорацијев савет „*Sapere aude*” и претварајући га у наредбу „Усуди се да знаш/мислиш” светски познатим учинио Имануел Кант, пажљивом читаоцу на самом почетку шаље јасну поруку – парадигма просвећености на прагу трећег миленијума другачија је од осамнаестовековне. Разлике у семантичким пољима античког *усуди се бићи мудар*, просветитељског *усуди се мислићи* односно *знаћи* и савремене *усуди се разумети* знатне су, те упућују на различите контексте и садржаје процеса просвећивања кроз историју. Дакле, читалац 21. века више нема препрека да дође до знања, њему су информације захваљујући Новој технолошкој револуцији, развоју Интернета и вештачке интелигенције, увек доступне. Напор који савремени човек мора да уложи како би себе смео назвати просвећеним, јесте не да сазна него *да разуме*. Ово померање у контекстуалном кодирању дефиниције просвећености је кључно, јер је управо категорија разумевања и когнитивног умрежавања информација оно што човека тренутно (а по свему судећи вероватно не још дуго) разликује од вештачке интелигенције, која такође може све да (са)зна као и човек, али ипак *не разуме до краја*. Отуда Пинкер с правом и врло вешто експлоатише моћ информације у својој последњој монографији, како би демонстрирао прогрес као резултат вишевековних просветитељских тенденција, да би на крају врло илустративно поентирао фокусирајући се на разлику која погађа *Zeitgeist* осамнаестог односно двадесет и првог века. „Док је прво машинско доба, које је потекло из Индустријске револуције покретано енергијом, друго покреће следећи антиентропијски ресурс – информација.”²

² Стивен Пинкер, *Просвећени свет: аргументи у користи разума, науке, хуманизма и најрејша*, превод са енглеског на српски Милица Цвет-

Ако би се анализирала суштина осамнаестовековних полемичких покушаја да одговоре на питање „Шта је просвећеност?“, дошло би се до закључка да се већина тих аутора бавила проблематиком коју у фокус свог истраживања ставља и Пинкер – напредак, демократија, неједнакост и једнакост права, знање, образовање, разум, наука, здравље и мир. Међутим, осим поменутовог чувеног Кантовог есеја „Одговор на питање: шта је просвећеност?“ којим се послужио за скицирање појмовних оквира своје студије у првом делу књиге именованом „Просвећеност“ и осврта на економске и политичке ставове Адама Смита, Томаса Пејна и Томаса Џеферсона, као и на разматрања о природи каузалитета Дејвида Хјума, аутор у овој обимној монографији посвећује заправо врло мало простора дијалогу са изворним носиоцима просветитељских идеја Века Светлости. Савремени *Просвећени свешћ* Стивена Пинкера дугује скоро све веку просвећености и индивидуалцима који су се усудили да мисле – попут Спинозе, Лајбница, Канта, Волтера, Адама Смита, Хјума, Лока, Томаса Пејна, Томаса Џеферсона. Међутим, Пинкер врло свесно сужава избор аутентичних просветитеља, јер сматра да некима који се канонски у просветитељске кружоке убрајају, попут Русоа, на пример, који је утабао пут романтизму као највећем антипросветитељском правцу, ту ипак није место. Дакле, већ на основу пробране и цитиране просветитељске лектире, може се јасно идентификовати који заправо сноп светлости просвећеног разума преломљен кроз осамнаестовековну призму обасјава позорницу на којој аутор *Просвећеної свешћ* наступа. Пинкера у првом реду занимају економски, политички, социолошки и образовни дискурси у којима људска природа (не)обуздана правним и етичким нормама показује своје право лице. И не сасвим неважно – емпиријски дискурс, јер само објективне, проверљиве и доказиве чињенице јесу грађа помоћу које он зида свој *Просвећени свешћ*.

Такође, ПинкEROVA студије није ни полемика са савременим проучаваоцима просветителства, јер ако се изузме

незаобилазна Дијалектика просветитељства Макса Хоркхајмера и Теодора Адорна, прегледна студија Антонија Пејгдена о просветитељству и његовој важности данас, Готлибова монографија утопистичког наслова *Сан о просветитељству* или студије Исаије Берлина и нешто новије студије Грејама Гарарда и Зејва Стернела које проблематизују противљење просветитељству и нападе на просветитеље и просветитељске идеје, у *Просвећеном свету* готово да и нема теоријских полемика са савременицима. Јер Пинкеру је јасно шта је просвећеност, а оно што њега заправо занима јесу тековине просветитељства, прогрес који је током протекла три века остварен захваљујући идејама Века Разума и још важније њихова функционалност на прагу трећег миленијума. Упркос огромној библиографији одабиром само неколицине аутора из мора примарне и стручне просветитељске литературе аутор јасно поручује да *Просвећени свет* није још једна књига о просвећеном добу 18. века и његовим представницима или проучаваоцима, него заправо аргументовани обрачун са противницима просветитељства, кочничарима просперитета човечанства и песимистима без имало наде у бољу будућност, јер у својој основној језгри просветитељство управо то и јесте – вера у светлу будућност и напредак.

Стивен Пинкер, професор психологије на Универзитету Харвард, бави се когнитивном психологијом, психолингвистиком и неуробиологијом језика, а због утицајности својих истраживања стављен је на Светску топ-листу сто јавних интелектуалаца, док га је часопис *Тајм* сврстао међу сто најутцајнијих људи на свету. Аутор је десет монографија из домена дечијег лингвистичког развоја, визуелне когниције, когнитивних и говорних способности, усвајања језика, односа језика и мишљења, као и социјалне функције језика, а најпознатије су *The Language Instinct*, *How the Mind Works*, *The Blank Slate*, *The Stuff of Thought*, *The Better Angels of Our Nature*, *The Sense of Style*. Нашој читалачкој публици његов рад је представљен преводом појединачних студија, док је у интегралном облику преведена његова последња монографија *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*.

Као сарадник часописа *The New York Times*, *The Guardian* и *Time* активно учествује у обликовању јавног мњења у погледу етичке проблематике развоја савремених научних дисциплина попут генетике и биоетике, као и социо-политичких питања, насиља и тероризма, те би се његов ангажман изразито рационалистички и критички настројен према актуелним темама могао окарактерисати као нека врста савременог популарног просветитељства. Отуда не чуди да је својом критиком и јасном аргументацијом против заблуда, предрасуда, табу-тема и сујеверја врло често на мети оних који би се данас могли окарактерисати као противници прогресивног начина размишљања и просвећености. У том смислу скандали и полемике у академској америчкој заједници након што је књига *Просвећени свет* изашла из штампе показатељ су да ни просвећени увиди Стивена Пинкера данас не пролазе боље него увиди било којих других интелектуалца који су рационално и аргументовано критиковали дух свога времена у прошлости. Као последица тих „просвећених” полемичких окршаја само годину дана након објављивања ове књиге аутор је написао својеврсни „епилог” још експлицитнијег наслова „Ратови (око) просвећености: нека размишљања о *Просвећеном свету* годину дана касније” (*Enlightenment Wars: Some Reflections on ‘Enlightenment Now,’ One Year Later*). Текст отпочиње реченицом да нико не би могао ни помислити да се „одбрана науке, разума и хуманизма сматрају контроверзним у епохи у којој је, изгледа, тим идеалим потребна сва могућа помоћ која им се може пружити.” Имајући у виду да је текст објављен у јануару 2019, а да су у међувремену у глобалним пандемичним околностима пред просветитељске идеале постављени још већи изазови и да су у бројним дискусијама у различитим деловима света они још више претрпели, за очекивати је неки „епилог епилога” тог „просвећеног” света у којем данас живимо. Тиме као да нас и 21. век заправо враћа на исту ону недоумицу коју су поставили Кант, Менделсон и Еберхард питајући се да ли живе „у просвећеном времену” или пак само „у време просвећености” која већину човечанства, нажалост, мимоилази.

Просвећени свей аутор је симболично посветио једном оптимисти и једном дечаку тј. 21. веку, јер просветитељство је оптимистично, прогресивно и увек окренуто ка будућности. Ако би се анализирао развој културних епоха кроз историју, просветитељство би у онтолошко-епистемолошком погледу и захваљујући својим тековинама испредњачило на чело колоне. Једну од најлепших дефиниција просвећеног човека, чак и пре него што је просветитељство као епоха „званично” отпочело, дао је Барух Спиноза написавши да „Они који се управљају разумом не желе за себе ништа више од онога што желе остатку човечанства.” Отпочињући књигу управо овим цитатом Пинкер као да надсвођује целу студију управо том хуманистичком и филантропском природом просветитељства.

У првом делу књиге „Просвећеност” аутор прво поглавље насловљава императивом „Усуди се да разумеш!”, чиме читаоцу одмах на почетку сугерише не само да је отворен ум својеврсни *condition sine qua non* сваке просветитељске радње, него га тиме суптилно припрема да прихвати аргументе у корист разума и науке а против уврежених заблуда и уверења који ће у наредним поглављима уследити. У другом поглављу „Ентропија, еволуција, информација” основна идеја се сажето може изразити Спинозином дефиницијом која је постала основа за неколико теорија о животу и самосвести током 18. века, а то је човекова тежња и „напор да се истраје и напредује у властитом бићу.”³ Први део књиге поставља истраживачке оквире, те их аутор потпуно (само)свесно затвара поглављем „Антипросветитељство” у којем скицира преглед не само антипросветитељских и регресивних идеја које су током историје имале за последицу спаљивање књига, креирање листа забрањених књига, протеривање и кажњавање просветитељских писаца, него такође указује на опасне кочничарске механизме нашег времена који спречавају прогрес просвећеног духа.

Централни део књиге „Напредак” сачињен је од седамнаест кратких поглавља при чему се из наслова јасно види да

³ Стивен Пинкер, наведено дело, 41.

се монографија не бави никаквим теоријским спекулацијама о природи просвећености, него да приказује просветитељство *на делу* и слика сам (не)просвећен живот – „Фобија од напретка“, „Живот“, „Здравље“, „Средства за одржавање живота“, „Богатство“, „Неједнакост“, „Животна средина“, „Мир“, „Безбедност“, „Тероризам“, „Демократија“, „Једнака права“, „Знање“, „Квалитет живота“, „Срећа“, „Претње егзистенцији“, „Будућност напретка“. Након што је главни део своје студије завршио рефлексјама о будућности напретка, Пинкер у трећем и последњем делу књиге у три завршна поглавља резимира домете савремене просвећености у односу на три кључна стуба епохе просветитељства – „Разум“, „Науку“ и „Хуманизам“.

У централном делу анализа напретка друштва заснованог на следовању рационалним принципима и научном прогресу почиње од три основна параметра – дуговечности, просперитета и образовања, који су сваки за себе показатељи тачности ауторове полазне хипотезе да човечанство континуирано напредује иако се на први поглед и руковођењем субјективним и ирационалним утисцима може заправо чинити супротно.

„Откад се развило просветитељство крајем 18. века, животни век у свету продужио се с тридесет на седамдесет једну годину, а у срећнијим земљама и на осамдесет и једну. Када је просветитељство почело, трећина деце рођене у најбогатијим деловима света умирала је пре првог рођендана; данас ће та судбина да задеси шест процената деце у његовим најсиромашнијим деловима... Свет је отприлике сто пута богатији данас него пре два века, а просперитет је све равномерније распоређен по земљама и људима у свету. Пропорција човечанства која живи у крајњем сиромаштву опала је с готово двадесет процената на мање од десет, а за живота већине читалаца ове књиге могла би се примаћи нули. ... Свет даје шансу миру. Рат међу земљама је ишчилио, а рата у оквиру земље нема на пет шестина светске површине. Пропорција људи убијених годишње у ратовима данас је око четвртине оне која је била раних седамдесетих, шестина оне која је била почетком педесетих и пола процента оне која је била у време

Другог светског рата. Геноциди, некада уобичајени, постали су ретки... Живот постаје све безбеднији у сваком погледу.”⁴

Када прочита овако нанизане тврдње и статистичке податке засноване на чињеницама који сведоче о скоро „идеалном савременом свету” у којем живимо, читалац не само да се нађе у неверици него чак осети и извесну дозу раздражљивости, јер се не може отети утиску да је стварност коју аутор описује ипак мало даље од истине. Окружење у којем просечни савремени читалац живи и стварност која му се посредује преко медија далеко су од утопијске слике на почетку трећег миленијума коју му из реда у ред предочава Пинкер. Монографија у континуитету на око шест стотина страница проблематизује управо ту опсенарску перцепцију – стварни прогрес који је човечанство током времена начинило, са једне стране, а са друге, појединачну перепцију тог прогреса где се заправо чини да човечанство регресира а не напредује. И зато је ова монографија у суштини важан допринос у полемици са оном струјом која се у теорији назива против-просветитељство.

Читалац *Просвећеної світа* осећа се одједном као да је у Кандидовој кожи, кога аутор снагом оптимизма једног професора Панглоса, низањем прегледно, систематично и убедљиво предочених чињеница заснованих на провереним и научним изворима настоји уверити да живи у *најбољем од свих мојућих світов*. Та дискрапанца између уверљивости штива, са једне стране, и ужаса свакодневице којима је читалац на прагу 21. века окружен док чита о том неком идеалном свету у којем он тобоже живи, али из неког разлога тога још није постао свестан, навела је Пинкерове критичаре да скују нови термин – „пинкеринг”. *Пинкерині* као колоквијални термин критикује заправо (не)основани оптимизам аутора *Просвећеної світа*, који иако зна да људи и даље умиру од глади, неизлечивих болести, ратних разарања и пате због других пошаста савременог доба упорно тврди како човечанству заправо одлично иде.

⁴ Стивен Пинкер, наведено дело, 441–442.

Међутим, не тврди професор когнитивне психологије са Харварда наивно као професор Панглос да је човечанство досегло свој врхунац, јер је сваком упућеном читаоцу јасно да је *Кандид* врхунска сатира, а у том Волтеровом ставу о најбољем од свих могућих светова у суштини се разоткрива својеврсни парадокс просветитељства. Да је просвећен ум током Века светлости досегао свој максимум, у томе би се огледала заправо субверзија просветитељства, пошто оно више не би имало чему да тежи. Једна таква идеална слика садашњости укида заправо смисао оптимизма као покретачке снаге човека епохе просветитељства чији је поглед усмерен ка будућности, јер ако је у тренутку у којем он живи све сјајно, он више нема чему да тежи. Дакле, ни код Волтера, а ни код Пинкера није реч о наивном оптимизму и слепој вери у напредак, него пре свега у *поверењу у снаге људског ума и смелости човека да се користи разумом*. Управо просвећени ум, ум који прихвата сопствено ограничење и препознаје грешку, ум који је отворен за нове путеве усавршавања, критички ум који се одважио да критикује и себе и друге а кад нема других средстава онда у (само)одбрани иронијом и сатиром задаје болне али духовите ударце, заправо је покретачка снага која изнова и изнова помаже при отклањању сметњи на путу просвећивања. Једино тако је могуће да ходаћи по мраку свог „савршеног” врта просвећен човек не залута. Пинкер тврди да напредак заправо проистиче из (не)успелих покушаја решавања проблема, иначе би просветитељство у својој идеалистичкој (лајбницовској) оријентацији било ослоњено на чуда. А поетика просветитељства чуда једноставно не прихвата. На крају *Просвећеног света* аутор јасно поручује да човечанство „никада неће имати савршени свет, а било би и опасно тражити га. Ипак нема ограничења побољшањима која можемо постићи ако наставимо да примењујемо знање зарад увећавања људског процвата.”⁵

Поред обимне листе цитиране литературе и исцрпних напомена које прате свако поглавље, књига је опремљена са укупно седамдесет и пет графичких приказа статистичких

⁵ Стивен Пинкер, наведено дело, 616.

и информативних података који су у функцији илустрације животног напретка, освајања слободе и пута ка задовољнијој свакодневици, а којима се аутор послужио како би документовао и аргументовао тврдње у корист разума, науке, и хуманизма свог доба. Дакле, и у овој монографији, Пинкер је донекле применио методологију своје основне вокације – психологије, те закључивање засновао искључиво на провереним објективним чињеницама. Готово опсесивна посвећеност подацима присутна је на свакој страници ове обимне монографије. У том аспекту *Просвећеної свейи* који своју солидност црпи пре свега из дата-база, дигиталних каталога и извора, статистичких обрада података огледа се енциклопедичност 18. века која је на прагу 21. века само мало променила форму. Жеђ за универзалним знањем и радозналост које су подстакле групу ентузијаста у Француској да покрену пројекат који ће тек коју деценију касније револуционарно променити свет, на почетку трећег миленијума не утажују се више скупим вишетомним енциклопедијама него протоком информација на Интернету и знањем похрањеним у дигитално доступним банкама података из којих се подједнако напаја и хумана и вештачка интелигенција. Ко ће овај пут покренути револуцију напојен знањем из тих паненциклопедија – образовани људи или образоване машине, остаје нам да видимо.

Упркос акрибичном навођењу података из више од стотину проверених извора *Просвећени свейи* је након објављивања био мета честих напада, који су оспоравали Пинкерове тврдње, позивајући се на лоше стање појединачних случајева уместо на опште добро. Бранећи се од ирационалних напада, јер ирационалност не занимају чињенице и аргументи разума, аутор се позвао на једног од малобројних мислилаца 18. века који су из века просветитељства успели да закораче и у *Просвећени свейи* 21. века. По узору на Томаса Пејна, једног од идејних твораца и иницијатора Независности новог континента, који је сматрао да је расправљати се са онима који одбијају да следе и користе разум исто што и лечити већ преминулог пацијента, Стивен Пинкер храбро, уз нове аргументе, одбацује ирационалне замерке и додаје да системати-

зација чињеничног стања и аргументација у *Просвећеном свету* није ни написана за оне који за чињенице не маре, него управо супротно – за оне који су спремни да на основу нових података и чињеница ревидирају своја уверења при чему се не плаше да ће тиме наштетити личном идентитету. Јер у основи просветитељског прогреса управо и стоји теорија грешке и учење на грешкама, оних који се нису плашили да примене знање и своје увиде након неуспелих покушаја преиспитају, како би досегли просвећене циљеве.

Један од можда највећих изазова просвећеног доба који је и Пинкер, а и његови критичари, рефлектовао јесте да *нова просвећеност* иде ка самоуништењу кроз своје сопствене домете – пре свега вештачку интелигенцију. Да ли ће нови просвећени свет нестати у некој предстојећој робокалпси, као што је на крају доба просветитељства у 18. веку тековине старог света почистила серија научних и политичких револуција, остаје нам да видимо. До тада, не преостаје нам друго него да послушамо Хорација те будемо мудри, наравно и Канта да се усудимо мислити, али свакако и Пинкера да покушамо разумети оно што већ знамо о свету на прагу трећег миленијума.

Дакле, Одговор Стивена Пинкера на Еберхардово питање „да ли се времена у којима живимо смеју назвати просвећеним, или не?” – сасвим је јасан – да, смеју, а време у којем живимо најпросвећеније је доба у историји човечанства јер тековине просветитељства говоре у корист просвећеног ума и науке и непогрешиво усмеравају човека ка напретку на његовом путу у будућност. А његов „одговор” на питање Целнеру „Шта је просвећеност?” детаљно је аргументован кроз двадесет и три поглавља сјајне књиге *Просвећени свет: аргументи у корист разума, науке, хуманизма и напрешка*.

Гордана Стокић Симончић*
Катедра за библиотекарство и информатику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

ПРВА ИНТЕГРАЛНА СТУДИЈА О МАНАСТИРСКИМ БИБЛИОТЕКАМА КОД СРБА

(Жарко Војновић, *Српске манастирске библиотеке до краја
XVIII века*, Градска библиотека, Панчево, 2019, 306. стр.)

Монографија *Српске манастирске библиотеке до краја XVIII века* Жарка Војновића (Градска библиотека Панчево, 2019), настала је не само као плод рада на докторској тези, него и као резултат укупног ауторовог бављења историјом српске културе. Пут до ње био је дуг и напоран како због тешкоћа које, неминовно, пред сваког појединца поставља писање дисертације, тако и због оног унутрашњег порива – који имају само понеки докторски кандидати – да се суштински разуме, потпуно овлада материјом и кроз сопствену интелектуалну визуру „пропусти” оно до сада непознато или из других углова сагледавано. Жарко Војновић морао је најпре да „рашчита” *Рађање словесног трага: Капало старих књига градске библиотеке Панчево* (Панчево : Градска библиотека, 2009), *Из Старије светлости што јесте Животи и подвије Каменка и Павла браће Јовановића; уједно и Библиографију издања* (Панчево: Градска библиотека, 2010) и *Кућу на камену: Војловицу и њене књиге* (Београд: Народна библиотека Србије, 2015), да предано ради на српској ретроспективној библиографији у Народној библиотеци Србије, па да тек потом одбрани докторат и објави студију, којој су холистички приступ и интердисциплинарност основне карактеристике. *Српске манастирске библиотеке до краја XVIII века* не би ни могле настати да аутор студије не поседује комплексна

* gordana.stokic.simoncic@gmail.com

и комплементарна знања из опште, друштвене и књижевне историје, богословља, библиологије, историје књиге и библиотека, библиографије, словенске палеографије, старословенског и руског језика.

У студији укупног обима 306 страница аутор најпре уверава читаоце да су манастирске збирке заправо библиотеке у правом смислу те речи, да су у своме времену имале сасвим одређену друштвену улогу и да подлежу чак и данашњим критеријумима за одређење библиотеке. Онда аргументује чињеницу да су то најстарије библиотеке код Срба, разматра њихов развој од краја 12. до краја 18. века, представља њихов развојни лук (периоде: преднемањихки, немањихки, време османске окупације и 18. век) и анализира функције, синтетично приказује процес образовања у манастирима, разматра типове књига које су улазиле у састав библиотека (рукописна књига, рана српска штампана књига, рускословенска књига, српска књига 18. века, страна штампана књига), истиче специфичности формирања њиховог фонда (куповина, поклони, писање/преписивање, поправка књига, наслеђивање, принудне миграције збирки), уређења и коришћења, иде трагом принудних миграција књига, па и читавих библиотека, те обухвата и процес професионализације делатности библиотекара у манастирима (смештај, инвентарисање и класификација грађе, везе с јавношћу). Ослањајући се на једноставну класификацију Николаја Николског, који манастирску збирку дели на богослужбене књиге и књиге за читање (колективно и индивидуално), Војновић у потпуности прати логику њиховог развоја. Као засебан феномен обрађује личне монашке збирке, али и руске утицаје на српске манастирске библиотеке.

Тежиште Војновићеве студије с разлогом представља осветљавање 18. века и то не на традиционалном простору српских земаља, него на тлу Хабзбуршке монархије. Тада нису настале ни најстарије ни највеће ни највредније српске манастирске библиотеке али је, са становишта историје књиге, тада и ту окончано трајање српске средњовековне културе и започет њен модерни развој, а са становишта историје библиотека тада се рађало модерно српско библиотекарство.

Управо минуциозно разматрање друштвених прилика у 18. веку потврђује основну тезу студије – да су манастирске библиотеке најстарије српске библиотеке, а да манастири Карловачке митрополије (који у највећем броју имају средњовековно порекло) и њихове библиотеке током 18. века доживљавају темељни преображај и тим процесом постављају темељ модерном српском библиотекарству.

Манастири, према тумачењу Војновића, нису изолована острва духовности, а манастирске библиотеке су огледало времена: окружења у којем манастир постоји, обавезујуће правне регулативе, економских услова, образовних и културних потреба... Као последица тога, духовни квалитет живота у манастирима директно се доводи у везу са квалитетом њихових библиотека, које су биле (као и данас) и медији преношења знања. У време турског ропства једино се у манастирима могло стећи иоле образовања, а слично је било и у првим деценијама 18. века на простору Карловачке митрополије, јер се велики део монаха, у недостатку стабилног образовног система, књизи учио управо у манастирима, на материјалу манастирских библиотека. Надаље, аутор утврђује да је на садржај манастирских библиотека непосредно утицао просветни напор карловачких митрополита, створен због недовољног образовног нивоа монаштва. Тај план се спроводио преко одређених књига прописаних за учење, при чему су надлежни редовно проверавали степен савладавања градива код монаха. Са друге стране, ученији монаси су били обавезни да држе редовне школе у којима би се обучавала деца из манастирских прњавора. Пошто је учење било немогуће извести без књига, опремање манастирских библиотека потребном литературом постало је подразумевана потреба. Ушавши у 18. век углавном са богослужбеним књигама, и то врло често у недовољном броју, манастири Карловачке митрополије били су слика и прилика тешке судбине Православне Цркве у време турске окупације и непрестаних ратова. Међутим, са учвршћењем црквене организације на простору Хабзбуршког царства ствара се могућност културног опоравка, што се, како је показано, неминовно одразило и на садржај библиотека манастира, јер у њих

све више продире, на првом месту, богословска литература руског порекла, што говори о порасту интелектуалних прохтева и капацитета. Нарочито су, што се тиче новијих аутора, била заступљена дела Димитрија Ростовског, Теофана Прокоповича, Симеона Полоцког, Лазара Барановича, Инокентија Гизеља, Кирила Транквиллиона, Стефана Јаворског. Од богослова патристичке епохе најчешћа су руска издања Јована Златоустог и Јефрема Сиријског, затим Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Дамаскина, итд. Осим тога, плански се добавља и руска преводна литература из области историографије, друштвених наука, итд. (свакако је најзаступљенији аутор Чезаре Баронио), да би од осме деценије века масовно почела да пристиже и српска књига. Нови тип европског образовања које Срби стичу утицао је на то да се у њима нађе и знатан број књига на латинском и немачком језику, при чему се у великом броју случајева ради о разним граматикама као и о школској теолошкој литератури на овим језицима. Доказано је да су манастирске библиотеке на овај начин потпуно промениле своју физиономију у односу на почетак века. При том се дошло до закључка да су веће и разноврсније библиотеке формиране у већим и богатијим манастирима, попут Крушедола, Шишатовца, Беочина и Хопова, али и да на садржај библиотеке пресудно утиче интелектуално и духовно настројење и ниво образовања монаха, на првом месту манастирских настојатеља, нарочито у оним манастирима из којих су чешће бирани епископи, попут Раковца или Бездина. Тако је средином 18. века доста скромне библиотеке имало 16 манастира, али међу њима није нпр. манастир Бездин. У последњој четвртини века, међутим, Бездин је имао, судећи по доступним инвентарима, највећу збирку, која се састојала од 330 књига на српскословенском, рускословенском, румунском, грчком, латинском и немачком језику. Насупрот томе, манастир Средиште је, у слично време, имао свега 31 књигу.

Захватајући проблематику широко и акрибично, Војновић је читаоцима подарио методолошки добро засновану и конзистентну студију, са прегледним и читљивим текстом и комплетном научном апаратуром, која упућује на изворе или

нуди додатна објашњења. Монографија садржи и два прилога: *Личне библиотеке фрушкогорских монаха 1753.* и *Библиотеке фрушкогорских манастира 1753*, који омогућавају увид у бројно стање библиотека фрушкогорских манастира и њихов састав. Оно што ову књигу чини интересантном различитим категоријама читалаца, налази се у ауторовој способности – стрпљењу и чак елану – да посредује између прошлости и садашњости и да пружа одговоре на „практична” питања попут: колико је коштала књига у појединим епохама, колико је то новца данас, где су се набављале књиге у 18. веку, откуд монасима средства за куповину књига, шта су монаси уопште смели и могли да поседују, како су приложници долазили до књига, како се и где оне смештају и сл. Контекст, подтекст, позадину послова на књизи и око ње Војновић неуморно рашчлађава; савременог читаоца, међутим, не штеди када су у питању записи из манастирских књига – њих је оставио у оригиналу, очекујући да читалац уложи напор да их разуме у облику и на језику на којем су забележени.

Монографија *Српске манастирске библиотеке до краја XVIII века* Жарка Војновића представља прву домаћу књигу у целини посвећену манастирским библиотекама. Она представља и прву домаћу књигу која тој теми приступа из угла историје библиотека и теорије библиотекарства. Постављајући тезу о протобиблиотекарству на тлу Карловачке митрополије, Војновић је за неколико деценија унапред померио границе нашег досадашњег разумевања основа на којима почива модерно српско библиотекарство. Осим тога, ова монографија је коначно „наслонила” српске библиотеке на њихове манастирске корене што су много раније од Срба урадили и Руси, и Енглези, и Немци, и Французи – истичући националну самосвојност и вишевековну библиотекарску традицију. Имајући у виду невероватну несразмеру између обима истраживања који се баве историјом српске књиге (од стране историчара, историчара књижевности и уметности, палеографа, лингвиста, библиографа, културолога...) и оних који се баве историјом библиотека, ова монографија треба стално да подсећа и на то да су оба феномена по својој суштини једнако идентитетска – и једнако суштинска с аспекта личног, професионалног и националног идентитета.

Срђан В. Орсић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност

КОНТЕМПЛАЦИЈЕ ИЗНАД ХОРИЗОНТА ОЧЕКИВАЊА
(Радослав Ераковић. *Дневник чишћалачких искушења*.
Нови Сад: Матица српска, 2019: 269. стр.)

Пета објављена књига угледног књижевног историчара и једног од најцењенијих професора Одсека за српску књижевност новосадског Филозофског факултета, проф. др Радослава Ераковића (1973), *Дневник чишћалачких искушења*, коју је објавила Матица српска 2019. године, наставак је вредних и јединствених промишљања овог аутора, који поново српској књижевности и нашем целокупном културном наслеђу прилази на свој специфичан начин. По принципима на којима су настале књиге *Роман Драјушина Илића* (2004), *Религиозни еп српског ђедромантизма* (2008), *Скице рубних ђросћора књижевног наслеђа* (2009) и *Књија о Јакову* (2016), Ераковић наставља да ревалоризује и реактелизује одабране сегменте наше богате књижевне баштине, осветљавајући увек скрајнуте теме и мотиве, који и у 21. веку откривају занемарени или неслућени значај и домете појединих дела и њихових аутора.

У двадесет радова обједињених у овој књизи, Ераковић читаоцима представља резултате својих дугогодишњих читања и промишљања српске књижевности и друштва 18. и 19. века. У предговору, у својој *Речи аућора*, указујући на контекст у којем је дело настало, писац самерава време у коме живимо са епохама које су тема његових истраживања.

* srdjanorsic@gmail.com

Европска поглавља која отварамо и притварамо, самерена су на врхунски духовит начин са главама ове књиге. Читалачки дневник Радослава Ераковића, који је писан полако, промишљено и прегледно, препун је чињеница, нових увида, али и реминисценција и линкова који, у луцидном и хуморном маниру, говорећи о прошлим временима, проговарају и о садашњости. Искушења пред којима се аутор у свом раду нашао, била су само етапе пута којима је, из разних праваца, приступљено истој идеји водилји: да се аргументовано укаже на јасне и проверене вредности, те да се стицање богатог читалачког искуства – како из светске, још више из националне књижевности – ако желимо да учимо на примерима и кроз прошлост схватимо и будућност која долази, ипак, ма шта нам душебрижници из волшебних институција сугерисали, мора подразумевати.

Кад се књиге пажљиво читају, о њима се неизоставно и размишља, а затим и пишу дела вредна сваке пажње. На тај начин, болест која је претила да се прошири међу нашом популацијом, Аверкијев синдром, може и мора бити избегнута. Поменуто болест открио је у свом раду проф. др Радослав Ераковић, дефинисавши је као изузетно опасан поремећај, „који је током претходног века покосио многе угледне историчаре и акдемике”. Ова пошаст „не прескаче ни једну генерацију наше честите и целомудреношћу испуњене академске заједнице”, а огледа се у томе да се понашамо попут лика из Сремчевог романа *Пој Ћира и њој Сџира*, старог кабаничара Аверкија. Поп-Ћирин мушки родитељ толико је „ценио премудрог Доситеја, да је приликом израде свог портрета тражио да на слици обавезно буду намалани *Совјетски здравио разума и Собраније наравоучишелних вештеј*”, које, сазнајемо из коментара свезнајућег приповедача, „никада није био у прилици да прочита”. „Дивљење Доситеју са пристojне удаљености једна је од основних клиничких индикација Аверкијевог синдрома”, истиче аутор ове књиге, који је, пронашавши у читању противотров, од овог обољења својим писањем кренуо да лечи и све читаоце свога дела.

Дневник читалачких искушења српској Сократи, који за тему има преиспитивање посредничке улоге између српске

и енглеске културе кроз упоредну анализу текстова Доситеја Обрадовића и Висесимуса Нокса (1752-1821), први је истраживачки рад у овој књизи, који је свој наслов, у скраћеном облику, позајмио и целокупном делу. Веза „англичанских сјисаишеља и сербских чишаишеља” показана је кроз линије додира Ноксових *Есеја моралних и књижевних*, објављених у Лондону 1779. године и Доситејевих *Собранија разних наравоучишелних вештеј*, публикованих у Бечу, 1793. На јасним примерима, уз подробна објашњења, показано је како су фрагменти Ноксових есеја расејани по целом *Собранију*, али је обрађена и чињеница да у Доситејевом делу није могуће уочити интертекстуалне трагове многоструко значајног есеја *О чишању романа* овог енглеског аутора. Наведени текст истовремено је „кредибилан преглед најзначајнијих романсијера, чија дела чак и данас представљају незаобилазно поглавље у проучавању европске књижевности 18. века”, али и „одраз Ноксовог интимног уверења да одређени романи, првенствено због присуства љубавних сцена, представљају крајње неподесну лектуру за млађе узрасте”. Иако се, по Ноксу, међу пожељним ауторима налазе, поред британских аутора Семјуела Ричардсона, Хенрија Филдинга, Тобије Смолета и Лоренса Стерна, и писци попут Сервантеса, Данијела Дефоа и Доситеју омиљеног Фенелона, наш највећи просветитељ није овај значајан есеј, попут других Ноксових дела, повео у своме делу и у нашу књижевност. У закључку свог рада, Радослав Ераковић открива још једну занимљивост: чињеницу да је Ноксов списак аутора готово идентичан Вуковом избору релевантних европских писаца „које му је дошапнуо Јернеј Копитар”, а који је тршићки свезнадар сугерисао као лектуру у својој *Другој рецензији србској* Миловану Видаковићу. Да је Доситеј, својевремено, у свој рад уврстио и овај део опуса Висесимуса Нокса, „Вукова (псеудо)ерудиција (отац српске фолклористике био је стручњак за Филдинга колико и *Ајдук-Вељко* за сумерску књижевност) вероватно не би оставила тако снажан утисак на читаоце *Новина сербских*”.

И други књижевноисторијски текст у овој књизи посредно за тему има Доситеја Обрадовића, јер обрађује, како

му и сам наслов каже, *Цензорска искушења Досићејевој заборањеној пријашеља*, Атанасија Димитријевића Секереша (1740–1749). „Један од најученијих Срба у другој половини 18. века”, који је „припадао културној елити терезијанско-јозефинске епохе”, истовремено је „готово двадесет година био *persona non grata* међу својим сународницима у аустријској царевини”, а одговору на питање због чега је Секерешево име било у своје време „синоним за неопростиво издајство”, посвећена је ова обимом кратка, али бриљантна истраживачка студија.

Личност која је у својим зрелим, тридесетим годинама, донела свесну и личну одлуку да из православља пређе у римокатоличанство, представљена је у овом раду кроз темељну реконструкцију главних догађаја из његовог приватног живота. У време док је похађао Евангелистички лицеј у Пожуну, код Секереша „није било драматичних одступања у односу на духовно сазревање његових савременика, попут Павла Јулинца (1731/1732–1785) и Јована Мушкатиновића (1743–1809). „Трофејни преобраћеник бечког двора”, због кога је раније епископ Дионисије Новаковић (1705–1767) прекршио и одредбу канонског права, допустивши му да нежењен обавља свештеничке дужности у родном Бџеру, био је, непосредно пред преверавање, капелан бечке Цркве светог Ђорђа и цензор за српске књиге у чувеној Курцбековој штампарији, док је истовремено похађао и предавања из филологије, филозофије и канонског права на Бечком универзитету. Образложивши како „Секереш никада није био изложен материјалним недаћама, попут оних које су отерале у прерану смрт Захарију Орфелина (1726–1785), Алексија Везилића (1753–1792), Павла Соларића (1779–1821)”, Ераковић детаљно документује његов процес промене вере, наводећи и тачне, латинске изворе, који не остављају места сумњи када је, како и због чега Димитријевић донео своју одлуку „да је папа једини легитимни наследник Светог Петра”.

Такође, Ераковић открива и да је забрану *Жишја Пешра Велика* донео и у дело спровео исти онај човек који је скинуо дугогодишњу забрану са *Јага млада* *Вершера*, „амбициозни Атанасије Димитријевић”, јер се бојао да би

најлепше Орфелиново дело „могло увећати углед руске државе међу православним поданицима Хабзбурговаца“. Уз објашњење како је и зашто Секереш „интенционално давао предност књигама просветитељско-утилитарног, па чак и пропагандног карактера, попут дела *Крајкоје размишленије о празници* Јована Мушкатиновића“, аутор нам, логично повезавши доказе, осветљава још један разлог за Доситејев позитиван став о Димитријевићу. „Основано је помислити како је Доситеј можда страховао од тога да ће његови негативни коментари о утицајном бечком цензору довести до забране *Живоша и прикљученија* у Аустрији“, истиче Ераковић, али пријатељство „најомраженијег и најомиљенијег српског просветитеља“ ипак, на крају, оцењује као „искрено и чврсто, што је велика реткост у историји српске књижевности“, из мноштва разлога. Поред увек афирмативних ставова у Доситејевим делима, апологетских описа Секерешове дружељубивости и гостопримљивости, што је последица и неговања култа сентименталног пријатељства, као једног од основних (поетичких) обележја епохе просветитељства, Ераковић као доказ наводи и примере из Димитријевићевог *Дневника*, који се данас вуча у Ватикану, а из кога можемо да видимо „да је *мили Доситеј* заиста био чест и радо виђен гост у дому бечког цензора“.

Показавши како је Секереш био „жртва сопственог (неуспелог) покушаја да помири две крајности“, јер је хтео да, „као велики поборник просветних и црквених реформи, које су омогућиле афирмацију грађанског сталежа у феудално уређеној Аустрији“ истовремено остане и конзервативно уверен у непогрешивост монарха којима је служио (Марија Терезија, Јосиф Други, Леополд Други, Фрања Други), Ераковић је не само објаснио Доситејев однос према своје вишегодишњем пријатељу, него и извршио ревалоризацију досадашњег статуса озлоглашеног бечког цензора у историји наше културе.

Након Срба поданика круне Хабзбурга, Ераковић је представио и оне који су досађали „бескрајн плави круг“, односно Србе који су постали поданици руске империје. Чувене породице Ивана (Јована) Хорвата (1713–1780) и

Симеона Пишчевића (1731–1797) тема су рада *Sic semper tyrannis: Мемоарска искушења српској хусара*. Испричавши нам, у занимљивом раду, и суматраистичку судбину Димитрија Леонидовича Хорвата (1858–1937), који се „почетком јула 1918. године, прогласио за привременог врховног управитеља Русије”, Ераковић открива најзад и податак о имену потомка Симеона Пишчевића који је Нилу Попову уступио драгоцену грађу из породичне архиве, поделивши са нама сазнање да су „Александар Пишчевић и госпођа Митендорф Пишчевић (рођ. Јуришић) убрзо након рођења ћерке Љубице (Љубов) добили сина чије име је био Павле (Павел)”, који је „рођен током краткотрајне владавине цара Павла Првог (1796–1801)”.

У тексту *Монистичка искушења најсиромашнијеј српској ђредроманџичара*, захваљујући отворености лирике Павла Соларића за нова читња и тумачења, долазимо до сазнања да „синтеза источнохришћанске традиције и монистичке идеје о јединству Бога и природе представља једно од кључних поетичких обележја” песничког опуса овог аутора.

Наредни сегмент књиге, *Крајоке најисаније о (не)сјокојном живоју їреїешкој „искушеника”* доноси нам нове биобиблиографске податке о Алексију Везилићу, сагледавши судбину скромног проинспектора из Великоварадинског диштрикта из много шире културноисторијске перспективе, што је процес неопходан за даљу ревалоризацију дела овог значајног представника српског класицизма.

Трајикомична искушења їоргих Текелија истраживање су у коме је аутор предузео пажљиво ишчитавање мемоарских и дневничких записа Саве Текелије, скренувши пажњу и на „сеновите делове породичног стабла”, те откривши да су „моћне и угледне Текелије били крајње дисфункционална породица”. „Поражавајуће искуство развода од арадске Месалине”, „план да се Текелије ороде са Обреновићима”, „позне животне страсти према маратонским судским процесима и парничењу”, али и оснивање Текелијанума, са освртом на *Шџаџуџи за џиџомце заведенија* (1840) као „драгоцен прилог изучавању свакодневног живота српских ђака и студена-та у Пешти”, чине овај текст правим читалачким ужитком,

у коме Радослав Ераковић као вешт беседник води читаоце кроз животопис племенитог Арађанина.

Прешавши тематски у 19. век, писац ове књиге остаје једнако убедљив у тумачењима, док се лепеза примера из историје, политике, културе, свакодневног живота заједнице и приватних живота појединаца само шири, а асоцијације се калeidоскопски умножавају, дозвољавајући нам да видимо дотад неуочене везе међу ауторима и делима са простором и временом у којем су боравили и стварали.

Пишући о Миловану Видаковићу, идентификујући првог нашег бестселер писца као идиоритмика, аутор уверљиво доказује како је „стваралачки сензибилитет *славеносерџској сочиниџеља* био много модернији него што су његови рани критичари били спремни да признају”. Такође, доказујући несумњив значај данас релативно заборављеног превода Новог завета из 1826. који је са великим успехом израдио Атанасије Стојковић (1773–1832), те помињући „невеселу литерарну судбину” *Авџобиоџрафије* Никанора Грујића (1810–1887), са „Скерлићевим фантазмагоричним визијама побеснелих карловачких калуђера који шиште на Вуков Нови завет, као да је у питању папска була којом се проглашава унија”, Ераковић тачно дијагностикује да је „највећа мана српске књижевне историографије одувек била мрзовољна искључивост према свему што се не уклапа у опште-прихваћене вредносне стандарде”.

Истражујући прилоге најзначајнијих српских класициста и предромантичара у *Новинама сербским*, аутор је детаљно представио и *Уредничка искушења Димиџрија Давидовића* (1789–1838), а тражећи *Маџбетовска искушења Сџериџиних неџаџивних јунака*, представљен нам је и књижевноисторијски значај и недовољно призната уметничка вредност *жалосџних џозорџа* попут *Владислава*, *Скендербеџа* и *Лакана*. Након *Усџавобраниџељских искушења Милоша Светџица*, утврђено је да је приповедачки таленат Јована Суботића дошао до пуног изражаја управо у недовољно проученим аутобиографским записима, а у *Поеџским визијама џрвој искушења*, откривени су *Заборављени џреџходници Њеџошевој Палој анђела* и установљено је да, без сумње, српским

Владика Раде, „балкански Прометеј”, био је тема и рада који се бави његовим апенинским искушењима, односно данима проведеним у Италији, а представљеним у делу Љубе Ненадовића, као и текста *Ејсиџоларна искушења одбеллој зашвореника из Фамагусте*, који на трагу Његошевог драмског уобличавања комплексног лика патријарха Василија из дела *Лажни цар Шћепан Мали*, представља животопис последњег пећког патријарха у историји српске културе, Василија Јовановића Бркића (1719–1772).

(Аушо)поешичка искушења Војислава Илића донела су нам нови приступ биографији и делима „источника савремене српске поезије”, у којима су истражени како живот, тако и поезија великог песника, из угла из којег до сада нису били сагледани, а који је отворио могућност нових тумачења и разумевања. Скренувши пажњу на сатиричарски таленат Војислава Илића, једнако као и на недовољно истражене традиционалне елементе у структури његових песама, а истовремено илуструјући примерима из приватног живота песника и преплетених односа са породицом Ђуре Јакшића његово стварање, Радослав Ераковић успео је у потпуности

у својој намери да овог аутора и његово дело приближи, на неочекиван начин, и данашњим читаоцима.

Са насловне странице ове књиге проматра нас лепа Ле-полдин Иго (1824–1843), најстарија ћерка Виктора Игоа, сачувана за вечност на платну Огиста де Шатијона (1808–1881), који је овековечио њен изглед на дан њеног првог причешћа, 1836. године. Трагична судбина несрећне младе жене, која је са само деветнеаст година настрадала удавивши се у Сени, заједно са својим супругом, који је покушао да је спасе, обележила је даљи живот њене породице. Изгубивши претходно прворођено дете, сина Леополда, велики писац остао је и без вољене ћерке, која је у тренутку смрти била у другом стању. Запавши у клиничку депресију, Иго је смогао снаге да заиста настави са својим радом тек 1856, када је објавио шестотомну збирку од 156 песама под насловом *Коншемилације*.

Обиље примарне грађе кориштене при стварању овог дела, самерено са небројено већим непописаним изворима бројних рукаваца прича у које смо зашли, открива да је време утрошено у мисаону припрему ове књиге, а не саму у њену писану реализацију, толико да рад на њој заслужује одредницу дневника или хронике. Писац ове књиге је врхунски књижевни историчар, али и истински читалац, онај који у естетици рецепције у тријади аутор – дело – публика заузима истакнуто место, јер, без праве читалачке публике, не само што не бисмо могли говорити о историчности књижевности, већ књижевност не би ни имала своју историју. Потрудивши се да свака реченица у овој књизи буде једнако плод подробног промишљања колико и читалачког искуства, њен аутор успео је да створи целину која искушења из бројних наслова своди на пријатна искуства и спознаје, на контемплацију изнад хоризонта очекивања, у којој може да ужива сваки познавалац и љубитељ српске књижевности и културе.

Николина П. Тутуш*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност и језик

ЛАЗАР ЧУРЧИЋ – КЊИГОЉУБ И КЊИГОХРАНИТЕЉ
(Зборник радова Лазар Чурчић – књигољуб и књигохранитељ,
Библиотека Матице српске, Нови Сад, 2019)

Зборник радова Лазар Чурчић – књигољуб и књигохранитељ четврта је књига Едиције *Златна књига Библиотеке Матице српске*. Настао је у оквиру додељивања истоимене награде као резултат округлог стола који је окупио тринаест учесника, познаника и поштовалаца лика и дела Лазара Чурчића. Свој допринос у представљању награђеног добитника том приликом дали су: Душица Грбић („Лазар Чурчић – истакнути библиотекар, библиолог и историчар српске књиге, књижевности и културе”), Мирјана Д. Стефановић („Тромерност у простору читања”), Катарина Мано-Зиси („Лазар Чурчић као истраживач најстаријих српских штампаних књига”), Боровој Чалић („Лаза Чурчић о Захарији Орфелину”), Светлана Томин („Допринос Лазара Чурчића проучавању пете цетињске инкунабуле”), Душан Белча („Лазар Чурчић и књижевни рад владице вршачког и митрополита карловачког Јована Георгијевића”), Ласло Пашћик („Јожеф Сињеи и српски књижевници у његовом лексикону”), Моника Фин („Старе српске књиге у библиотеци за славистику Универзитета у Падови”), Жарко Војновић („Међународни хоризонт Новаковићевог *Епистома*”), Бранислава Јордановић („Повест о букварима и Лаза Чурчић као путоказ наших истраживања”), Ненад Р. Љубинковић („Милорад Радевић, Боровоје Маринковић, Лазар Чурчић – тројица великих зна-

* nina.tutus@gmail.com

лаца, несебичних помагача”), Гордана Ћилас („Лазар Чурчић о Библиотеци Матице српске”) и Вера Црљић („Са Лазаром Чурчићем у Библиотеци Епархије славонске у Пакрацу”). Завршна реч зборника дата је самом Лазару Чурчићу – последњи текст су његова „Мала сећања једног библиотекара”.

Сагледан у целини, зборник, најједноставније речено, осветљава и читаоцу предочава најупечатљивије црте Лазара Чурчића као човека посвећеног библиотеци, старој књизи и књижевности, као и сажети увид у значај његовог рада за српску културу. На основу своје најшире тематике радови се могу груписати у неколико целина. Прву тематску целину чинили би радови који, у одређеној мери лично или уопштено, проговарају о личности и библиотекарском раду Лазара Чурчића. Другу би чинили радови који реферишу о Лазаревим доприносима проучавању одређених тема и личности везаних за стару књигу и књижевност 18. века, затим радови *чурчићевске шемаџике*, као и радови који се крећу у истом истраживачком простору Чурчићевих интересовања, а о којима он сам није писао.

Прилог Душице Грбиће, „Лазар Чурчић – истакнути библиотекар, библиолог и историчар српске књиге, књижевности и културе”, сасвим је природан почетак приче о главном јунаку овог штива. У њему читалац добија најважније информације – датум и место Лазаревог рођења, ток каријере, установе у којима је радио, функције које је обављао, најзначајнија достигнућа, награде, објављена дела... Тај уопштени, сажети и систематични преглед допуњују и на одређеним местима на својеврстан начин проширују остали радови. Тако рад Гордане Ћилас, „Лазар Чурчић о Библиотеци Матице српске”, нпр, детаљно информише о Лазаревим публикацијама посвећеним Библиотеци Матице српске, од прве, која се датира 1957. годином, до последње, издате 1996. Поред њихових наслова, кратког приказа и одређења њиховог значаја у ширем контексту научне мисли о одређеном проблему или друштвених прилика, ауторка указује и на измене које поједине Лазареве текстове прате приликом поновног објављивања. Притом, она даје преглед Лазаревих интересовања везаних за библиотекарство указујући на чињеницу да

су се она временом, од почетка рада у Библиотеци, мењала – од заинтересованости за рад Библиотеке Матице српске до заинтересованости за стару и ретку књигу. Као општи заклјучак поводом Лазаревих излагања о Библиотеци Матице српске истиче „слободу којом износи релевантне чињенице, повезивање са другим личностима и догађајима, стављање у шири контекст, што излагању даје динамику, пластичност и пријемчивост” (стр. 113). На самом крају, Гордана Ђилас укратко обавештава и о рецепцији Лазаревих наведених публикација, на тај начин заокружујући причу о њима.

Као посебно интиман, издваја се прилог Ненада Р. Љубинковића, „Милорад Радевић, Боривоје Маринковић, Лазар Чурчић – тројица великих зналаца, несебичних помагача”. Реч је, заправо, о драгоценом личном сећању на колеге и пријатеље, међу којима је и Лазар Чурчић. Присећајући се својих студентских дана и првих долазака у Библиотеку Матице српске, године 1960, Ненад Р. Љубинковић портретише Лазара Чурчића, младог библиотекара који му несебично нуди своју помоћ. Заинтересованост, посвећеност, дарежљивост, трпељивост, разумевање – неке су од карактеристика Лазареве личности о којима Љубинковић топло проговара, а које ће неретко истицати и други аутори. То је, уједно, и најмлађе лице Лазара Чурчића у овом зборнику изблиза погледано.

Држећи се хронолошке нити, наредан такав поглед изблиза везује се за период од 1988. до 1990. године. О њему, веома неупадљиво, а опет врло садржајно, проговара Вера Црљић. Заоденуто историјатом Библиотеке Епархијске славонске у Пакрацу, приказом њених збирки и описом вишегодишњег рада библиотекара на њеном обнављању, како након Другог светског рата, у коме су заједно учествовали, тако и након рата 1991. године, приповедање Вере Црљић као да увек подразумева присутност Лазара Чурчића. Искрази везани за његов рад, обележен „посвећеношћу, стручношћу и бригом да се српске књиге, као и друге које су се налазиле у драгоценим славонским збиркама, врате у првобитан поредак и у збирке којима изворно припадају” (стр. 123) допуњени су документима, *Извештајем о раду у Епископској библио-*

ишци у Пакрацу од 19. септембра до 1. октобра 1988. године и Предлојом за уређење Епархијске библиотеке у Пакрацу, које је саставио Лазар Чурчић, а којима се његов портрет живо самодопуњује. Очекивана сувопарност и таксативност једног извештаја неочекивано бивају изостављене, а уместо њих читалац сусреће заинтересованог, посвећеног, објективног, брижног znalца и посвећеника старој књизи који не заборавља на своје сараднике и не пропушта прилику да им се захвали и да их похвали. Документарност свог писања Вера Црљић употпуњује и серијом фотографија насталих током боравка у Пакрацу.

Као својеврсна спона између описа личности и научног рада Лазара Чурчића могу се посматрати радови Мирјане Д. Стефановић и Катарине Мано-Зиси. Ауторке, мапирајући поља интересовања Лазара Чурчића, у великој мери промишљају и закључују о најупечатљивијим карактеристикама његовог рада. Посебну пажњу посвећујући начину размишљања и приступања проблему, као и начину доношења закључка, Мирјана Д. Стефановић у фокус поставља језичке особености Чурчићевих дела. Жеља да се досегне до чињенице, научне истине, тако бива доведена у везу са специфичним језичким поступком карактеристичним за Чурчићево казивање, који омогућава да се просветитељско доба у његовим радовима сагледа у својој тримерности, односно четворомерности – дужини (прошлост), ширини (национални оквир), висини (покретљивост тумачења) и временској димензији (успостављање просторновременског континуума). Као крајњу последицу таквог приступа, Мирјана Д. Стефановић наводи оживљавање прошлости која се преводи у садашњост и показивање да „књижевноисторијска чињеница није непомична тачка, како она јесте временска чињеница, али у покретљивом простору српске културе као саставнице свеукупне европске културе” (стр. 22).

Говорећи о широком пољу Чурчићевог интересовања, које обухвата историју српске књиге и књижевности од средњег века до новијег доба, а подразумева проучавање најстаријих књига на српскословенском језику, српских штампарија, дела и личности издавача и штампара, њихове

улоге у историји српске књиге, Катарина Мано-Зиси издваја области које су га посебно занимале. Реч је о српским књигама које су у Венецији издавали Божидар и Вићенцо Вуковић, *Празничном минеју* на плавој хартији Божидара Вуковића, раду јеромонаха Макарија, питању илустрација *Окшоиха ђе-шоїласника* Ђурђа Црнојевића и раду српских штампарија за време османлијске власти. Ауторка употпуњује опис Чурчићевог начина рада истовремено га илуструјући примерима, показујући сву његову сложеност и обухватност – рад Лазара Чурчића на једној старој књизи јеромонаха Макарија, на пример, подразумевао је сагледавање техничких поступака у штампи, типографску анализу, анализу садржине њеног текста, одређивање њеног утицаја на каснија српска издања која ће настати у Венецији, Горажду и Милешеви, као и сагледавање културноисторијског контекста у којему је књига настала. Поред начина рада, Катарина Мано-Зиси истиче и начин излагања Лазара Чурчића, који „непосредно износи недоумице, отвара бројна логичка и суштинска питања” (стр. 24), закључујући да је реч о истраживачу „живог духа и повишених емоција над решавањем многих непознаница” (стр. 24).

Истраживачки рад Лазара Чурчића на једној од највећих тема нашег 18. века, али и једној од тема које су га највише заокупљале, стваралаштву и личности Захарије Орфелина, представио је Боривој Чалић. Његов текст „Лазар Чурчић о Захарији Орфелину” врло јасно и систематично излаже најважније податке и резултате Чурчићевих радова и студија посвећених Орфелину, притом их стављајући у контекст шире научне мисли, као и осталих видова ангажованости на откривању и показивању јавности Захарије Орфелина – приређивања Орфелинових сабраних стихова, реализовање изложбе поводом двестогодишњице *Жишија Петра Великог* и приређивање зборника насталог том приликом. На основу тако презентованог Чурчићевог доприноса, оцењеног и у односу на дотадашња истраживања, лако је увидети његов значај и вредност. Боривој Чалић указује на разлоге због којих је Чурчићев рад на Орфелину толико плодотворан. Реч је о посвећености, огромној симпатији и дубокој стра-

сти за Орфелина, а што је подразумевало проучавање Орфелиновог и књижевног и ликовног стваралаштва, сложеног односа према књизи, библиографских и историјских питања која покрећу његова издавачка и књижевна делатност, његовог доприноса естетици код Срба, као и одгонетање његових животних прилика. Закључак до ког Боривој Чалић поводом Чурчићевог занимања и истраживачког рада везаног за Захарију Орфелина долази јесте да је „неуморни проналазач и истанчани тумач давнашњих трагова наше културе” (стр. 29) покрио сва позната Орфелинова дела и све периоде његовог живота и тиме орфелинологији дао незанемарљив допринос.

О великим темама којима се Лараз Чурчић бавио и чијем расветљавању је допринео говоре и Светлана Томин, Душан Белча, Жарко Војновић и Бранислава Јордановић.

Душан Белча својим прилогом представља још једну личност 18. века која је будила велику заинтересованост код Лазара Чурчића – владику вршачког и митрополита карловачког Јована Георгијевића. Тако његово писање заправо има два тежишта – говорећи о Лазару Чурчићу он проговара и о Јовану Георгијевићу и обрнуто, с тим да се приповедање о Јовану Георгијевићу ипак може одредити као примарна тема. На самом почетку, аутор истиче значај Чурчићевог удела у данашњим сазнањима о именованом митрополиту, уз напомену да се управо он најцеловитије посветио његовом животу и делу сагледавајући га као свештено лице, дипломату, песника, реформатора писма... Након тога, аутор се окреће Јовану Георгијевићу са намером да читаоца упозна са својим главним јунаком. Биографски подаци, политички ставови, деловање, анегдоте старих Вршчана, материјал су од ког се гради слика Јована Георгијевића. Веома битно место у тој слици заузима, најопштије речено, митрополитов однос према књизи, што је, уједно, и феномен коме се Лазар Чурчић највише посветио. И овом приликом аутор истиче Чурчићеву преданост – митрополитов однос према књизи сагледан је из разних аспеката, па се тако акценат ставља и на рукописе и књиге који су за њим остали, и на његове поетске записе и песничка остварења, и на његов рад на издавању књига штампаних у Курцбековој штампарији у Бечу 1771. и

Рад Светлане Томин посвећен је проблему постојања пете цетињске инкунабуле, *Четвороројеванђеља*, проблему којим се бавио и Лазар Чурчић, а који је за проучаваоце старих штампаних књига одувек био велики изазов. Представљајући научне чињенице, размишљања и закључке поводом наведеног дела, Светлана Томин сагледава све доказе који потврђују његово постојање, од записа презвитера Вука у *Буђановачком јеванђељу*, до запажања везаних за оквири илустрација у цетињском *Окѣоиху ѡѣшоїласнику*. Притом, ауторка наводи и ставове проучавалаца који нису веровали да је на Цетињу штампана и пета инкунабула, аргументе којима поткрепљују своје мишљење, али и противаргументе којима се постојаност тих ставова доводи у питање. Та својеврсна дискусија за последицу има изношење и тумачење мишљења великог броја научника чији је рад допринео осветљавању постојања цетињског *Четвороројеванђеља* – Ђорђа Сп. Радојичића, Митра Пешикана, Е. Љ. Немировског, Рајка Вујичића, Сретена Петковића, Дејана Медаковића, Боривоја Маринковића, Лазара Чурчића... У светлу одговора на друго важно питање које се у науци поводом цетињског *Четвороројеванђеља* поставља, *Где је оно мојло да несѣане?*, посебну пажњу посвећује закључцима Лазара Чурчића о редоследу штампања књига на Цетињу и о оквирима илустрација у цетињском *Окѣоиху ѡѣшоїласнику*. Чурчићево запажање да оквири илустрација и симболи јеванђелиста не припадају *Окѣоиху ѡѣшоїласнику*, тј. да су неодговарајуће употребљени, а заправо рађени за *Четвороројеванђеље*, чему у прилог иду и различити формати на којима је *Окѣоих ѡѣшоїласник* штампан, Светлана Томин оцењује као један од кључних доказа да је *Четвороројеванђеље* штампано на Цетињу и уједно као Чурчићеву велику заслугу у проучавању ћирилских инкунабула.

Још једна *чурчићевска шема* заступљена је у зборнику – Жарко Војновић својим текстом читаоца упознаје са крајње занимљивом и узбудљивом судбином једне књиге 18. века, са *Еџиџомом* новосадског професора и будимског епископа Дионисија Новаковића. Говорећи о досадашњим научним

сазнањима о овој књизи и њеном аутору, Војновић истиче најзначајније студије – реч је, поред студије Владимира Вукашиновића, и о студији Лазара Чурчића, која се оцењује као „први заиста утемељен и изворан, у том тренутку и синтетички текст о једној од најважнијих српских књига 18. века” (стр. 84). Пре него што се у потпуности окрене представљању живота Новаковићевог *Ейишома*, аутор, као увод пригодан за боље разумевање значаја ове књиге и њеног невероватног повратка Србима, кратко разматра о питању српске књиге у 18. веку, сагледавајући тадашње културноисторијске и образовне околности и могућности. Причу о *Ейишому* Жарко Војновић излаже хронолошки, од године његовог настанка, 1741, до поновног појављивања међу Србима половином 19. века. У настојању да ухвати и испрати траг ове књиге, да сагледа њену рецепцију и значај за српску културу, аутор полази од чињенице да је она, због свог квалитета, била присвојена од стране других православних народа, Грка, Румуна и Бугара. Детаљном појединачном и упоредном анализом ова три превода, тј. превода и прераде, и изворног Новаковићевог дела, чији су основни елементи, овом приликом грубо одређени, наслов, навођење/ненавођење имена аутора, истоветност/неистоветност садржаја, форма, разлози настајања/нестајања скраћења и проширења, као и сагледавањем последица измена на карактер дела, бројности поновних издања и њихове распрострањености, Војновић долази до целовите слике бурне судбине *Ейишома*. Траг праћен од грчког, преко румунског и бугарског превода, своје уобличење проналази у закључку да се *Ейишом* посредним путем вратио под окриље српске културе 1855. године у преводу архимандрита Калиника Пајсијевића који је у рукама, поред бугарског превода, по свему судећи имао и Новаковићево дело.

Бранислава Јордановић („Повест о букварима и Лаза Чурчић као путоказ наших истраживања”) пишући о историји буквара и букварске наставе код Срба даје преглед најзначајнијих буквара и њихових аутора, од најстаријег и првог ћириличног српског штампаног буквара из 1597. године, до буквара и педагошке и методичке литературе из друге половине 19. века. Њено представљање пре свега обухвата сагледавање

садржаја буквара, њихове концепције, примењених метода, временске и просторне употребе, као и историјских, друштвених и културних околности које су на њихово појављивање утицале. Поред тога, више простора је дато именима чија оставрења представљају кључне тачке у историји школства и букварске наставе – Гаврилу Стефановићу Венцловићу, Теофану Прокоповичу, Теодору Јанковићу-Миријевском, Павлу Соларићу, Сави Мркаљу, Вуку Стеф. Караџићу, Милану Спасићу, Ђорђу Натошевићу, Стеви Чутурилу... Ауторка велику захвалност исказује и Лазару Чурчићу, као подстицајном саговорнику и драгоценом сараднику чији су савети и препоруке били од велике користи како током реализације пројекта *Буквари и букварска настава код Срба*, тако и током реализације пројекта *Збирка старијих и ређих књижа Педагошког музеја*.

Два рада, Ласла Пашћика и Монике Фин, баве се темама које у свом ширем одређењу припадају кругу интересовања Лазара Чурчића, али којима се он сам није посветио. Ласло Пашћик својим прилогом представља живот и најзначајније дело Јожефа Сињеија, његов биографски лексикон мађарских писаца, и том приликом скреће пажњу на десеторицу српских писаца о којима је у овом лексикону писано. Након биографских података Јожефа Сињеија (датум и место рођења, школовање, каријера, интересовања, лексикографски рад) и описа тока и принципа његовог рада на *Живошу и делима мађарских писаца*, Пашћик се окреће српским писцима о којима је Сињеи саставио одреднице, с напоменом да тај списак није исцрпан и да би га тек требало детаљније истражити. Наводећи њихова имена, а реч је о Доситеју Обрадовићу, Григорију Обрадовићу, Бранку Мушицком, Лукијану Мушицком, Јовану Мушкатиновићу, Сави Текелији Поповићу, Лази Костићу, Милану Костићу, Данијелу Медковићу и Светозару Милетићу, аутор издваја и податке забележене о њима који су мање познати, као и изворе на основу којих је Сињеи о њима писао, коментарише постојећу библиографију и литературу, бележи постојање иконографског податка... Све то скупа приказује Сињеијев лексикон као за-

нимљиву и корисну грађу за проучаваоце стваралаштва и деловања именованих српских књижевника.

Подједнако посдтицајан, у смислу да такође указује на изворе могућих проучавања, јесте и рад Монике Фин под насловом „Старе српске књиге у библиотеци за славистику Универзитета у Падови”. Рад се, условно речено, састоји из три дела. Први део било би казивање о библиотечној грађи Славистичке библиотеке – њеном садржају, збиркама, историјату, значају, као и о изузетном доприносу проф. Артура Кроње њеном увећању и вредности. Други део, најсадржајнији и централни део рада, односи се на представљање неколицине ретких издања на српском језику, одабраних због свог садржаја или графичких карактеристика. Реч је, углавном, о литургијским књигама штампаним у Венецији, о неколико књига Захарије Орфелина, о књигама које је Павле Соларић уредио за Пана Теодосија, и о једном делу Викентија Ракића. Њихово представљање, поред навођења наслова, аутора, места и године издања, занимљивих појединости, обухвата и реконструисање пута којим су до Славистичке библиотеке у Падови стигле, што значи и упознавање читаоца са Ђузепеом Прагом, задарским историчарем од ког су књиге откупљене, и са ратним околностима под којима се тај откуп десио. Трећи део чини списак свих старих књига на српском језику дат на крају рада.

Завршна реч зборника додељена је Лазару Чурчићу. Интимно и топлином испуњено приповедање о књизи у његовом животу призива у сећање почетке путовања у свет писане речи, прве књиге, библиотеку у Тителу, ратне године обележене глађу за читањем, послератно стање српске књижевности и српских библиотека, запослење у Библиотеци Матице српске... Раду у Библиотеци Матице српске, старој књизи у њој и појединим читаоцима, попут Николе Радојчића, Ђорђа Сп. Радојичића, Петра Ђорђевића, Георгија Михаиловића, Младена Лесковца, Страхиње Костића, Бошка Петровића, Александра Младеновића, Миодрага Павловића, Васка Попе, Милана Кашанина и других, посвећено је више пажње. Ипак, Чурчићева „Мала сећања једног библиотекара” изнад свега су сведочанство о радости књиге и речи за-

хвалности упућене пријатељима и познаницима. Чурчићева посвећеност библиотекарском раду и проучавању старе књи-ге и његова скромност, толико пута истакнута у прилозима зборника, овим последњим текстом, писањем самог Лазара Чурчића, бивају посведочена.

Сагледан у целини зборник радова *Лазар Чурчић – књи-гољуб и књигохранишело* врло успешно читаоца упознаје са Ла-заром Чурчићем, његовом преданошћу одабраном позиву и његовим доприносом проучавању нашег културног, књи-жевног наслеђа. Његова посебна вредност је и у томе што, представљајући живот, личност и дело Лазара Чурчића, пре-дочава слојевитост, лепоту, узбудљивост и значај књижевно-сти 18. века и њених аутора, старе спрске књиге и рада на њој. Тако оживљена и у садашњост преведена прича о старој српској књизи и књизи 18. века свог читаоца не оставља рав-нодушног.

Маријана С. Јелисавчић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност и језик

АКАДЕМСКИ ОСМЕХ ИМАГОЛОГИЈЕ

(Срђан Орсић, *Лик сџиранца у српском роману 19. века*, Српско културно друштво „Просвјета”, Загреб; Културни и научни центар „Милутин Миланковић”, Даљ, 2018)

Мали је број нефикционалних, научних књига у богатом српском наслеђу чији се фонд прегнућима многобројних проучавалаца писане речи непрестано увећава, а које би се могле окарактерисати као забавно штиво. У најбољем случају, ова дела новим приступом теми сведоче о ауторовој иновативности и домишљатости али ретки примери доказују да научна апаратура не мора бити само грађа намењена онима који се за ту проблематику занимају. Због тога је појава Срђана Орсића у српској књижевној критици чињеница које би се често требало подсећати, будући да је реч о аутору који на несвакидашњи начин чита и говори о свету око себе. Само поглед на теме које су у Орсићевом фокусу, потврђује да је реч о свестраном тумачу који са подједнаком преданошћу пише о популарним савременим и старим, често заборављеним ауторима. Свако ко је бар мало загребао испод академских мрежа и Орсића потражио на најпознатијој интернет платформи, упознао се и са ауторовим анализама спортских надметања, спроведених у стилу народних певача који слушаоцима представљају епске мегдане. Имајући у виду ширину распона Орсићевих интересовања и његово велико знање али и одсуство бојазни да изнесе и аргументује своје

* marijanamajche@gmail.com

мишљење – без обзира на то што се оно каткад коси са окамењеним ставовима које су изнели његови претходници, и његова обимна књижевно-имаголошка студија текст је који је подједнако важан и занимљив и читаоцима које занима имагологија и читаоцима који се интересују за српску књижевност 19. века, али и онима који желе боље да се упознају са развојем и особеностима матичне културе.

Књига *Лик странца у српском роману 19. века* завршна је верзија, како аутор у предговору наводи, истоимене докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Новом Саду 2016. године, под менторством проф. др Радослава Ераковића. На уводним страницама читаоцима су представљени циљеви рада, јасно су издвојени теоријски оквири и указано је на паралелну апаратуру (теорије о смеху) која се показала као незаобилазна консултација при анализи дела која су обухваћена овом студијом. На преко 400 страна сагледано је стваралаштво четрнаест аутора, од којих је сваки на себи својствен, аутентичан начин допринео конституисању слике странца у српској књижевности, али и „сагледавању самог себе као условног другог уз јасно одређено постојање страног у тадашњој разједињеној српској култури” (9). Осим исцрпне анализе на књижевном плану, ова студија прати и генезу стереотипа у српској култури а консултовањем књижевних историја како би се осликала што боља и комплетнија слика о сваком аутору, указано је на бројне празнине у случају оних чија су дела раније окарактерисана као слаба и која се тек истраживањима попут Орсићевог ревалоризују. Примера ради, пишући о зачетнику научне фантастике Лазару Комарчићу и његовом роману *Једна угашена звезда*, аутор наводи да би „за њега свака друга књижевна традиција – осим, изгледа, наше – дала највећа своја блага да га може назвати својим” (173). Уз напомену да „оно што је најпопуларније не мора да буде, а најчешће ни није, најбоље” (330), Орсић покушава да расветли разлоге скрајнутости одређених писаца и њихових дела, нека и сâм детектујући као недовољно добро мотивисана и устројена. Међутим, одређени број ових романа значајан је за српску књижевност у погледу иновација и доприноса развоју нове

мисли и праксе неговања до тада у литератури непознатог погледа на теме, каква је имагологија.

Истраживање Срђана Орсића описује велики лук око дела српске књижевности, потврђујући Хобсбому тезу о „дугом 19. веку”, будући да између првог анализираног романа, Стојковићевог *Кандора* и последњег романа о ком је реч у овој књизи, Илићевог *Хаџи Дише*, стоји распон већи од једног столећа. Поменути Атанасије Стојковић осим што стоји на почетку српске књижевности као први романописац, такође је и претеча свим каснијим писањима о Другом која су се развијала и усложњавала постајући „од пукога стереотипа, оригинални ауторски израз ствараоца, који осим књижевне, има и културолошку, социолошку, психолошку и политичку вредност” (14). Орсић истиче да је Стојковићева слика странца прилично једноставна и на тренутке чак и наивна, будући да овај аутор различитост афирмише, а долазак странца изједначава са посетом положајника. Његов настављач Милован Видаковић у другости открива хуморни потенцијал, истакнут посредством језика као делотворног начина за карикирање различитог. Орсић је из свих дела „првог српског бестселер писца” – како Видаковића назива Радослав Ераковић – издвојио странце како би дошао до целовите слике Другог – од преименовања јунака како би се нагласило њихово (најчешће грчко) порекло, преко очигледне замене термина „непријатељ” и „Турчин” до конституисања до тада непознатог лика у српској књижевности – добрих Турака. Видаковићево претеривање у грађењу заплета Орсић је упоредио са сценаријима достојним мексичке продукцијске куће *Televisa* будући да аутор „нема намеру да читаоцима нанесе респираторне сметње изазване салвама смеха које буди сликама у којима нпр. децу отимају мајмун и из мора спасавају лавице веште пливању” (38). За разлику од њега, први српски комедиограф – Јован Стерија Поповић у сликању странаца не проналази главну инспирацију за смехотресне сцене својих дела. Његова књижевна промишљања вредна су сведочанства о ликовима странаца који су походили наше просторе у прошлости. „Описујући верску слику прекодринског предела, Стерија пише историју међухришћанских су-

коба у Босни, дајући и опис дела народа чија се вероисповест у потпуности угасила” (54). Кроз његова дела промичу и до тада неприказивани ликови жена страног народа, племе Бербера описано по први пут у нашој литератури, затим Мавари који нису носиоци негативних особина већ достојни противници које би требало поштовати. Срђан Орсић издваја Стерију као аутора који види даље од претходника и који својим делима установљава два поларитета као резултате сусрета култура: транскултурацију оличену у слици Андалузије и акултурацију представљену нетрпељивошћу и сукобима народа који насељавају Босну.

„Евроцентрични” Богобој Атанацковић који је писао у духу и по такту епохе, а све у намери да сачини дела „на ползу” својих многобројних читатељки, први је у српској књижевности представио слику Србина из визуре странаца, односно први је аутор који је успео да „посредством хетеро-слике конституише ауто-слику” (73). Упечатљиви су и његови пасажии о Мађарима, подобни сликама Турака из наших народних песама: „Лик који је код Атанацковића ређи од именице без украсног придева – добри Мађар” (71). Орсић истиче и његов манир да кроз црнило мађарског укаже на светачке ликове српског народа, уз ризик да у дескриптивној пренаглашености изазове подсмех када „апостолски добри Срби за час кољу зубима као вуци” (75).

Крећући се даље кроз романе заслужне за развијање имаголошке слике у књижевности, Орсић читаоце доводи до најобимнијег поглавља посвећеног лику и делу Јакова Игњатовића. Како би се боље разумели заноси и пркоси „српског родољуба и мађарског домољуба”, поглавље о његовом стваралаштву подељено је на девет засебних анализа његових романа којима претходи биографска белешка о једној од најзанимљивијих личности српске књижевности и културе. Богата слика „свих врста и подврста Срба” и осталих народа који су живели на простору Аустроугарске следи након увида у Игњатовићев политички живот и поступке који су од Јакова начинили „брудера Јашу” са којим се спорио велики број његових савременика. Будући да је „пристајао да пише и потпише било какав текст који би му доносио финансиј-

ску добит и не би га терао у њему мрски свет адвокатуре” (79), један од најзанимљивијих српских писаца је у новинским чланцима које је објављивао током револуције, Мађаре називао разним погрдним именима, што је, како Орсић наводи, „реторика које се не би постидео ни новинар РТС-а у доба НАТО бомбардовања Србије 1999.” (79), што је само једна од илустрација двоструке другости која га је целог живота пратила: „као странац због политичких избора у своме народу, али и странац због своје народности у народу чији је ватрени домољуб био” (130–1). Неки од његових проблематичних ставова читавају се у хвалоспевима у част војсковође Јована Дамјанића које аутор ове студије назива неприхватљивим, као и анимозитет према свештенству западне цркве које су ондашњи књижевни и други трибуни сматрали бласфемичним. На страницама Игњатовићевих дела приказан је и најдрастичнији пример постајања Другим – преобраћење у другу веру. Физичка лепота Ромкиња истакнута је кроз ауторов лични утисак, као и прождрљивост Енглескиња и Бечлијки, које прате и наивне представе о дегенерацији странаца – Италијана који једу мачке, врानе и бумбаре. Ново читање романа Јакова Игњатовића омогућава савремено сагледавање „хуморног у ономе што је аутор сматрао смртно озбиљним, а озбиљног тамо где је смех био првобитна ауторова интенција” (79). Једна од илустрација овог Орсићевог става јесте више пута наглашен опис трпезе којој Игњатовић у сваком делу посвећује много пажње и простора, као да је „гладан ове странице романа писао” (109).

Странци који насељавају странице романа литерарних следбеника Јакова Игњатовића потврђују неке од раније установљених слика – попут Цинцара који су у роману Лазара Комарчића носиоци стереотипа о неправилном српском језику, али и конституишу нове. У другом делу исти аутор Србе представља као народ једнак осталима, „са свим ма нама којих ни један етнос није поштеђен” (172), творећи атипичну слику о свом народу која ће се кроз дела каснијих аутора додатно развијати и усложњавати. Иновативност романа Лазара Комарчића у домену имагологије почива и на раздвајању слика о Србима исламске вероисповести и сте-

реотипне представе потурица и домаћих Турака, а које су до тада представљане као сродне. Делима вредним са аспекта изучавања народног живота и обичаја окарактерисани су романи Јанка Веселиновића, преплављени каткад тарантиновским сценама насиља које се показују као занемариве за наставак описа сеоске идиле која је, Орсићевом хуморном опаском, представљена кроз слику села „у којем су попут штрумфова сви сложни и на заједнички рад и напредак спремни” (194) са дахијама као реметилачким фактором. Сведочанство о животу нашег народа на извесном географском поднебљу, оставио је својим романима и Симо Матавуљ који је „описао народ за који је гајио неизмерну симпатију, и који је сматрао јединственим, упркос његовој конфесионалној раздељености” (235).

Стеван Сремац, писац чијем је стваралаштву након Игњатовићевог Срђан Орсић посветио највише пажње, аутор је који се „сусретао са људима који су били огледни примери средина из којих потичу или у којима живе” (238). Делећи животни простор са народима у „три различите зоне српског језика”, Сремац је стекао најбољи увид у карактере које је сретао и које је касније, врло успешно, транспоновао у своја дела. Његови романи могу се посматрати као „водич кроз генезу социјалних девијација, указујући на смеховни моменат у настанку сваког данашњег прототипа” (309). Кроз бројне ауто и хетеро-слике провејава ауторов смех који не зна за националне разлике и који је исти било да прати Калчу, „самопрокламованог прогониоца градских Рома” (259), „немачке сеоске торокуше” (276) из романа *Пој Ђира и њој Сџира* или јунаке „најобимније изведене студије о било којем странцу који се на страницама наших романа наведене епохе појавио” (242) – остварења *Кип Герас*, једине приповетке међу романима који су предмет Орсићевог истраживања.

Чини се да нико после Сремца није на овај начин приступио ликовима странаца: код Светолика Ранковића, како Срђан Орсић наводи, нема ликова правих странаца већ је фокус на другачијим типовима личности од оних какви су се до тада појављивали на страницама наших романа, вишеструки министар Чедомиљ Мијатовић више се посветио

препричавању епских догађаја из српске историје, Милорад Поповић Шапчанин је типове странаца такође, уместо из властитог богатог искуства, градио по узору на представе из наше историје, сликајући другост кроз гротеску и наказност, док је Стеван Матијашевић детаљно описао живот у Будимпешти у другој половини 19. века са освртом на расрбљену племениту породицу коју за порекло везује само сентимент. Круг описан око српских романописаца од зачетка модерног романа Орсић затвара анализом донедавно скрајнутих дела Драгутина Илића, који је снагом имагинације и наративном динамиком надишао најпопуларније дело епохе, Веселиновићевог *Хајдук Штанка*. Код Илића Турци коначно „постају појединци, а не тип преузет из народне епске традиције” (366), а интересантно је и то што је лик кнеза Рупића, антагонисте романа *Хаџи Ђера*, аутор „до крајњих граница издигенерисао у једног од најгорих квислинга у историји наше књижевности” (364).

Како и сâм Срђан Орсић наводи, амбијент 19. века показао се као најбољи могући мизансцен за испитивање имаголошких слика будући да је реч о епоси рађања и формирања модерних нација, али и времену када је у нашој литератури стасавао роман као жанр. *Лик странаца у српској књижевности 19. века* значајна је смерница за све оне који се баве како проучавањем српске књижевности овог периода тако и развојем имагологије у нашој култури, али реч је о, пре свега, интересантном и надахнутом штиву прожетом сјајним увидима и бритким хумором аутора који у складу са поменутиим теоријама смеха, обликује и своје аналитичке пасаже. Орсићева темељна интерпретација истовремено је и ревалоризација свих оних дела која дуго нису била у жижи интересовања критичара и читалачке публике, а која су обликовала књижевну стварност каква нам је данас позната. Према томе, значај ове академски осмехнуте књиге вишеструк је и незанемарив.

Благоје Пантелић*
Православни богословски факултет
Универзитет у Београду
Докторанд

**ДОСИТЕЈ И СРПСКА ФИЛОСОФСКА ИСТОРИОГРАФИЈА:
ОСВРТ НА НОВУ ХРЕСТОМАТИЈУ ИЛИЈЕ МАРИЋА**
(Илија Марић, *Историографија српске философије до 1941.*,
Београд: Досије студио, 2019, 468 стр.
ISBN 978-86-6047-311-2)

Темељна систематска истраживања историје српске философије почињу да се реализују тек средином прошлог столећа. Озбиљнији и опсежнији рад на том пољу покренуо је Душан Недељковић, а наставили су његови студенти Милоје Петровић, Драган Јеремић и Андрија Стојковић, да би потом, посебно од деведесетих година па надаље, наше наслеђе истраживало више историчара философије, како индивидуално тако и у оквиру истраживачких пројеката, а досад су најзапаженије резултате постигли Слободан Жуњић и Илија Марић. Међутим, српска философска историографија је знатно старија. Обично се у литератури, као њен почетак узима 1868. година, када је Милан Кујунџић Абердар објавио књигу *Философија у Срба*; касније ће значајне радове из те области публиковати и други аутори, међу којима су најчешће били и наши најистакнутији философи. Како то обично бива у културама које негују амнезију и инсистирају на дисконтинуитетима, ти радови настали до Другог светског рата (након ког у историји наше философије имамо још један у низу нових великих раскида са претходним наслеђем), временом су били све недоступнији, да би у овом веку већина била готово у потпуности прекривена тамом заборавом.

* blagojepantelic@gmail.com

Имајући свест о важности тих пионирских текстова посвећених српској философској баштини, Илија Марић, данас свакако најзначајнији историчар наше националне философије, приредио је 2003. године хрестоматију *О српској философији*, у којој су прештампани кључни историографски радови из XIX и прве половине XX века. У њој су поново публиковане прве књиге из историје српске философије, помента Кујунџићева из 1868, и књига идентичног наслова Милоша Миловановића из 1904. године; затим су са француског преведена и три поглавља (о Руђеру Јосипу Бошковићу, Петру Петровићу Његошу и Јовану Цвијићу) из књиге *Penseurs yougoslaves* коју је Ксенија Атанасијевић објавила 1937, а уврштени су и чланци Светислава Марића („Филозофија у нас”, 1925), Милоша Н. Ђурића („Из југословенске философије – фрагменти”, 1928) и Милана М. Јовановића („Филозофија у Срба 1918–1938”, 1938). Поред наведених текстова, у последњем делу књиге су били премијерно објављени и неки новији радови из историје српске философије, као и библиографија.

Иако су тада реактуелизовани одиста историјски најважнији радови о српској философији настали до средине XX века (изузев књига Душана Недељковића и Саве Давидовића Зеремског), одмах је било јасно да је немали број текстова из тог периода а који су вредни пажње, како због свог историјског тако и због научног значаја, и даље изван фокуса стручне и шире културне јавности, и да једном хрестоматијом није могуће бацити неопходно светло на српску философскоисториографску грађу. Стога је Марић одмах почео да прикупља материјал и за нову свеску, која ће се, стицајем околности, појавити тек недавно. Реч је о књизи *Историографија српске философије до 1941.*, која је формално реализована у оквиру пројекта САНУ „Филозофија између Истока и Запада”, а заправо ју је у потпуности сам реализовао Марић.

У новој хрестоматији Марић је публиковао 27 текстова, од којих је само десет било раније прештампавано. Они су груписани у три целине – „О српској философији” [стр. 67–92], „Прегледи” [стр. 93–196] и „О филозофима” [стр.

197–453] – којима претходи његова обимна уводна студија [стр. 5–66], а на крају су дате информације о изворима [стр. 455–457], биобиблиографски подаци о ауторима [стр. 458–466] и кратка напомена приређивача у којој је образложено зашто су одређени текстови овом приликом изостављени [стр. 467–468].

[2] Марић је у уводном чланку за прву хрестоматију почетак српске философске историографије ситуирао у шездесете године XIX века, када српска философија, како је тада истакао, постаје тема најпре приказа објављених у новинама и часописима. Као годину у којој је рођена историја српске философије као засебна дисциплина он је предложио, као што је поменуто, 1868, када је публикован део предавања Милана Кујунџића о нашем философском наслеђу, која је држао на Великој школи од 1866. године, а у оквиру курса Историја философије.

У уводнику за нову хрестоматију, Марић се посебно фокусирао на примордијални период, онај који је претходио Кујунџићевој књизи *Философија у Срба*, и успео да готово у потпуности расветли саме *почетке* бављења српском философијом. Уједно је истражио и планове за синтетичке прегледе наше мисли, као и прве покушаје увођења у употребу синтагме „српска философија” и скренуо пажњу на значајне резултате међуратних истраживања српске мисли у оквиру бављења југословенском философијом.

Узгред речено, великим синтезама увек претходе краћи радови, предговори, библиографије, као и најаве, прикази и рецензије објављени у периодици. Философска периодика се у Србији јавља тек на крају XIX века, те је Марић „заметке” српске философске историографије потражио и успео да их пронађе у књижевноисториографским текстовима. При томе је први указао на књигу Константина Калајдовича *Иоаннъ Ексархъ Болѣарскій* (Москва 1824) којом у XIX веку започиње низ историјских и филолошких радова који сугеришу да су Срби имали философију и у средњем веку.

[3] Прилика нам налаже да се сада детаљније позабавимо само једним сегментом Марићевог истраживања, а који се тиче начина на који је стваралаштво Доситеја Обрадовића

третирано у српској историографији XIX и прве половине XX столећа, конкретно на философску релевантност његовог дела.

Философско мишљење се у српским земљама појављује у IX веку, а српска философска историографија хиљаду година касније. Њен, да га тако назовемо, пренатални и уопште рани период обележили су лик и дело Доситеја Обрадовића, централне личност српског културног и интелектуалног живота српског XVIII столећа. Доситеј је био и философски аутор, стога је Марић посебну пажњу посветио и текстоваима у којима је он третиран као философ. Пошто је, због историјских неприлика (конкретно, турског ропства), дошло до заборава српске средњовековне философске баштине, свест о постојању философије код Срба развијала се претежно захваљујући управо истраживањима дела Доситеја Обрадовића.

Важно је, пре свега, нагласити да Доситеј јесте био предмет историјских осврта, али је, према Марићевом мишљењу, он био и аутор једног од првих текстова релевантних за историјат српске философске историографије. Наиме, Марић истиче да „сâм почетак историјског осврта срећемо у предговору који је Доситеј Обрадовић написао за своју *Еџику или философију наравоучиџелну по сисџеми љ. професора Соави*, објављену 1803. у Венецији. Он ту наводи имена десетак Срба из XVIII века – међу којима има и оних заслужних за философију, мада ту не апострофира ову дисциплину – који су допринели просвећивању нашег народа. [...] У овом предговору, дакле, Доситеј даје први наговештај историје наше књижевности, која имплицитно садржи и философску књижевност, мада она није експлицитно именована.” [стр. 7–8]

Неколико година након што је Доситеј објавио *Еџику*, његов ученик Павле Соларић је штампао *Поминакъ књиже-ский о Славено-Сербскомъ въ Млешкахъ џечашаниу* (1810), својеврсну библиографију у којој су уврштени и неки философски списи. Упркос њиховом историјском значају, Марић као *ембрион* из ког ће се развити историографија српске философије не наводи ни Обрадовићеву, нити Соларићеву књигу, него *Памяџникъ мужемъ у славено-сербскомъ књижесџиву*

славнымъ (1815) Лазара Бојића, студента прве године филозофије у Пешти, и у раду ту претпоставку успева успешно да одбрани.

Марић је у својој прологу доста простора посветио Бојићевој књизи, а за нас је сада, наравно, од значаја само оно што се односи на Доситеја. Бојић сматра да је Доситеј српски мудрац, а Марић, чини се оправдано, под мудрацем разумева конкретно философа, и наводи да је називајући Доситеја философом и пишући његову биографију, Бојић учинио важан корак ка утемељивању српске философске историографије, које ће коначно довршити Кујунџић неколико деценија касније.

[4] Лазар Бојић, међутим, није први аутор који је Доситеја довео у везу са филозофијом. Марић бележи да је први аутор који је на то скренуо пажњу био Лукијан Мушицки, тако што га је, у предговору за збирку његових басни из 1800. године, упоредио са Сократом. Иначе, „наш/српски Сократ” је синтагма која ће се често сретати у текстовима о Доситеју све до наших дана. Почетком тог столећа о Доситеју је писао и Јернеј Копитар, који га је називао „српским (тј. словенским) Анахарзисом”, што ће рећи да га је више сматрао мудрацем него философом у строгом смислу те речи. Међутим, он није негирао везу Доситеја и филозофије. Напротив, јасно је истицао његову философску едукацију, а на *Совјетше здравѳа разума* је гледао као на спис из популарне моралне филозофије.

Копитар наводи и један занимљив и важан податак – тих година се, наиме, у немачким новинама, како стручним тако и оним за јавно информисање, о српском просветитељу писало као о „грчком философу” (под грчким се, наравно, има у виду православни). То је цитирано и у једном чланку о Доситеју објављеном на немачком језику, у Домаћем календару за Аустријско царство 1819. године. Марић сматра да је управо то помињање у германској штампи прво експлицитно именовање Доситеја философом. Дакле, „о Доситеју као философу најпре се говори у новинским написима објављеним почетком XIX века на немачком језику, при чему њихови аутори сами нису били философи, а нису били ни Срби.” [стр. 21]

Под снажним утицајем Јернеја Копитара, о Доситеју је писао и помињани Лазар Бојић. Он га, као што смо већ навели, назива „српским мудрацем“, као и „српским Анахарзисом“, а његова студијска путовања пореди са путовањима грчких философа и мудраца. Марић ову компарацију тумачи као чвршће везивање Доситеја за грчку философску традицију него што је то чинио Бојићев узор Копитар. Доситеја „српским мудрацем“ назива и његов ђак Павле Соларић. Истовремено га, као и Мушицки, оловљава са „српски Сократ“, али га ниједном експлицитно не назива философом, како су то десетак година раније чинили немачки публицисти. Марић наглашава да тих година код наших аутора још увек није постојала пуна свест о постојању философије код Срба, то јест, српске философије.

Павле Шафарик је у то доба (у књизи *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, 1826) писао о новијој српској литератури, и посебно је поменуо неколико њених области – теологија, педагогија, историја, физика, поетика и др. – међутим, није навео и философију. Том приликом је скренуо пажњу на главне Доситејеве списе – дакле, и оне философске – али га није третирао и као филозофског писца.

То ће учинити тек архимандрит Гаврило Поповић 1849. године, када ће Доситеја, без устручавања, назвати – „мудрословъ србский“. С обзиром да је „мудрословъ“ један од могућих превода грчке речи „φιλόσοφος“, ово се, према Марићевим речима, може сматрати „најранијим обликом синтагме ‘српски философ’ у нашој литератури“ [стр. 24]. Убрзо затим, Јован Ристић ће о Доситеју говорити као о „популарном философу“. Сада ће и Шафарик, у књизи *Гесиџиџиџе гер сербисџен Литџераџур*, која је постхумно објављена 1865, о Доситеју отворено говорити као о философу.

Стојан Новаковић ће у чувеној *Истџорији срџске књижевностџи*, објављеној две године после Шафарикове књиге, Доситеја посматрати више као народног него као научног философа. Коначно, Светозар Никетић ће, у чланку о Доситеју из 1867. године, без устезања говорити о његовом философском уму, односно, за српског просветитеља ће рећи да је „у

исто време и поета и баснописац и моралист и философ и патриот и учен човек". Тада се, дакле, како примећује Марић, „и код нас одомаћило оно што се у Немачкој говорило већ на почетку века, а што су потом 1819. пренеле и *Новине србске у Виени* – да је Доситеј Обрадовић философ” [стр. 28].

[5] Досад је било речи о томе како се на однос Доситеја и философије гледало у деветнаестовековној историографској литератури која није била философска, а сада ћемо погледати како је о њему писано у оној која јесте била философска. Годину дана након Никетићевог чланка о Доситеју, као што речено на почетку, појавила се књига *Философија у Срба* Милана Кујунџића Абердара, нашег првог философа који је озбиљно истраживао српску философску баштину. Треба знати да је Абердар инсистирао на строгом разликовању мудрости и философије. Оно што се обично назива народном философијом за њега уопште није била философија, зато што је философија – наука.

Према његовом суду, философија је наука коју нису изнашли Срби, него су је посудили од других, и то веома касно, тек у XVIII веку. Философија се, тврдио је Кујунџић, код нас појавила 1770. године, и то са Доситејем Обрадовићем, кога је сматрао представником „практичног правца”. Абердар је философију код нас делио у три епохе – практични правац, доба високоучености и природни правац – а у својој књизи је обрадио само прву. Стога се може рећи да је прва књига о философије код Срба заправо књига посвећена философији Доситеја Обрадовића.

Кујунџић је Доситеја сматрао философом без премца на овом поднебљу, а поредио га је са славним европским философима – Кантом, Волтером и Русоом. Штавише, он је сматрао да је Доситеј у моралној философији далеко изнад свог славног савременика Имануела Канта. Кујунџић је своју, свакако неодбрањиву, оцену покушао да оправда тврдњом „да је Доситије стајао у погледу на живот ближе истини од Канта, јер је Доситије признавао важност осећајима и потребама човечијим”.

Након Кујунџића, од наших философа се Доситејем посвећеније бавио Милан Шевић, који је у Лајпцигу 1888. го-

дине чак одбранио докторску дисертацију посвећену нашем просветитељу (*Dositheus Obradović, ein serbischer Aufklärer des 18 Jahrhunderts*, 1889). Као што је прва књига о философији код Срба посвећена Доситеју, исто тако је, дакле, и прва дисертација из српске философије посвећена њему. Шевић се у свом раду полемички односи према тезама Кујунџића. Према његовом суду, „Обрадовић никада није дотле догурао да би се могао назвати филозофом”, чак, „због његових скучених израза, који су у сталном међусобном сукобу, не бисмо му уопште могли доделити назив филозофа”. Захваљујући Шевићу је, како истиче Марић, „крајем XIX века доведен у питање статус Доситеја као филозофа, статус који је у нашој средини током прве половине века споро и дуго грађен да би га Кујунџић својом књигом, чинило се, једном заувек учврстио” [стр. 38].

По узору на свог учитеља Абердара, Милош Миловановић је објавио књигу *Философија у Срба*, али заступајући супротно мишљење о томе шта јесте философија. Према Миловановићу, постоје два типа философије – народна и стручна. Код Срба је прва била далеко развијенија, а друга је, у Миловановићево време, била тек у повоју. Што се потоње тиче, она не почиње, како је сматрао Кујунџић, са Доситејем, него мало раније, са Руђером Бошковићем. Овог славног Дубровчанина Миловановић пореди са грчким атомистима, а Доситеја са, очекивано, Сократом. Први је, по његовим речима, спекулативни мислилац највишег калибра, док је Доситеј више практични моралиста. Иако га сматра народним филозофом, Миловановић ипак уврштава Доситеја у оне ауторе који су неговали научни тип философије, што је Марић умесно окарактерисао као унутрашњу тешкоћу, тј. недоследност аутора.

[6] Следећи философ који се, на почетку XX столећа, осврнуо на Доситеја Обрадовића био је Бранислав Петронијевић, који је у познатом некрологу Божидару Кнежевићу (1905) навео да су Срби имали само четири филозофа, од којих је први управо Доситеј. Међутим, Петронијевићева узгредна оцена Доситеја као филозофа није била афирмативна. По његовим речима, Доситеј је био неталентовани фило-

соф, неко ко није поседовао мислилачки дар. Мало пре него што је Петронијевић изнео ову процену лика и дела српског просветитеља, Петар Деспотовић је објавио чланак о њему под насловом „Доситеј Обрадовић, српски философ, педагог и књижевник просветног доба” (1903), и то је, како бележи Марић, прво помињање синтагме „српски философ” (убрзо ће у употребу бити уведена и синтагма „српска философија”, а то ће учинити Крста Цицварић у књизи о Петронијевићу из 1909).

Марић је приметио и да је у јубиларној 1911. години, када се навршио један век од смрти Доситеја Обрадовића, појавило неколико радова о њему, да су се у неким од њих аутори дотицали и философског аспекта његовог стваралаштва, али ниједан рад није био искључиво томе посвећен. У години које је претходила Великом рату, на Доситејеву просветитељску философију осврнуће се и Милан Цветинчанин у библиографском прегледу новије српске философске литературе.

Убрзо по окончању рата, наш утицајни философ Владимир Вујић објавио је, за историографију српске философије, значајан чланак „О нашој филозофији и о историји наше филозофије” (1922), у којем је поменуо и рад Доситеја Обрадовића. Вујић је, слично Петронијевићу, био мишљења да Доситеја можемо сматрати философом само из „филозофске невоље”, јер он није био философски мислилац великог потенцијала.

Једно од најзначајнијих појединачних доприноса Илије Марића, које је ово његово истраживање дало историјату српске философске историографије, јесте откриће немачке дисертације Пера А. Илића *Dositej Obradović als Aufklärungsphilosoph: Ein Beitrag zur Geschichte der serbischen Philosophie und Philologie des 18. und 19. Jahrhunderts* (1924). Њен наслов није био у потпуности непознат, али је од истраживача управо Марић био тај који је први видео и приказао садржај Илићеве дисертације. Ово је, иначе, први докторат који се искључиво бавио Доситејем као философом, и по Марићевим речима, „она је не само важан прилог истраживању Доситејеве мисли, него је и значајно обогаћење историографије српске философије између два светска рата.” За разлику од

Шевића, Илић је бранио тезу да Доситеј ипак јесте философ, тако што је у целости приказао исходиште као и све елементе философског учења српског просветитеља.

Између два светска рата на Доситејево мисао су се освртали и други српски философи, попут Ксеније Атанасијевић, Саве Давидовића Зеремског итд. Марићево истраживање је показало да се у том периоду највише писало само о четворици наших аутора из прошлости, међу којима је најистакнутије место заузимао Доситеј Обрадовић. Узгред, до 1941. године, докле сеже Марићев преглед, објављено је пет доктората о нашим философима, од којих су два посвећена Доситеју, а куриозум је да су оба написана на немачком језику.

[7] Након осврта на Марићеву уводну студију, која је заправо својеврсна монографија, остаје нам још да поменемо и текстове о Доситеју које је он уврстио у свој антологијски избор. Радови у потпуности посвећени нашем просветитељу, за које је Марић проценио да треба да буду део ове књиге, јесу: Милан Шевић „Доситеј Обрадовић – српски просветитељ из ХВИИИ века” (1889) [стр. 204–238]; Милан М. Јовановић „Доситеј као философ” (1940) [стр. 392–411]; Првош Сланкаменац „Доситеј учитељ” (1940) [стр. 412–453]. Доситејево име се среће и у другим чланцима, конкретно се помиње у текстовима Милана Кујунџића („Приступ књизи *Философија у Срба*”), Владимира Вујића, Ксеније Атанасијевић („Етапе југословенске филозофске мисли”), Саве Давидовића Зеремског, Милана Цветинчанина, Првоша Сланкаменца („Филозофија у издањима Матице српске”), Бранислава Петронијевића („Божидар Кнежевић”) и Илије Ивачковића.

Резултати Марићевог темељног испитивања упућују на то да је Доситеј Обрадовић био једна од кључних, ако не и кључна фигура, у периоду историографије српске философије до почетка Другог светског рата. Српски просветитељ је аутор текста (предговор за *Еџику* из 1803) који је Марић окарактерисао као „најранији могући почетак будуће историографије српске философије, *анџицијација* оног што може да следи” [стр. 62]; а био је, као што смо видели, од самог почетка и у фокусу пажње значајних истраживача српске философске баштине.

Хрестоматијом *Историографија српске философије до 1941.*, Илија Марић је, као и неколико пута до сада, демонстрирао изванредну упућеност у историју српске философије, као и несвакидашњу преданост приликом испитивања грађе, што је резултирало новим открићима, тј. осветљавањем подручја која су раније била у делимичном или потпуном мраку. Овим истраживачко-дијачким пројектом Марић је успео да отргне од заборава неке важне текстове, и тако дао доиста изузетан допринос како истраживању историје српске философије тако и разумевању и рецепцији Доситејевих дела. Стога ће, уверени смо, и ова његова антологија у будућности засигурно бити део обавезне литературе за све оне који се буду озбиљно бавили нашим националним философским наслеђем, чији је, у сваком смислу, незаобилазан део и стваралаштво Доситеја Обрадовића.

Станислава М. Јовановић Миндић*
Галерија Матице српске
Нови Сад

СЛИКЕ РУСКИХ ВЛАДАРА И ЊИХОВА РЕЦЕПЦИЈА У СРПСКОЈ СРЕДИНИ

(Владимир Симић, *Романови и Срби. Рецепција слике руских
владара у уметности XVIII века, Матица српска – Галерија
Матице српске, Нови Сад, 2018*)

Књигу *Романови и Срби. Рецепција слике руских владара у уметности XVIII века*, проф. др. Владимира Симића заједнички су објавиле 2018. године Матица српска и Галерија Матице српске. Студија је објављена у оквиру едиције „Уметност и историја” коју је Галерија Матице српске покренула током 2016. године с намером проширивања своје издавачке делатности ка новим приступима у проучавању различитих феномена и веза историјских и друштвених прилика с једне и уметности с друге стране.

Др Владимир Симић, ванредни професор на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, аутор бројних студија, чланака и монографија о визуелној култури новог века у овој публикацији своје интересовање и пажњу усмерио је ка писању о српско-руским уметничким везама, односно анализи и посматрању феномена рецепције слике руских владара у српској средини током XVIII века. Заснивајући своје истраживање на литератури о књижевним и верским односима Срба и Руса, различитој архивској грађи, изворима и сачуваном визуелном материјалу, Владимир Симић је синтетички приступио обради теме која до сада није била предмет интересовања стручне јавности.

* s.jovanovic@galerijamaticesrpske.rs

Писање о српско-руским вишевековним односима било је тема многобројних студија које су допринеле расветљавању и означавању важних етапа у политичком, духовном, културном и уметничком повезивању два народа. Како аутор истиче, позивајући се на релевантну литературу и познавање нововековних историјских и културних прилика, српско-руски односи започети су током XVI и XVII века у времену тешких историјских прилика за српски народ под Отоманском влашћу. Јачање и уобличавање српско-руских односа и изградња култа руских владара међу српским народом и њеним црквеним поглаварима била је појачана у времену након Велике сеобе Срба у Хабзбуршку монархију 1690. године. Положај у избеглиштву условио је да се српски народ окрене ка правоверној и далекој Русији, како би се одупрели притисцима римокатоличке цркве. У таквим политичким и друштвеним околностима на почетку XVIII века, започет је процес „учвршћивања духовних и политичких веза, најпре путем зрачења култа Петра Великог, а потом и симболичним трансфером на његове наследнике”, како наводи аутор. Тако, питање рецепције портрета руских владара као кључних носилаца владарске пропаганде у осамнаестовековној историји и култури Срба постаје основна тема ове студије.

Структура књиге је јасна и прегледна. Уз увод и закључак, централно место публикације заузимају четири целине кроз које је аутор анализирао и представио особености три владарске личности из династије Романов и њихове ликовно-уметничке представе: *Портрети и лик: Слика Петра Великог, Визуелна биографија: Житије Петра Великог, Катарина II и идеал просвећене владарке и Царска палатина Александра Павловна: Уметнички одјаци њеног култа око 1800*. Свака појединачна целина одсликава намеру и напор аутора, да из неуједначености очуваног материјала за све руске владаре XVIII века пронађе адекватно решење у представљању замишљеног наратива. Одлучећи се за хронолошки ток излагања, аутор указује и на несразмерност у обиму поглавља посвећених личностима које анализира, што је оправдано и разумљиво у контексту значаја и заступљености појединих чланова владарске породице Романов међу Србима.

Увод књиге посвећен је кратком приказу карактера српско-руских односа и представљању домета ранијих истраживања о српско-руским уметничким везама у XVIII веку. Представљајући тему читаоцима, аутор уводи у садржај и објашњава методологију коришћену у писању и тумачењу сачуваног визуелног материјала. Вишестраност тумачења српско-руских веза, с којима је аутор добро упознат, овом студијом је сужена на тумачење рецепције руских владарских портрета и сродних вербално-визуелних представа у српској средини. Разлог за одабир теме, аутор објашњава чињеницом да су представе руских владара биле изузетно распрострањене, али да до сада никада нису биле предмет истраживања због слабе доступности сачуваног материјала и политичко-идеолошких околности у XX веку.

Петар Велики, као најважнија личност новије руске историје добио је највише простора у књизи Владимира Симића. Прво поглавље посвећено овом руском владару с насловом *Портрети и лик: Слика Петра Великог* аутор је структурно поделио на две целине *Меморисање историјске личности* и *Конструкција лика: портрети*. Посвећујући пажњу личности руског цара, формирању његовог култа и иконографије, посебно је указао на распрострањеност и значај његовог култа код Срба. Аутор истиче да је Петар Велики у српској средини тумачен као „симбол очинске величине и заштите”. Таква перцепција овог владара одредила је и начин представљања његовог лика у књижевним и ликовним делима насталим током XVIII века, у којима је често истица на и слављена царева заштитничка улога. Аутор у поглављу *Конструкција лика: портрети Петра Великог* преиспитује портрете Петра Великог и деловање визуелних представа владара у циљу ширења политичког утицаја међу поданицима. Портрети Петра Великог и других руских владара су, како аутор наводи, до Срба у Угарској стизали преко штампаних књига, графичких листова као својеврсном медијуму преко којег су трансфероване слике представа руских владара, док је мало сачуваних примера слика рађених у уљу. Аутор је кроз неколико примера портрета Петра Великог у збирци манастира Савине, Патријаршијског музеја у Бео-

граду, Галерије Матице српске и другим, представио развој иконографије царевих портрета, истовременео тражећи паралеле с сличним или истим делима која су настала у кругу европских уметника XVIII века.

Под посебним насловом *Визуелна биографија: Жиџије Петра Великог*, Владимир Симић у оквиру подпоглавља *Биографије Петра Великог у XVIII веку* пише о настанку и развоју првих биографија руског цара које су се у доба просветитељства јавиле широм Европе. Пружајући преглед првих књига посвећених животу Петра Великог, писаних током XVIII века, аутор наглашава релеванте појединости у уобличавању слике о руском цару. Кроз примере биографија овог владара писаних од стране европских биографа, осврће се и на историјске околности које су допринеле појави прве биографије Петра Великог на неком од словенских језика, а коју је написао Захарија Орфелин у Венецији 1772. године. Аутор књиге је подробно указао на Орфелинове литерарне основе и узоре приликом креирања слике о Петру Великом, истовремено указујући на најважније аспекте Орфелиновог погледа на живот Петра Великог. *Жиџије Петра Великог* „пружа вишеслојну слику руског цара”, посматрану у „просветитељском дискурсу Петровог живота” с причама које су истицале цареве врлине, војне и дипломатске успехе. У намери да илуструје и визуелно уобличи догађаје из царевог живота, Орфелин је на странама свог дела унео низ портрета, медаља, географских карти и жанр-сцена. Сценама и сликовним карактеристикама на гравираним медаљама аутор посвећује нарочиту пажњу у подпоглављу *Медаље* указујући на њихову важност у репрезентацији владарског култа, његовом прослављању и јачању династичког патриотизма. Кроз анализу и ишчитавање садржаја на појединачним медаљама које прате биографски наратив, уз портрет цара на аверсима и симболичко-алегоријских представа с класичним и хришћанским мотивима на реверсу креирана је идеализована слика Петра Великог. Владимир Симић опис и анализу визуелне биографије Петра Великог допуњује темом *Историјске композиције: кажњавање сирелаца*. Две Орфелинове представе подсећају на „тамну и тешку избрисиву мрљу” у биографији

руског цара, а које се односе на последњу побуну стрелаца против цара и њихово сурово кажњавање. Представљајући садржај Орфелинових композиција, аутор предочава шира тумачења овог догађаја у руској историји и друштву.

Поглавље *Катџарина II и идеал љпросвећене владарке* чине три подпоглавља *Слика мудре краљице, Рецејџија Катџарине II код Срба и Порџиреџи*. Кренувши од представљања лика, владавине и јавног представљања Катџарине II, аутор се у посебној излагачкој целини посветио рецепцији (идеализоване) слике ове владарке међу Србима. Царичина политика према православним народима била је усмерена на позивање на рат против Турака и ка обећањима о ослобађању од турске власти, због чега је често истицана и слављена у записима забележеним у различитим документима, песмама, белешкама са путовања и сликама. *Порџиреџи* царице Катџарине II, иако малобројни, како наводи аутор, довољни су да се допуни представа о идеализованом лику просвећене царице. Захарија Орфелин јој посвећује књигу о Петру Великом и у оквиру ње израђује декоративни лист с њеним именом, затим лист с царичиним алегоријским портретом и лист са медаљом на којем је меморисан тренутак оснивања Васпитног дома за сироту и незбринуту децу, као симболичном чину њеног милосрдног деловања. Уз примере из *Жиџија Пеџира Великог*, у којем Орфелин истиче „просвећену и мудру владарку која штити интересе својих поданика”, Владимир Симић наводи још неколико примера портрета Катџарине II значајних за перцепцију њене владарске личности.

Уз рецепцију владарских слика Петра Великог и Катџарине II у српској средини, аутор посебно поглавље с насловом *Уџарска џалатџина Александра Павловна: Умеџнички одјеџи њеног кулџа око 1800*, посвећује руској принцези Александри Павловној и уздизању њеног култа. Кроз потпоглавља *Долазак руске џринцезе у Уџарску, Проџа Самборски и Срби и Смрџи Александре Павловне и уобличавање кулџа* аутор се осврће на појаву руске принцезе у Угарској и перцепцију њене личности међу Србима. Династички брак између руске принцезе и угарског палатина Јосифа и повезивање Хабзбурговаца и Романових, за бројне Србе у Хабзбуршкој монар-

хији овај догађај је био историјски, јер су у личности православне кнегиње видели наду за ослобођење и заштитничку улогу. Слављење руске кнегиње примећује се, како аутор наводи, и у низу сачуваних песама из епохе. Уз кнегињу, важна личност на Угарском двору био је и прота Андреј Самборски, њен исповедник. Владир Симић у посебној целини посвећује пажњу овој личности, истичући да је с његовим доласком угарски двор постао место окупљања бројних српских интелектуалаца. Уз Павела Ђурковића, као придворног сликара, аутор наводи да је гост на двору био и Лукијан Мушицки, у то време студент права на Универзитету у Пешти. Прота Сомборски је одржавао добре односе са Атанасијем Стојковићем, Теодором Филиповићем, а био је и важна личност и посредник у односима српских црквених поглавара тога времена с руском владом. Александра Павловна је преминула 1801. године, а уобличавање култа рано преминуле кнегиње започето је врло брзо у бурној атмосфери и дипломатским неспоразумима између Русије и Угарске. Слика Александре Павловне, као владарке православних народа, пољуљана је гласинама да је на одру кнегиња прихватила римокатоличку веру. У настојањима да сачува сећање на преминулу кнегињу, Самборски поручује графички лист с приказом кнегиње на одру с опелом који је одржао према православној традицији. Овај бакрорезни лист штампан и дистрибуиран широм монархије је уз друге визуелне представе и литерарна дела допринео јачању њеног култа међу православним народима.

Владимир Симић, на крају закључује да је слика руских владара „била идеализована и као такву су је Срби свесрдно прихватили”. Такође, православни народ је у визуелним представама правоверних руских монарха проналазио суштинску поруку „о ослобођењу Срба од непријатеља и уједињењу под једним православним господарством”.

Књига Владимира Симића је адекватно опремљена публикација која уз основна поглавља са исцрпним текстом посвећеним анализи теме, садржи и одговарајући визуелни материјал из различитих збирки у земљи и иностранству, именски регистар, списак илустрација, скраћенице, свеобух-

ватни преглед коришћене литературе и резиме на руском и енглеском језику.

Стручност др Владимира Симића и широко познавање епохе осамнаестог века допринели су да ова књига буде јасно и прецизно написана, с израженим смислом ка сагледавању релевантних културно-историјских чињеница и литературе домаћих, као и страних аутора. Аутор с овом студијом читаоцу предочава једну историјску епоху са свим њеним карактеристикама кроз логичан и разумљив, а опет у историјско-политичком смислу сложен наратив. Изместивши разматрања са досадашњих истраживања српско-руских веза на специфичну тему унутар шире области, аутор је приказао изврсно познавање нововековних прилика и визуелних особености европске уметности.

Ивана М. Јањић*
Галерија Матице српске
Нови Сад

ЖИВОТ И ДЕЛО ТЕОДОРА ДИМИТРИЈЕВИЋА КРАЧУНА
(Мирослав Тимотијевић, *Теодор Крачун*, Нови Сад: Галерија
Матице српске – Петроварадин: Покрајински завод за
заштиту споменика културе Војводине, 2019, 406 стр.)

Монографска студија *Теодор Крачун* аутора професора др Мирослава Тимотијевића (1950–2016) објављена је постхумно, заједничким напорима Галерије Матице српске и Покрајинског завода за заштиту споменика културе Војводине. Објављена у знак искреног поштовања према преминулом професору и његовом великом доприносу проучавању српске уметности осамнаестог века, монографијом је обележен 172. дан Галерије Матице српске, а на њој је био заснован и концепт изложбе *Крачун* аутора професора др Владимира Симића, реализоване у периоду од 19. октобра 2019. до 19. јануара 2020. године. Цењени редовни професор на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, истраживач и врсни познавалац европске и српске уметности новијег доба, сматран најистакнутијим барокологом наше средине, професор Тимотијевић се овом књигом након дводеценијске паузе вратио поновном читању барокне уметности и културе и водећем српском барокном сликару. Овој монографији су претходила почетна схватања о Крачуну и његовом опусу образложена у синтетичкој студији *Српско барокно сликарство*, као и неколико специјалистичких студија објављених током припремних радова за потребе ове књиге, посвећених посебним проблемима Крачунове делатности.

* iivanajanjic@gmail.com

Аутор је приступио писању монографије са намером да биографски дискурс концентрисан у уводном делу прошири у осталим поглављима на феноменолошке концепте категорија које су конституисале Крачуново сликарство. У настојању да тумачење уметника сагледа у ширем уметничком и културно-историјском контексту, постављајући низ теоријских и методолошких питања везаних за структуру рада и његову жанровску припадност, интерпретативним приступом и саопштавањем кроз адекватан појмовни апарат изведен из културе времена и простора у којима је уметник живео, успева да на нов начин предочи опсежна и темељна истраживања. *Реч унајред* (13–14) писана од стране др Бранке Кулић и *Захвалности* (15) аутора налазе се на почетку књиге пред нама, која се састоји од пет делова у којима је садржано укупно седамнаест функционално издељених поглавља са мањим прегледно организованим целинама. Ово луксузно издање од 406 страна прати промишљени избор пратећег ликовног материјала илустрованог са 138 нумерисаних фотографија у боји које прате текст, 6 нумерисаних фотографија и 6 цртежа схема иконостаса.

Први, биографски део књиге, издељен је на четири целине, *Увод: историјска рецепција сликара* (19–28), *Порекло, дејинство, школовање* (29–55), *Деценија зреле делатности* (57–97) и *Врхунац делатности* (99–121). У уводном делу аутор указује на историјску рецепцију сликара, уобличавање изучавања и тумачења историје српске визуелне уметности и културе, али и потешкоће са којима се суочавају истраживачи приликом изучавања Крачуновог стваралаштва. Преиспитивањем малобројних, углавном посредних извора и критичком ревалоризацијом досадашњих истраживања, хронолошки је предочена биографија уметника почевши од самог порекла, преко година одрастања и формирања, уметничке зрелости и врхунца његовог стваралаштва, обогаћена разумевањем света у ком је живео и стварао. Пажљивом анализом промена у сликарском поступку на примерима сачуваних икона, професор износи важне закључке о Крачуновим периодичним, или бар повременим везама са бечким сликарством, опрезно их датујући у недостатку по-

узданих писаних извора и разматрајући разлоге због којих је до њих долазило. У сликаревим схватањима уобличеним за време школовања у Бечу уочена је тежња да се поуке стечене у радионицама Јова Василијевича, Василија Остојића и Димитрија Бачевића сажму са савременом бечком праксом. У почетку се у усаглашавању више осећа присуство традиције него иновације, из чега следи да је прихватање новог текло постепено и не увек прогресивно, и кулминирало је у последњим радовима пред крај живота. На том путу иконостас парохијске цркве Светих Кузмана и Дамјана у Нештину по Тимотијевићевом мишљењу има много важније место у опусу него што су то одређивали претходни истраживачи, јер указује на сликарске промене и Крачунову тежњу да у највећој мери сачува стару спољашњу морфологију, али и да јој удахне нови унутрашњи живот доследнијим прихватањем миметичког карактера слике, док серију целивајућих икона рађених за цркву Ваведена Богородице у Сремским Карловцима истиче као пример најдоследнијег прихватања барокних схватања.

Други део састоји се од две целине, *Теолошке основе циклуса* (125–148) и *Теолошке основе појединачних композиција* (149–181). Крачунова делатност везана је углавном за иконостасе и остали црквени намештај, који постају главни носиоци сликарског програма у црквама Карловачке митрополије. Пратећи токове развоја барокних иконостаса као заокружених идејних целина, дефинисаних идејама верских реформи и подвргнутих строгој контроли митрополијске и епархијских конзисторија, аутор трага за изворима помоћу којих су утврђене основе циклуса. Полазећи од централне осе иконостаса, чије композиције постају носиоци основног значења појединих редова, па и целе олтарске преграде, начина сликања крста са распетим Христом, композиција циклуса Христових страдања, пророчког, апостолског и празничног реда, представљена је комплексна структура на чију формулацију су утицали барокно схоластичко богословље примењивано у Карловачкој митрополији, богослужење и проповеднички зборници, католичка посттриденска и традиционална православна схватања, украјински и руски узор

као и традиџија однегована на подручју обновљене Пећке патријаршије. У другој целини бавећи се појединачним композицијама, указује на то које је светитеље и теме Крачун сликао почевши од престоних икона, двери и надверја, сокла иконостаса и архијерејских тронов, дајући њихово тумачење, и упућујући на литерарне изворе за њихово уобличавање.

Трећи део такође чине две целине, *Модели композиционих структура* (185–208) и *Рецепција графичких узора* (209–229). Сагледавајући сликарски опус Теодора Димитријевића Крачуна у односу на његове претходнике и савременике, али и сложену рецепцију његових узора, аутор указује да он превазилази уске оквире супротстављања инвенције и имитације. Уметникову „*Ars pictoria*” образлаже тумачећи промене у поимању доктрина „*inventio*” и „*imitatio*” и проширујући рецепцију узора барокних сликара на различите миметичке приступе као што су „*repetitio*”, „*variatio*” и „*aemulatio*”. Механизам угледања на друга уметничка дела, превасходно разнородну репродуковану графику, на ком је засновано барокно религиозно сликарство Карловачке митрополије, била је општеприхваћена пракса присутна у свим срединама. Усмеравајући пажњу на важност графичке продукције православног света, која је доспевала из украјинских и руских издавачких центара, трага за Крачуновим узорима углавном изван продукције католичког и протестантског порекла, доминантне у ранијим истраживањима. У другој целини истакнута је, због недостатка примарних извора, недовољна истраженост начина на које су илустроване Библије Пискатора, Лујкена, Вајгла, Киликана и Крауса биле доступне Крачуну и осталим српским уметницима. Он је још током школовања у домаћим радионицама био упознат са неопходношћу поседовања графичких узора и могућношћу њиховог коришћења. Систематским поређењем анализира се Крачунова везаност за Библије наведених аутора истица на у старијој литератури, коју аутор не одбацује али ни не прихвата са лакоћом, преиспитујући са извесним опрезом уверљивост претпоставки.

Четврти део састоји се од четири целине, *Конститутивне категорије стила* (233–253), *Барокно шело* (255–282), *Пор-*

шрејши (283–299) и *Ейилої: Крачун и његово време* (301–317). Аутор посвећује пажњу конститутивним категоријама сложеног стила православне уметности Карловачке митрополије и Крачуновом схватању религиозног сликарства. Његов стил који се непрестано мења, схваћен пре као процес него као скуп утврђених норми, условљен различитим друштвеним и културним околностима, сагледан је кроз основне феномене који су га заокупљали и за које је увек изналазио нова решења. Традиционализам је истакнут као једна од конститутивних категорија Крачуновог религиозног сликарства, које је везано за православну традицију низом елемената најчешће укомпонованих у савремена средњоевропска ликовна схватања. Уз схватање боје које из темеља мења као одраз актуелних тумачења њене елоквентности, разумевање вредности сликања светлости, такође и представљање видљиве и невидљиве реалности царства небеског и царства земаљског и сликање облака као симболичног, стилског и композиционог елемента, основни су проблеми који изнова заокупљају Крачуна. Тенденције афирмације барокног тела у уметности Карловачке митрополије присутне су у Крачуновом опусу и сједињене са утицајима средњоевропских схватања након боравка на бечкој Ликовној академији. Анализирао се на који начин се уобличавају категоријалне карактеристике везане за конституисање Крачуновог барокног тела и порекло самих идеја. Он прихвата тело као материјализовану реторику, учену и природну, често их сажђимајући у једну фигуру, визуелизовање осећања под утицајем Ле Брунових трактата, и симболично или природно третирање односа углавном појединачних фигура и простора. На који начин су на већини Крачунових композиција укључивана појединачна тела у акцију, за шта се везује појам хришћанског хероизма у његовом опусу, и како сагледавати однос индиректног и директног говора аутор нам указује на конкретним примерима, чије илустровање повезује са писаним изворима. Малобројни сачувани портретски опус који чине високи црквени достојанственици, припада различитим типовима визуелне репрезентације средњоевропске владарске праксе и открива високи портретски потенцијал, који по професору произи-

лази из Крачунових миметичких схватања визуелне уметности али и познавања актуелних портретских доктрина. У том контексту посебно су интересантна запажања спољашње и унутрашње репрезентације портрета архимандрита Јована Јовановића. У епилогу се сагледава Крачунов сликарски опус кроз два основна контекста, као и извесна недоречена слика о животном путу одређеном послом којим се бавио, а заокружује се пригодно сликаревим бројним ученицима и следбеницима.

Пети део састоји се од пет веома корисних поглавља. У *Curriculum Vitae* (321–323) хронолошки су укратко издвојене најважније цртице из живота и дела уметника. *Списак илустрација* (325–333) подељен је на нумерисане и нунумерисане фотографије и цртеже, а *Скраћенице* (335–337) на скраћенице часописа и остале скраћенице. Импресивна *Литература* (339–382) подељена је на основну и теоријску и комапаративну. Обиман списак библиографских јединица од велике је користи за правце будућих истраживања. *Индекс* (383–406) уједињује три регистра: именски, географских појмова и предметни.

Надовезујући се на професорова опажања да су иновативност и жеља за непрестаним напредовањем и променама издвајале Крачуна од осталих уметника његовог времена, можемо са извесном слободом уочити сличности са самим аутором и карактеристикама које су красиле његов дуги и плодни истраживачки пут. Монографска студија *Теодор Крачун*, која на посебан начин заокружује научни допринос њеног аутора, остаће задуго незаобилазна и вишеструко подстицајна по дубини сагледавања живота, дела али и времена у ком је уметник стварао, сложености примењиваних савремених методолошких приступа, као и свесном остављању простора за даља истраживања и тумачења. Овако конципирана књига тражи пажљиво читање активног читаоца, који је спреман да учи и памти. Ово дело, чији ће значај бити изнова спознаван у временима која долазе, поседује све квалитете који ће поред истраживача и љубитеља уметности и визуелне културе новог века привући и ширу, интелектуално радозналу читалачку публику.

Лука Николић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
Студент мастер студија

**ЗЕМЉЕОПИСАНИЈЕ МАТЕМАТИЧЕСКО ИЛИ О РАЗВОЈУ
СРПСКЕ ГЕОГРАФСKE ТЕРМИНОЛОГИЈЕ**
(Исидора Г. Бјелаковић. *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку*
[*математичка географија и картографија*]. Нови Сад:
Два пера, 2017, стр. 542)

Укључивање српског друштва у токове нововековне европске научне мисли, оличене у емпиријски и механицистички конципираним природним наукама и тежњи ка технолошком напретку, подразумевало је и промене у спољашњој и унутрашњој историји флуидног српског књижевнојезичког идиома у 18. и 19. веку, славеносрпског језика, као што је његова вернакуларизација на свим језичким нивоима и истовремена елаборација његовог лексикона у правцу настанка терминолошких апарата актуелних научних дисциплина. Анализирајући терминолошку грађу у домену математичке географије и картографије ексцерпирану из одговарајућих текстова функционалностилски научног карактера и уџбеника писаних руским књижевним, доситејевским и српским језиком вуковског типа, Исидора Бјелаковић у својој монографији *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и картографија)* приказује комплексан процес конституисања математичкогеографске и картографске терминологије у предстандардном периоду еволуције српског књижевног језика. Наиме, ауторка је анализу регистрованих термина, и то с обзиром на њихово порекло, структуру, степен ванконтекстуалне транспарент-

* pureexpressionlessness@gmail.com

ности, присуство синонимије и семантичког варирања, ус-
мерила ка утврђивању развојног пута и евентуалног стаби-
лизовања термилошког система двеју географских дисци-
плина у датом временском оквиру, те уочавању потенцијал-
ног континуитета у односу на одговарајуће термилошко
стање у српским средњовековним рукописима и савременом
српском стандарду, чиме је поставила адекватан темељ за
системско испитивање развоја српске научне терминологије
уопште. Притом, анализирану грађу и резултате анализе
ауторка је – у виду састављеног термилошко-историјског
речника енциклопедијског карактера са одредницама транс-
крибованим и уређеним према (орто)графији стандардног
српског језика – лексикографски обрадила, али их је тако и
учинила ближим широј читалачкој публици.

Премда је српски књижевни језик у предстандардној
епохи свог развоја, која подразумева, оквирно, временско
раздобље од средине 18. до средине 19. века, већ подлегао
системским истраживањима на графичком и ортограф-
ском, фонолошком и морфолошком плану, то није случај
са лексичким нивоом његове структуре, као ни са нивоима
вишим од лексичког. Ако, с друге стране, говоримо о 18. и
19. веку у светлу српске културне историје, реч је о периоду
европеизације српске културе и, конкретно, развоја новове-
ковних научних оријентација у њеним оквирима. Свој одраз
нови културни параметри налазе и у систему српског књи-
жевног језика, а нарочито у његовом неиздиференцираном
лексикону: нови научни појмови захтевају своје знакове у је-
зику, те тако настају научни термини као посебан лексички
слој. С обзиром на то да ни дијахронијска проучавања српске
научне терминологије нису досада спроведена системски,
монографија *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (матхе-
матичка теорија и картографија)* Исидоре Бјелаковић
већ својим насловом сугерише за србистику своју велику
важност, и то, дакле, из најмање два угла – из перспективе
истраживања лексикона најшире схваћеног славеносрпског
језика и из перспективе истраживања развоја српске науч-
не терминологије, а у оба случаја као темељна лингвистичка
студија.

Текст монографије организован је најпре у 4 велика поглавља, од којих су прва 3 рашчлањена на одговарајућа потпоглавља: I. *Теоријско-методолошки оквир истраживања* (1. *Географија – појам и развој научне дисциплине*, 2. *Предмет, корпус и задаци истраживања* и 3. *Терминологија*), II. *Анализа* (1. *Структура терминолошког реписира*, 2. *Однос према савременој терминологији*, 3. *Синонимија*, 4. *Однос забележене терминолошког реписира према терминологији код Срба од 13. до 18. века*, 5. *Процеси у формирању терминологије* и 6. *Семантичке трансформације у терминолошком репису*), III. *Речник* (1. *Историјски и терминолошки речник*, 2. *Лексикографска обрада*, 3. *О транскрипцији* и 4. *Речник*) и IV. *Закључак*. Осим наведених поглавља, у структуру монографије улазе и: *Литература*, *Прилози* (у виду *Корпуса* и *Табела*) и сажетак на енглеском језику (*Summary*).

Након уводних речи о географији као научној дисциплини и њеној европоцентричној генези и развоју, ауторка у првом поглављу монографије прецизно дефинише предмет свог истраживања: „анализа предстандардног лексикона, тематски ограниченог на терминологију из области математичке географије и картографије” (стр. 14). Будући да је истраживање усмерено ка утврђивању развоја српске научне терминологије током 18. и 19. века, одабрани корпус, из којег је изоловано 1114 термилошких јединица, чине текстови научног (или више популарнонаучног) карактера и уџбеници објављени у периоду од 1783. до 1867. године, чији је попис дат у *Корпусу*, у оквиру *Прилога* (стр. 511–514). Сложености процеса успостављања научне терминологије у предстандардном српском књижевном језику, којим се, између осталог, обезбеђује његова функционална поливалентност и стабилност, у великој мери доприноси експлицитна ненормираност славеносрпског језика, те индивидуални ставови (пуристички оријентисани према интернационализму или славенизмима, односно толерантнији у оба смера) и решења у вези са потребом формирања научнотермилошких апарата, у овом случају математичкогеографског и картографског; иако је, ради превазилажења овог проблема, 1841. године основано Друштво српске словесности, које би

се, дакле, институционализовано позабавило питањем израде јединствене српске научне терминологије, ситуација није изгубила на својој комплексности, тј. формирање српске научне терминологије остало је стихијског карактера. Посебан део првог поглавља монографије посвећен је семантичком и структурном одређењу термина као лексичких јединица и проблему њиховог диференцирања у односу на јединице општег лексичког фонда, али и досадашњим лингвистичким истраживањима српске терминологије, при чему треба напоменути да она дијахронијске природе раније нису системски спровођена.

Регистрована термилошка грађа анализирана је у другом поглављу монографије, и то с обзиром на 5 параметара: порекло, структуру (укључујући и специфичне морфосинтаксичке особине), степен ванконтекстуалне транспарентности, синонимију и семантичко варирање, уз њено поређење са одговарајућом ситуацијом у савременом стандардном српском језику и у српским средњовековним рукописима. Процеси који су се показали као кључни за конституисање термилошког система математичке географије и картографије у српском књижевном језику 18. и 19. века јесу: лексичко позајмљивање, терминологизација лексема општег лексичког фонда, творба речи, калкирање и семантичко позајмљивање. Када је реч о позајмљеницама, најфреквентнији је интернационални слој лексике, највећим делом позајмљен управо у 18. и 19. веку (само мали број интернационализама забележен је и пре 18. века, а они се углавном односе на називе месеци у години). Славенизми и славеносрбизми (као хибридне творевине), с друге стране, заузимају посебно место у оквиру раслојавања дате терминологије према критеријуму порекла: наиме, није реч ни о типичним позајмљеницама (јер славенизми подразумевају и наслеђену средњовековну лексику, а славеносрбизми настају у славеносрпском језику), ни о типичној аутохтоној српској лексици (јер иновативни слој славенизама представља рускословенска лексика, а творбени модели по којима су славеносрбизми грађени подразумевају српском језику стране језичке црте). На структурном плану, регистровани термини доминантно су

формализовани као синтагматски спојеви речи са именичким регенсом, за савремени српски стандард уобичајени (*земљейисна наука, ѿоловина Земље, среда земної круїа*) или неуобичајени (*Земље ѿојас, обраїно Земље коло, обраї Земље северни*), који се, по правилу, одликују високом ванконтекстуалном семантичком транспарентношћу. Уочен такође висок степен синонимије у регистрованој терминологијској грађи у директној је вези са индивидуалним карактером терминологије анализираниог временског периода; синонимија се, притом, уочава не само у текстовима различитих аутора већ и у оквиру истог текста. Коначно, аутохтоне српске лексеме могле су постати терминима (што се подразумева под појмом терминологијације) – директним интегрисањем у терминологијски слој лексикона (*дан, зайаг, леїо*) или претходним варирањем свог семантичког садржаја, метафоричким или метонимијским (*вече* – „запад”, *среда* – „центар, средиште [неког небеског тела, орбите и сл.]”, *хваїї* – „мера за дужину”).

Релативно је мали број анализираних терминологијских јединица које су се, у потпуности неизмењене, до данас одржале виталним: укупно 115. Већина ових термина бележи се у уџбеницима од друге половине 19. века, и то као индивидуална образовања која ће се тек усталили у језичкој употреби (*їеоїрафска дужина, їречник Земље, северни хладни ѿојас*). И док детаљна компаративна анализа заузима посебно место у другом поглављу монографије, сумарни приказ односа између анализираниог терминологијског стања и одговарајуће ситуације у савременом српском стандарду пружају *Табеле*, у *Прилозима* (стр. 515–540), где се, тако, могу пронаћи: регистровани термини који одговарају савременом стању наспрам својих предстандардних еквивалената који се нису усталили у употреби, неустаљени термини са својим савременим кореспондентима који нису регистровани у одабраном корпусу, термини без својих савремених еквивалената и сл. Математичкогеографска и картографска терминологија забележена у српским средњовековним рукописима (од 13. до 18. века), опет, упућује на постојање посебног терминологијског система, врло различитог у односу на анализирану

грађу, што је подржано другачијим културним чиниоцима – српска средњовековна рукописна традиција и византијска култура као културни модел наспрам нововековног слово-слагарства и западноевропских културних узора; врло су малобројни термини који су егзистирали у оба термилошка система (*земљемерије, Зодијак, зреник*). Према томе, формирање новог српског термилошког система математичке географије и картографије започиње управо у 18. веку.

Ауторка је предмет и резултате свог истраживања лексикографски обрадила у оквиру трећег поглавља монографије – у виду термилошко-историјског речника. Поред леме, граматичких и семантичких података о њој и регистрованих примера њене употребе, у структуру једног речничког чланка укључени су и забележени синоними/еквиваленти датог термина (наведени хролошким редоследом), али и његов колокациони опсег, због чега овај хибридни речник поприма особине и речника синонима и речника колокација. Такође, у речничким напоменама често се наводе енциклопедијске глосе, а речнички чланци могу бити праћени и одговарајућим илустрацијама или фотографијама (што је у лексикографској пракси нарочито оправдано када је реч о термилошким речницима), па овај термилошко-историјски речник има и енциклопедијски карактер. Вишечлане термилошке јединице обрађене су као посебне леме, у оквиру посебних речничких чланака, мада место могу наћи и у лексикографској обради својих градивних компонената које функционишу као посебни термини, и то у оном делу речничког чланка који се односи на колокациони опсег датог термина (*предел : предел мира*). Посебно је важно истаћи да су речничке одреднице транскрибоване и уређене према правилима савремене стандардне српске (орто)графије; намена овог речника, тако, подразумева не само лингвистичку већ и ширу читалачку публику заинтересовану за дату проблематику. Оваквом концепцијом речника ауторка, заправо, ширем читалачком кругу потенцијално олакшава рецепцију одговарајућих оригиналних текстова и уџбеника и омогућава синтетички увид у српску математичкогеографску и картографску терминологију 18. и 19. века.

Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (математичка топографија и картографија) јесте темељна лингвистичка студија која из дијахронијске перспективе испитује терминологички систем математичке географије и картографије у предстандардној епохи развоја српског књижевног језика. Проучавањем адекватно ексцерпираних терминологичких грађе, потом лексикографски обрађене, Исидора Бјелаковић указује на неуређеност и стихијски развој српског терминологичког апарата двеју географских дисциплина у датом временском интервалу, а који одликују и одговарајућу ситуацију у савременом стандардном српском језику. Поред, дакле, значајног доприноса проучавању предвуковске српске књижевне лексике, ова монографија пружа и узоран модел за системску лингвистичку проучавања развоја српске научне терминологије, раније готово неспроведена, али и приближава један аспект флуидног српског књижевнојезичког идиома 18. и 19. века читалачкој публици која превазилази оквире лингвистичке оријентације.

Јелена С. Ђорђевић*
Матица српска
Хонорарни сарадник

ОТРГНУТИ ОД ЗАБОРАВА

(Милена Зорић, Горица Радмиловић (прир.). *Улој ума
человеческоја* (1808). Нови Сад: Матица српска, 2019);
(Исидора Бјелаковић, Драгана Грбић (прир.). *Памјатник
мужем у славеносерѣском књижестѣву славним в жерѣву
ѣризнаѣелностѣи и блаѣодаренија* (1815). Нови Сад:
Матица српска, 2019)

Један од пројеката Матице српске, *Писци ѣредѣстандард-
ној ѣериода срѣској језика и њихова дела*, основан је са циљем
да се богата књижевнојезичка баштина Срба у 18. и 19. веку
сачува од заборава, али и да се публикација из тог перио-
да приближи ширем кругу читалачке публике. Године 2019,
у едицији *Језичка башѣина*, као продукт рада на пројекту
Писци ѣредѣстандардној ѣериода срѣској језика и њихова дела,
објављена је књига Павла Соларића *Улој ума человеческоја*
(1808), коју су приредиле Милена Зорић и Горица Радмило-
вић, као и књига Лазара Бојића *Памјатник мужем у славе-
носерѣском књижестѣву славним в жерѣву ѣризнаѣелностѣи и
блаѣодаренија* (1815), коју су приредиле Исидора Бјелаковић
и Драгана Грбић. Обе књиге садрже репринт оригиналног
текста, паралелни транскрипт и речник непознатих и мање
познатих речи, податке о делу и писцу, напомене о језику
дела и граfiји, као и начела транскрипције.

Приређено издање књиге *Улој ума человеческоја* Павла
Соларића садржи 442 стране и састоји се из три дела: **1. Пав-
ле Соларић** (*Велика Писаница, 1779 – Венеѣија, 1821*) (7–16),

* jeca.smile91@gmail.com

2. *Најомене уз шранскрипцију* (16–27) и 3. *П. Соларић – Улої ума челољеческоїа* (1808) (27–411). Након трећег и најобимнијег дела следи Речник непознатих и мање познатих речи.

Прво поглавље, *Павле Соларић* (*Велика Писаница*, 1779 – *Венеција*, 1821), уводног је карактера и посвећено је животу и делу Павла Соларића. Ово поглавље чине, такође, три одељка: 1. *Живої и рад* (7–11), 2. *О улоїу ума челољеческоїа – Соларић као преводаца* (11–14) и 3. *Језик Улоїа ума челољеческоїа* (14–16).

У уводном одељку *Живої и рад* приређивачи, пре свега, износе основне податке о ауторовом пореклу и школовању. На основу тих података читалац сазнаје да је Павле Соларић био наклоњен књижи и науци, као и да га је љубав према учењу непрестано усмеравала и одводила у тадашње највеће духовне центре. Жељан науке и знања, долази у Италију, где се упознаје са Доситејем Обрадовићем и Атанасијем Стојковићем, који су, према речима приређивача, умногоме усмерили његов интелектуални и духовни развој. Доситеј у Павлу Соларићу види свог саборца, али и наследника, који ће му помоћи да оствари своје замисли о ширењу просвете и оснивању српских школа. Када је у питању Соларићев преводилачки рад, сазнајемо да је он у складу са личним интересовањима и захтевима тадашњег просвећивања бирао ауторе чија ће дела преводити. Не само што је преводио та дела него је преводе тих дела допуњавао својим предговори-ма и поговорима, у којима је износио просветитељске идеје. Такво је и дело *Улої ума челољеческоїа*. Међутим, чак и када 1818. године издаје Доситејево дело *Мезимац*, аутор додаје свој предговор, у којем пише прилоге за Доситејеву биографију, али и позива српске културне посленике да се ангажују у писању једне опште критичке историје српског народа. Поред тога, залагао се и за то да се сва књижевна дела пишу на простонародном језику, како би и непросвећен народ могао да разуме дело које чита, мада тој идеји није био доследан, будући да је у његовим делима заступљен тип књижевног језика који се употребљавао све до Вукове реформе.

М. Зорић и Г. Радмиловић у одељку *О Улоїу ума челољеческоїа* упућују читаоца да се превод П. Соларића разликује

од оригиналног дела Карла фон Екартсхаузена. Соларићев *Улої ума челољеческоїа* садржи: предговор, преведени текст, додатак, поговор и речник. У предговору Соларић износи уобичајене просветитељске идеје и стремљења, те истиче особине које српски народ мора у себи гајити, а то су: честитост, трудољубље и поштење. Сам Екартсхаузенев текст говори о постању човековом, о моралу, вери, међуљудским односима, економији, занатству, трговини, политичком уређењу државе, о чему говори и додатак, који је, заправо, превод текста маркграфа Баденског. У поговору је, судећи по речима приређивача, Павле Соларић дао целог себе; образложио је колико је важно да један народ има један језик, којим ће говорити и писати, а није сакрио ни своју заљубљеност у српски језик. На самом крају овог уводног поглавља, у одељку *Језик Улоїа ума челољеческоїа*, читалац сазнаје да је ово дело писано доситејејевским типом језика, нерекорформисаном руском грађанском ћирилицом.

У *Најоменама уз ћранскрићцију* Милена Зорић истиче да је транскрипција анализиране грађе рађена према упутствима Александра Младеновића, са додатним напоменама за поједина транскриптивна решења, које су дате према методологији примењеној у раду на пројекту *Писци ћредсћандардної ћериода срћскої књићевної језика и ћихова дела*. Уз сваку графему, или секвенцу графема, и одговарајућу гласовну вредност наведени су и поједини илустративни примери из анализиране грађе. Када говори о правопису, Милена Зорић истиче да је у тексту заступљена комбинација историјског и морфонолошког правописа, док је фонолошки правописни принцип примењен у транскрипцији. Примећује, такође, да је генитив множине именица доследно обележаван акценатским знаком < ' > на последњем вокалу, као и да је исти принцип примењиван код генитива множине личне заменице 3. лица.

У последњем и најобимнијем делу ове књиге налази се фототипно издање дела *Улої ума челољеческоїа*, које је дато на левој страни, док се текст транскрипта налази на десној страни. Након овог одељка следи Речник мање познатих и непознатих речи. Све одреднице транскрибоване су савре-

меном српском ћирилицом, док су речничке дефиниције дате на савременом српском језику, што данашњем читаоцу олакшава разумевање текста из деветнаестог века.

Друга књига из едиције *Језичка баштина*, публикована 2019. године, јесте *Памјатник мужем у славеносербском књижевству славним в жертву признателности и благодаренија (1815)* Лазара Бојића.

Одмах по објављивању ова књига је својим постојањем привукла пажњу тадашње читалачке публике. Иако невелика по броју страна и броју исписаних биографија, у њој је кроз живот и дела Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Григорија Трлајића и Атанасија Стојковића представљена епоха просветитељства. Павел Јозеф Шафарик¹, а касније и Иво Тартаља,² сматрали су ово дело првом историјом српске књижевности написаном на матерњем језику. Са овим мишљењем сложио се и Миодраг Поповић³, који је рекао да је Лазар Бојић први историчар српске књижевности. Желећи да ово дело и овај аутор буду и у жижи данашњице, године 1994. у Издавачкој кући *Прометей* из Новог Сада, објављена је књига Мирјане Д. Стефановић⁴ у којој се налази фототипија Бојићевог *Памјатника*, која следи након њене детаљне уводне студије. У својој студији ауторка не само што описује све сегменте Бојићевог живота и рада него и истиче да ова књига јесте, заправо, прва историја српске књижевности.

Да *Памјатник* заслужује посебно место у српској књижевности, казује нам и чињеница да је управо ово дело било предмет проучавања на пројекту Матице српске *Писци предсјандардној њериода српској језика и њихова дела*. Приликом рада на овом пројекту Исидора Бјелаковић и Драгана Грбић приредиле су Бојићев *Памјатник* из 1815. године. Ово при-

¹ Павел Јозеф Шафарик, *Историја књижевности Јужних Словена*, Праг 1865.

² Иво Тартаља, *Почеци рада на историји ошће књижевности код Срба*, Београд 1964.

³ Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности. Романџизам I*, Београд 1968; Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности. Романџизам II*, Београд 1972.

⁴ Лазар Бојић, *Памјатник мужем у славено-сербском књижевству славним* (уводна студија и приређивање текста), Нови Сад 1994.

ређено издање из 2019. године садржи 326 страна и подељено је у две целине.

Драгана Грбић својим есејом *Вандализам заборав* започиње прву целину, у којој читаоца најпре упознаје са термином *памјатник*. Откривши му да је у многим речницима реч *памјатник* дефинисана као *споменик*, који чува сећање на знамениту личност или догађај из прошлости, приређивач наговештава читаоцу да је Лазар Бојић овим подухватом подигао споменик српском књижеству. Као „жртву признателности и благодаренија”, принео је Бојић четири портрета најважнијих представника српског просветитељства. Након посвете свом ученику Јовану Јовановићу и *Предисловија*, Лазар Бојић даје један кратак текст са каталогом најважнијих писаца српске књижевности, међу којима је издвојио четворицу. У делу *Памјатник мужем у славеносерпском књижеству славним в жертву признателности и благодаренија* очувано је најпре сећање на Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Григорија Трлајића и Атанасија Стојковића. Будући да је ово дело објављено 1815. године, када се и завршила епоха просветитељства, *Памјатник* се, како Драгана Грбић наводи, може сматрати и спомеником једне епохе, односно епохе просветитељства. Она посебно истиче да одабир четворице просветитеља није случајан и да је то била одраз Бојићеве жеље да ове представнике српске културе и елементе њиховог стваралаштва сачува од заборав. Служећи се изворима из периодике и из дела просветитеља о којима је писао, Лазар Бојић је, према мишљењу Драгана Грбић, уложио велике напоре да не изостави ниједан сегмент из живота просветитеља. Сваки портрет у *Памјатнику* представљен је слично: најпре се дају опште биографске информације, затим се скреће пажња на дела преко библиографских пописа и напослетку следи стилизовани спомен на почившег. Прва два портрета најобимнија су, заправо подједнаке су дужине, али се разликују по типу представљања због тога што су извори којима се Лазар Бојић служио приликом писања биографије Јована Рајића, односно Доситеја Обрадовића били различите природе. Друга два портрета, то јест портрети Григорија Трлајића и Атанасија Стојковића, много су краћи у односу

на прва два, закључује Д. Грбић. Док портрет Јована Рајића отвара Бојићев *Памјатник*, портрет Атанасија Стојковића га затвара. Овакав одабир није случајан, будући да је портрет просветитеља посматрачу морао да послужи као морални узор. На крају портрета Атанасија Стојковића Лазар Бојић закључује да је језик проблем због којег су садржаји једне епохе престали да комуницирају са надолазећим нараштајем и да је то, заправо, узрок што многи великани, а са њима и њихова дела, одлазе у заборав – додаје Д. Грбић.

У *Напоменама о језику дела, графици и начелима транскрипције* приређивач Исидора Бјелаковић читаоцу открива да је ово дело написано на славеносрпском језику, традиционалном неререформисаном ћирилицом грађанског типа. Како би ово дело било доступно широј читалачкој публици, транскрибовано је савременом ћирилицом према начелима правописа српског језика. Транскрибован текст се налази на десној страни, пратећи фототипију, која је дата на левој страни. Транскрибован текст у потпуности одговара оригиналу, а уколико је било потребно унети измене у сам текст, то се дешавало само на ортографском нивоу, и то у оним доменима у којима оригинални текст одступа од савремених правописних начела. Интервенције се, дакле, односе на: интерпункцију, састављено и растављено писање речи, писање великог слова, регистровање резултата морфонолошких алтернација, уклањање геминираних графема и реконструкцију њихове фонолошке вредности.

Скраћенице из оригинала су развијане, а реконструисани део је записиван у угластим заградама (нпр. Егар. – *јѣтар[-ски]*). Штампарске грешке у тексту оригинала нису кориговане, али је, уз дату форму, у угластим заградама навођен кореспондентни пандан, маркиран звездицом: Фрушичъ Думитрій → Фрушић Думитриј [Димитриј*]. У угластим заградама и уз звездицу наведене су и развијене форме на основу цифре: в Будиме у 8 [октаву*].

Исидора Бјелаковић посебно истиче да је приликом транскрипције нарочита пажња усмерена на утврђивање гласовне вредности оних графема или графичких секвенци које не представљају део инвентара савремене српске ћирилице,

односно оних које су се у предстандардној епоси развоја српског књижевног језика могле употребљавати у различитим гласовним вредностима, те су за њих и понуђена транскриптивна решења, која су обавезно пропраћена примерима из текста.

Када је у питању суфикс домаћих презимена који је доследно бележен групом <ичъ>, тако је и транскрибован: <Боичъ> → *Бојиц*, док је предлог <отъ> транскрибован у вредности *ог*. Када се говори о цитату дела једне од портретисаних личности у *Памјайнику*, он је транскрибован према одликама језика којим се говорило и писало у периоду када је дата личност живела и стварала. И. Бјелаковић је забележила и истакла да су једине измене, које су уношене у текст оригинала, заправо измене које се односе на реконструкцију фонеме /h/ у оним позицијама у којима би њен изостанак могао да утиче на рецепцију текста. Наведене интервенције су означаване угластим заградама, нпр.: „...нисам марио за новце, а сад ми је жао, не што би и[x] ја за моју потребу требовао, но да би те поне снабдети могао, да би до Кијева отишао...”

Након запажања Исидоре Бјелаковић и Драгане Грбић, отпочиње друга, обимнија целина, у којој се налази фототипско издање и транскрипт *Памјайника*, а на самом крају овог приређеног издања налази се Речник непознатих и мање познатих речи.

Идеја која је започета пројектом *Писци њредстандардної периода српскої језика и њихова дела*, а чији се резултати већ виде у овим приређеним издањима, говори нам да сећање на једну епоху још увек живи и да ће, ако се настави овим стопама, заборављена имена и њихова дела поново постати предмет интересовања како проучаваоца књижевности тако и савремених читалаца. На том путу буђења из заборава ови приређивачи се неће зауставити, а дубоко сам уверена да ће се оно што су започели допасти многима, који ће пожелети да им се придруже у овом подухвату и тиме допринесу неговању успомена на оне који су се борили за очување српског језика.

Весна М. Тријић*
Народна библиотека Србије, Београд
Одељење за библиографију

ПРОБЛЕМИ И ПОСТИГНУЋА СРПСКЕ РЕТРОСПЕКТИВНЕ БИБЛИОГРАФИЈЕ

*(Српска библиографија. Књије 1868–1944. Дојуне, Народна
библиотека Србије, Београд, 2017.*

*Српска библиографија. Књије 1801–1867, Народна
библиотека Србије, Београд, 2019.)*

Српска ретроспективна библиографија је, од својих почетака у 19. веку, подразумевала суочавање са основним идентитетским питањима: док су Срби, немајући сопствену државу, живели расејани у Хабзбуршкој монархији, Османском царству и Млетачкој републици, Павле Соларић и Лукијан Мушицки су пописе српских књига састављали имајући културну интерпретацију народа у виду; као што су веровали да је књига, која је код нас тада још увек била реткост, посредник знања и подстицај учености, тако су веровали и да библиографија, указивањем на интелектуална достигнућа припадника једног народа, може да допринесе њиховом културном бољитку и самоодређењу; од Лукијана Мушицког преко Антонија Арновљевог Арнота до Стојана Новаковића развијала се свест о идеолошком и научном значају ретроспективне библиографије као темељу историје националне књижевности и културе.

Српски народ је, ипак, у период глобализације, у којем се питање националне културе интерпретира као политички непожељно или превазиђено, доспео без потпуних и уређених резултата библиографских истраживања ове врсте; до

* trijicvesna@gmail.com

пре пар деценија, наше репрезентативне ретроспективне библиографије – *Српска библиографија за новију књижевност* Стојана Новаковића (Друштво српске словесности, 1869) и *Српска библиографија XVIII века* Георгија Михаиловића (Народна библиотека Србије, 1964) – биле су дела заслужних појединаца, са свим ограничењима које таква задатост подразумева. Рад више генерација библиографа и библиотекара из Одељења за библиографију Народне библиотеке Србије, с друге стране, која је на израду ретроспективне библиографије обавезана Законом о библиотечко-информационој делатности, тек је недавно у пуној мери уродио плодом: најпре је објављен 21. том *Српске библиографије. Књије 1868–1944*, који представља допуну и, што је навјажније, исправак недостатака њених претходних двадесет томова (који су у континуитету објављивани од 1989. до 2008. године), а затим и *Српска библиографија. Књије 1801–1867*, у два тома. Са 8.449 библиографских јединица у *Дојунама* (односно 109.304, на нивоу читаве библиографије овог периода), а 6.106 јединица у библиографији књиге од 1801. до 1867. године, овим публикацијама су у највећој мери библиографски исцрпени 19. и прва половина 20. века, до краја Другог светског рата.

Да би вредност библиографија о којима је реч и њихов потенцијални значај за српску културу били заиста сагледани, потребно је колико-толико познавати мучну историју пројекта чији су оне крајњи производи.

Године 1954, основана је, „по државној линији”, Комисија за израду српске ретроспективне библиографије; њени чланови су били директори водећих библиотечких установа у републици и један народни посланик. Међутим, према записницима са састанака, који се чувају у архиви Народне библиотеке Србије, главну реч је у раду Комисије имао Родољуб Чолаковић, тадашњи председник Извршног већа ФНРЈ, иако званично није био њен члан. Смисао Чолаковићевог ангажовања био је да са Мирославом Крлежом и Јосипом Видмаром, као представницима хрватске и словеначке стране, договори платформу за објављивање државне библиографије која је требало да, уз *Енциклопедију Југославије*, чији је први том објављен већ 1955, буде показатељ ује-

дињења југословенског културног простора. Подразумевало се да ће национални критеријум у тако конципираној библиографији морати да буде жртвован територијалном: југословенска библиографија није могла да буде збир националних, већ територијалних библиографија појединачних република, у њиховим авнојевским границама.

Одлучан отпор таквом политичком захтеву од почетка су пружали представници Националне и свеучилишне књижнице у Загребу, где је ретроспективна библиографија према националном критеријуму израђивана још од времена Независне Државе Хрватске, и Народне и универзитетске библиотеке Словеније. Нема података да се са српске стране ико успротивио, иако је пројектованој југословенској библиографији она имала највише да жртвује; жртвовала јој је, између осталог, чак и своје писмо: договорена платформа је подразумевала да библиографске одреднице, распоред грађе и регистри морају да буду латинични.

Запослени у Одељењу за библиографију Народне библиотеке Србије, које је 1960. године преузело послове до тада већ расформиране Комисије, на разне начине су покушавали да премосте ригидност територијалног принципа; настојећи да поделе одговорност са широм научном заједницом, у више наврата су модификовали и проширивали критеријуме за израду библиографије. Према најзначајнијем од тих проширења, у српску националну библиографију могле су да буду уврштене књиге на српскохрватском језику штампане у другим републикама, под условом да су намењене Србима или да имају ауторе српског порекла. Примена ових критеријума је, међутим, остала недоследна и конфузна: иако територијални принцип није био довођен у питање, грађа из *Суботишке библиографије*, на пример, која је сведочанство рада и стваралаштва мултиетничке заједнице на северу Србије, у националну библиографију није уврштена, док ни номинално проширивање националним критеријумом није омогућило да се у библиографији нађу аутори српског порекла који су стварали у културном контексту других република, попут Џива Гундулића, Петра Прерадовића или Петра Петровића Пеције. Ситуација је додатно погоршана 1984. године, када

је између Народне библиотеке Србије и Црногорске народне библиотеке потписан споразум којим је Одељење за библиографију било обавезано да део грађе, која је већ била припремљена за штампу, уступи црногорској ретроспективној библиографији, истовремено је искључујући из канона српске књиге!

После свега, корпус који је обележен томовима *Српске библиографије. Књије 1868–1944* био је национални само делимично, а ужи и од *Историје српског народа* (Београд: СКЗ, 1981–1993) и од *Историје српске књижевности* Јована Деретића (Београд: Нолит, 1983). Чак и у таквом облику, ова библиографија је на политичку дозволу за објављивање чекала пуних тринаест године, од 1976, када је посао завршен, до 1989, када је из штампе изашао њен први том.

Шта је то значило за српску ретроспективну библиографију? Оријентишући се према дневнополитичким налозима власти уместо према сопственим теоријским претпоставкама – примена територијалног критеријума је у историји српске ретроспективне библиографије дотад била незамислива – библиографија је постала саучесник у кривотворењу националне прошлости и у далекосежном преиначавању културне свести српског народа. Искључујући значајне делове традиције из корпуса српске књиге, она је испуњавала намеру Комунистичке партије да све српско буде сведено на србијанско: препуштајући интелектуални рад и стваралаштво Срба који су живели на територијама других југословенских република тамошњим библиотечким центрима, она је допринела негирању националног карактера њиховог дела а самим тим и њиховој потоњој асимилацији. Поступајући тако, ретроспективна библиографија је изгубила поверење корисника и углед који је традиционално уживала у научној заједници.

Управо у том простору, обележеном деценијама политичких притисака али и аутоцензуре и апатије, треба тражити најдубље разлоге за рад на допунама *Српске библиографије. Књије 1868–1944*. Њени критеријуми последњи пут су редефинисани на састанку Уређивачког одбора, којим је председавала академик Злата Бојовић, 2012. године; усвојен

је комбиновани, територијално-национално-језички критеријум, који и представља стандард у изради библиографија овог типа. Према „Предговору” главног редактора Марије Богдановић и Жарка Војновића, рад на *Дојунама* подразумевао је истраживање фондова и електронских каталога преко стотину домаћих и страних библиотека, других националних и завичајних библиографија, као и низа српских колекција објављених у иностранству. Резултати истраживања обликовани су уз уважавање културних и друштвено-политичких специфичности епохе, као и података до којих се дошло утврђивањем националног порекла или опредељења аутора чије се дело налази у области разграничавања културних традиција. Захваљујући томе, *Дојунама* су коначно обухваћене књиге аутора српског порекла римокатоличке и гркокатоличке вероисповести, као и муслимана који су себе сматрали Србима; на своје место враћена је и грађа уступљена црногорској библиографији.

На тај начин, *Српска библиографија. Књије 1868–1944* коначно је постала националном у правом смислу те речи. Сведочећи својом историјом, латиничним писмом и абecedним распоредом грађе о времену у којем је настајала, она је на крају ипак испунила свој задатак: да са српског становишта обележи области додира и преклапања националних култура на Балкану.

Српска библиографија. Књије 1801–1867 настајала је у сенци и на маргинама претходно описаног „великог пројекта”; према „Предговору” главног редактора Жарка Војновића, најчешће је за њу био задужен само по један библиограф Народне библиотеке Србије. Била је то, у извесној мери, последица саме проучавање епохе – даља прошлост је мање занимљива креаторима политичке пропаганде – али и чињенице да је рад на њој започео 1976, када је пројекат југословенске библиографије већ очигледно био пропао. Та се запостављеност временом претворила у предност: обезбеђивала је библиографији књиге овог периода какву-такву поштеду од политичких притисака и, што је најважније, рад који је од почетка био руковођен комбиновањем територијалног, језичког и националног критеријума. И политички налог да

српска национална библиографија треба да буде штампана латиницом био је у овом случају благовремено отклоњен – на састанцима Уређивачког одбора, којим је председавао академик Мирослав Пантић, крајем 1992. и почетком 1993. године. Чињеница, међутим, да повратак ћирилице у послове националне библиографије ни тада није прошао без одређених отпора, о чему говоре записници са поменутих састанака који се налазе у архиви Народне библиотеке Србије, сведочи да ни распад Југославије није био довољан за прибегавање српском становишту: свест о значају писма и библиографије за обележавање оквира националног идентитета је, у делу интелектуалне елите, већ била избледела.

Грађа је у *Српској библиографији. Књиге 1801–1867* подељена у два тома: у првом су пописане књиге из прве половине 19. века, штампане између 1801. и 1850. године, док се у другом тому налазе описи публикација објављених од 1851. до 1867, као и пратећи регистри.

Уважавајући специфичности продукције обрађиваног периода, у којем се читалачка публика тек рађала, у овој библиографији су као књиге третирани алманаси, календари и годишњаци, којима је према међународним стандардима место међу серијским публикацијама. Систематски су обрађивани и прогласи, посланице и „објављенија”, чији би лист или два, према савременим стандардима, требало да припадају тзв. ефемерној грађи; у овом културноисторијском контексту, међутим, они су значајна средства друштвене комуникације, чијим би изостављањем националној библиографији и њеним корисницима била нанета велика штета.

Пописани су, на пример, огласи за књиге, ауторске или преведене, које нису објављене; разлози за њихово не-објављивање нису познати – посреди је могао да буде мањак пренумераната – али је податак о садржају планиране публикације у „објављенију” остао забележен. Захваљујући томе, ови огласи сада употпуњују слику епохе: они сведоче шта је ко радио у српској култури, обележавају поља интересовања појединих аутора, као и кретање укуса публике, откривајући на тај начин прве обриси тржишта књига у нас.

Распоред грађе је у *Српској библиографији. Књије 1801–1867* хронолошки. Такав избор данас представља реткост: усвајајући принципе лексикографије, савремена библиографија радије даје предност алфабетској организацији грађе, због чега у њен први план доспевају аутори. Хронолошким распоредом, међутим, *Српска библиографија. Књије 1801–1867* успоставља континуитет са узорним делима претходника, са библиографијама Стојана Новаковића и Георгија Михаиловића, који су грађу такође распоређивали на овај начин, а уједно и са коренима библиографије као научне дисциплине, којој је, према Душану Панковићу, хронологија била мајка. Захваљујући томе, ова библиографија у стопу прати путању културног развоја српског народа у првој половини 19. века: у њој је проучавани период представљен као низ узастопних синхронијских пресека, у оквиру којих је појединачна публикација окружена штампарским производима који су јој били мање-више истовремени; приближно датирани књиге пописане су на почецима одговарајућих деценија, док се оне које су остале недатирани – свега четрнаест њих – налазе на крају пописа. Захваљујући томе, *Српска библиографија. Књије 1801–1867* обезбеђује корисницима поглед у сам контекст појаве одређеног аутора или дела, као и значајне увиде у историју идеја које су управљале културним и политичким животом епохе.

У оквиру хронолошког распореда, грађа је додатно организована алфабетски, најпре на ћирилици а затим на латиници. У ћириличним низовима, који у овом корпусу преовлађују, библиографски описи су, пресликавајући особине публикација, рађени на црквеном или на грађанском типу писма; књиге на грчком језику уврштене су у ћирилични низ. Латиничном низу су, с друге стране, придружене, у транскрибованом облику, јеврејске књиге које су у овом периоду штампане у Београду.

Библиографски описи, настали из нужног компромиса између важећих међународних стандарда и специфичности српске књиге прве половине 19. века, детаљни су и информативни. У њима су забележени сви додатни текстови обрађиваних публикација, попут посвета штампаних на уводним

страницама (имена адресата налазе се у Регистру аутора), преко дословно пренесених мотоа и понекад веома опширних спискова пренумераната. У напоменама се налазе и подаци о садржају публикација, ако за његово утврђивање сам наслов није довољан, што се нарочито корисним показало у случају календара и алманаха, као и у обради различитих издања песничких збирки; садржај *Разговора ујодној народа словинској* Андрије Качића Миошића (Венеција, 1801), на пример, протегао се на три странице, а прве књиге *Српских народних ђјесама* (Беч, 1841) на пуне четири. У напоменама су, осим тога, наведени и изворници и посредници многих превода, као и њихови оригинални наслови – низ превода и прерада је овом приликом тек утврђен; изнети су подаци о скривеним или досад непознатим ауторствима, разрешени су псеудоними и иницијали, уз реферисање на релевантну литературу која је ова сазнања омогућила.

Испод сваког библиографског описа налази се сигла библиотеке у чијем се фонду обрађена публикација налази; према попису на почетку библиографије, истраживање грађе вршено је у више од двеста седамдесет библиотека код нас и у свету.

Требало би нагласити да библиографски описи штампарских варијанти публикација, са другачијим типом писма, илустрацијама или пагинацијом, у овој библиографији нису укључени у основни нумерички низ; они се налазе испод основног записа, обележени су додавањем словне ознаке његовом редном броју и штампани су увучено.

У другом тому библиографије, на преко стотину страница, налазе се регистри. Има их шест; то су, осим предметног регистра, још и регистри аутора, наслова, издавача и штампара, језика, а на крају и превода. Њима је информативност *Српске библиографије. Књије 1801–1967* вишеструко увећана: не само што је, захваљујући ауторском и предметном регистру, као и регистру наслова, корисницима омогућено циљано претраживање библиографије, већ су издвајањем регистара језика и превода, као и издавача и штампара, групиранима по државама и местима у којима су се налазили, на

специфичан начин обележене путање којима су се кретали културни утицаји и стремљења.

Садржај библиографије илустрован је али посредно и прецизиран фототипијама које се налазе на форзецима оба тома; посреди су одломци „Арфе шишатовачке” из прве књиге *Стихопворенија* Лукијана Мушицког (Пешта, 1838), „Српског народа и његове судбине” из *Даворја* Јована Стерије Поповића (Нови Сад, 1854), затим одломак „Српске ђевојке” из *Мале ѝросѣонародне славено-сербске ѝјеснарице* (Беч, 1814) и *Оѝисанија древностѝиј србски у Свеѝој (Аѝионској) ѝори* Димитрија Аврамовића (Београд, 1841). Изабрана дела представљају културне и идеолошке оријентире епохе, која је у остатку ове публикације на библиографски начин проучена и представљена.

Национална ретроспективна библиографија требало би да буде показатељ културне и политичке зрелости једног народа; наш народ своју добија када се његова етничка база већ распала, када су доскорашње регионалне варијанте његовог језика добиле међународну афирмацију а владајући идеолошки трендови открили дубоку кризу самосвести. Из тога происходи да су овде представљене библиографије рађене не само са вером у виталност хуманистичких дисциплина, већ и са вером у нараштаје интелектуалаца који долазе, чија ће дела одредити будућност.

НАГРАДА „ДОСИТЕЈ
ОБРАДОВИЋ”
ЗА ЖИВОТНО ДЕЛО

Задужбина
Доситеј
Обрадовић

ОДЛУКА ЖИРИЈА

Жири за доделу награде „Доситеј Обрадовић” за животно дело, на седници одржаној 12. децембра 2019. године, једногласно је донео одлуку да се награда за животно дело за 2019. годину, додели проф. др Светомиру Бојанину.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Наш водећи дечији психијатар, лекар, педагог, етичар, хуманиста, посвећеник и поуздани чувар свих оних вредности које су утемељене у историју и културу српскога народа, својом сталном бригом о деци и школи, језику и књизи, духовности и народном просвећивању, у свему је близак делу и идејама које су истим стазама водиле нашег просветитеља Доситеја Обрадовића. Рано се опредељује и истрајава да живот посвети младима, њиховом менталном здрављу и школи коју сагледава у њеној дијахронији од античких па све до модерних времена. Дневна болница за децу у Институту за ментално здравље у Београду од 2012. године носи његово име. Тако је он, како сам каже, добио орден сачињен од времена које траје.

У својим радовима превасходно истиче начела ољуђености, а то значи препознавања другог у себи и себе у другима. Доброта и љубав, како каже, стоје у темељу нашег бића па нас ни смрт не може поништити у очима оних који нас воле. Он истиче да не постоје коначна знања и готова решења јер висине узлета и дубине падова једнако прате човека од његова постанка све до данас на његовом људском путу сумњи и посртања. Трагање за смислом подразумева

да је дете мера човековог постојања па и могућности да, ако сачува дете у себи, човек још са земље може да додирне небеске висине. И сами наслови његових обимних и занимљивих студија осмишљени су у маниру најбољих аутора, хеленских и римских. Да укажемо само на неке: *Школа као болест*; *Тајна школе*; *Зашто слаб усѣх у школи*; *Духовност*, *исихијастрија и млади*; *Гордијев чвор младости*; *Волећи али како*; *Четири есеја о доброти*; *Под дрвешном сазнања добра и зла*; *Пријатељски разговори дечије исихијашра са родитељима и васпитачима*. Професор Бојанин је годинама активан и у пољу хуманитарно-милосрдног рада па са тим циљем своје стручне савете пружа и у Православном пастирско-саветодавном центру Српске православне цркве, Архиепископије београдско-карловачке.

На доситејејевском путу буђења и неговања доброте, слободе и одговорности у појединцу и заједници, универзитетски професор Светомир Бојанин је својим постигнућима у теорији и пракси утиснуо неизбрисив печат напретку неуропсихологије, специјалне педагогије, дечије психопатологије и сродних струка. Целоживотном својом посвећеношћу детету и његовом здравом развоју, професор Бојанин је као лекар, наставник и дечији писац био и остао узор и путоказ нараштајима ученика и стручњака. Посебно импонује његова научнокњижевна есејистика, инспирисана хуманистичким увидима о вечитој тајни личности и путевима њеног пуног очовечења на раздаљини од хеленског до савременог доба, писана живим прозрачним стилем.

Уверени смо да је проф. др Светомир Бојанин, неуморни прегалац и поштовалац Доситејевог просветитељског дела, по свему заслужан и достојан да прими награду с Доситејејевим именом и знаком.

Жири је радио у саставу: Мирко Васиљевић, Славко Гордић, Војислав Јелић (председник), Марко Недић, Драган Симеуновић. Награда коју додељује Задужбина „Доситеј Обрадовић” биће уручена на посебној свечаности.

Београд, 12. децембра 2019. године

Милица Пејовић Милованчевић*
ПРОФ. ДР СВЕТОМИР БОЈАНИН

Инспирисана Доситејевим наравоученијем „ Од добрих ћеш се добру научити, ако ли се међу зле помешаш изгубићеш и оно што имаш ума...”, с усхићењем и великим задовољством могу рећи да смо ми који смо имали част и привилегију да радимо са професором Бојанином могли много од њега да научимо. Лекар, психијатар, па и дечији писац, човек са огромним искуством у педагошко-психолошкој теорији и пракси, а увек савремен. Својом посвећеношћу детету и његовом здравом развоју он још једном оправдава и потврђује осведочене истине: „Дете је отац човека” и „Детињство је родитељ човекове личности”. Генерације стручњака у области дечије психијатрије, специјалне педагогогије, логопедије и сродних струка своја прва професионална искуства стицала су уз професора Светомира Бојанина. Његова успешна каријера лекара и наставника сразмерна је квалитету односа који је остварио са свима нама укљученим у психијатрију. Кратко ћу се осврну-

*Беседа коју је одражала проф. др Милица Пејовић Милованчевић, директор Института за ментално здравље, на додели награде проф. Др Светиславу Бојанину, 9. фебруара 2020.

ти на богату биографију: др Светомир Бојанин, дечији психијатар, рођен је 1932. године у Болману, у Барањи. Рођен је из брака трговца и учитељице, учио школу и студирао и, како сам уме скромно да каже, као дете и као мали се није ни по чему истицао. Своју каријеру дечијег психијатра започео је у Институту за ментално здравље од самог његовог оснивања (1963. год) радом на Одељењу за децу и омладину. Стручно се усавршавао у Паризу на Институту за ментално здравље којим је руководио проф. Лебовиси, и у Психолошкој лабораторији Анри Русел при Психијатријској болници Света Ана, којом је руководио проф. Зазо. Ово стручно усавршавање је значајно утицало на његово даље усмерење ка психотерапији, неуропсихологији и психијатрији у заједници. Током свога рада у Институту основао је две нове организационе јединице за децу: а) Одсек за свеобухватну психијатријску заштиту деце и омладине на територији општине Стари град – 1973. године и б) Дневну болницу за децу – 1985. године. Стручна јавност га познаје, поред осталог, и као професора који је увео предмет неуропсихологија на Универзитет у Београду и предавао га на Дефектолошком и Медицинском факултету. Аутор је и коаутор два универзитетска уџбеника и више стручних монографија из области психијатрије развојног доба. Шира јавност га је упознала као аутора књиге "Школа као болест" (1991.) у којој је исказао своје ставове о неприкладном односу савремене школе према менталном здрављу деце и омладине која их похађа. После анализе промена у овој области протеклих десет година, и увида да се криза савремене школе убрзано продубљује, професор Бојанин у књизи "Тајна школе", као одговор на овај изазов, представља широј јавности један модел школе каква би она требала да буде, као и целовиту анализу стања у савременом, пре свега домаћем, школству. Он сматра да је у садашњем тренутку неопходно развијати ваннаставне активности у школи и тиме ову институцију учинити средиштем друштвеног живота ученика који је похађају. Професор Бојанин је у област психијатрије деце и омладине унео читав низ новина: социјално-психијатријски приступ у психијатрији развојног доба, стручну област "Реедукација психомоторике" или

„Третман покретом“, указао је на област дисхармоничног развоја и описао клиничку слику ”развојне конструктивне диспраксије”, а у пољу рада са децом са аутизмом поставио је темеље савременог приступа. Дневна болница за децу у Институту за ментално здравље (ИМЗ) у Београду од 2012. године носи име нашег чувеног дечијег психијатра проф. др Светомира Бојанина. Ова болница намењена је дијагностици и третману деце узраста од 3 до 12 година која имају проблем са сложеним развојним и емоционалним проблемима. Проф. др Светомир Бојанин је након пензионисања на Институту за ментално здравље и на Дефектолошком факултету (1998) наставио да сарађује са колегама из других установа. Од оснивања је члан једне од најстаријих невладиних организација ”Помоћ породици” где је председник стручног савета и консултант за рани развој. Као предавач и реализатор стручног усавршавања о тешкоћама у учењу и даље је ангажован у организацији ”Помоћ породици” која је регистрована за делатност образовања. Професор Бојанин је годинама активан и у пољу хуманитарномилосрдног рада па са тим циљем своје стручне савете пружа и у Православном пастирско-саветодавном центру Српске православне цркве, Архиепископије београдско-карловачке.

О раду и делу проф. Др Светомира Бојанина можемо се упознати кроз његове радове, књиге, уџбенике, интервјуе, радо је виђен гост у медијима, још увек активан, са непресахлим ентузијазмом и радним еланом, спреман да помогне онима који помоћ траже. Написао је следеће књиге:

1. Заштита и унапређење менталног здравља у друштвеној заједници, (П. Каличанин, С. Бојанин), Београд, ИМЗ, 1975.
2. Неуропсихологија развојног доба и општи реедукативни метод, (универзитетски уџбеник), Панчево, Привредна штампа, 1979, 228.
3. Васпитно-образовни поступак у светлу менталне хигијене, Београд, Настава и васпитање, бр. 2, 1982.
4. Приручник за процену психомоторног развоја предшколске деце, Београд, ИМЗ, 1984.

5. Неуропсихологија развојног доба и општи реедукативни метод, (универзитетски уџбеник), Београд, ЗУНС, 1985, 442.
6. Социјална психијатрија развојног доба, (С. Бојанин, К. Радуловић), Београд, Научна књига, 1988, 332.
7. Деца и млади у рату и избеглиштву, (С. Бојанин и сарадници), Београд, ИМЗ, 1992.
8. Духовност, психијатрија и млади, Београд, Научна књига, 1994, 154.
9. Аутизам, (С. Бојанин и сарадници), Београд, Завет, 1997.
10. Аутизам данас, (С. Бојанин, Џ. Пијашо, Н. Глумбић), Београд, ЗУНС, 2001, 275.
11. Оглед о самосвести, Београда, Знамен, 1999, 228.
12. Школа као болест, (I издање 1990, II, 1991, III, Плави круг, 2013, IV, Помоћ породици, 2017).
13. Тајна школе, (I издање Нови Сад, СОШ „М. Петровић”, 2002, 240, II, Београдска Архиепископија, Одбор за верску наставу, 2016, 272).
14. Под дрветом сазнања добра и зла, Бања Лука, Видици, 2008, 126.
15. Гордијев чвор младости, Врњци – Ковиљ, 2009, 247.
16. Велика забуна или криза психијатријске мисли, Београд, Конрас, 2011, 301.
17. Волети али како, Основе савремене психотерапије, Београд, Конрас, 2013, 694.
18. Четири есеја о доброти, Београд, Конрас, 2014, 261.
19. Психијатрија развојног доба, (С. Бојанин, Смиљка Поповић Деушић и сарадници), Београд, ИМЗ, 2012, 584.
20. Третман покретом и саветовање, Београд, Помоћ породици, 2015, 190.
21. Мала хрестоматија о новој психотерапији, Београд, Помоћ породици, 2015, 188.
22. Зашто слаб успех у школи, Београд, Помоћ породици, 2018, 305.
23. Пријатељски разговори дечијег психијатра са родитељима и васпитачима, Београд, Помоћ породици, 2019, 211.

24. Зашто постоје тешкоће у учењу математике?, Београд, Архимедес, 2002, 64

Мени омиљена књига професора Бојанина је Волети али како – Основе савремене психотерапије јер се пита „а шта је с љубављу?“ Као велики зналац људске душе вешто нас је намамио кроз провокативни наслов, а то је како да волимо, и онда нас је оставио само на разумевању цитирајући Ничеа да ко зна зашто живи, поднеће и како живи. Треба имати снаге, мудрости, искуства да се истраје у бављењу идејама којима се Професор бави више од пола века. Запањујућа је његова радозналост, смелост којом као прави мислилац и учитељ, уз богато практично искуство, редефинише конвенционалне термине и језик. Он сматра да се идеја о психотерапији јавља као потреба за саморазумевањем у виду самопознања те да се човек може ослободити патње и немира тек када се подсети на забораве моралних закона у себи. И смело даје упутство како волети...”некада прво заволимо, а потом образлажемо и проучавамо, објашњавамо то што већ унапред волимо: а некада прво обавимо анализу и увид, а потом, то уочено почињемо и да волимо”. Бити добар психотерапеут свом пацијету значи бити слушалац с радозналошћу, који уздржано додаје и побуђује његову пажњу за проблем који га тишти – „бити учитељ другом не значи показати свом ученику амбицију да га нечему ми научимо, нити је лечитељ ту да истиче своју намеру да некога излечи”. Оно што је важно, а што у данашње време због захтева за временским оквирима чини се све више недостаје, јесте да и лечитељ мора да оствари самопознавање себе самог као личност јер ће само тако успешно и добро обављати своје активности. Он инсистира да ... ”душа ми упорно прелази на страну доброту у терапијском процесу”. Делује ми да би искрени чин доброту могао више терапијски учинити него било које вештачко, емоционално конторлисано становиште које често одликује „терапија”. Професор личност објашњава држећи се оног што му је најближе, а то је феноменолошки приступ кроз три слоја: биолошки, социјални и психички. Биолошки слој личности омогућава кретање, сусретање с другим људи-

ма и тиме усмерава ка социјалном слоју. Време и простор дефинише као прве репере реалитета с којима се личност сусреће у свом развоју јер „у почетку постоје само осећање и време – тај савез ...пратиће људско постојање читавим његовим током”. Развој социјалног поља као вид хоминизације људског постојања Професор је проучавао у оквиру породице, школе и улице. По њему, процес развоја се одвија од антропоморфног доживљаја себе у биолошкој равни, преко традиције, васпитања и субјективитета. И поново наглашава оно што и сама сматрам веома важним за развој детета – а то је процес образовања и васпитања, који су и претече наших психотерапијских ангажовања. Васпитавањем се увек учи о себи самима, а образовањем се обавезујемо да ћемо се у складу с васпитањем и понашати. Зато мислим да је Доситејева награда за животно дело отишла у најбоље руке – човеку који спаја душу, образовање и науку. Оно што издаја Професора од других лекара, научника је то што често прибегава песнички одређеним фразама у објашњењу научних чињеница па фазе развоја назива бебство, бајковито доба и др. Своје размишљање о нагонима врло лепо дефинише кроз постојање три групе нагонских потреба: она да се буде на сигурном и удобном, да се буде Неко неком ко је и њему Неко, да бира из слободе и да сам буде одабран из слободе другог. Опис нагона завршава с УСПЧ – нови акроним од урођене специфичне потребе човека које су по њему – говор, етичност, естетичност, креативност и слободна воља човека, а које су остваривање нагонских тежњи у заједници. (из књиге Волети али како – основе савремене психотерапије) Позивајући се на дефиницију професорке Невенке Тадић да су осећања очовечени сокови људске психе, а осећајност замајац читавог процеса људских тежњи за самоусавршавањем, професор Бојанин спроводи анализу у својим делима најкомпликованијих и најтананијих осећања као што су осећања стида, љубави, мрзовоље, досаде, обести, мржње, уплашености, стрепње, достојанства, сујете. У есеју – Ментална хигијена или „цивилна контрола стручности” у психијатрији или ван ње наводи шта је неопходно да би се пацијенту помогло (заправо даје одговор на питање шта па-

цијенти желе?): пацијенти желе да буду сигурни у то да их је неко разумео, да их неко поштује, омогућавајући им слободу бирања; да им пружи понашање усклађено с врлинама. Елиот је казао да је први услов доброте нешто волети, а други нешто поштовати; Бекон сматра да је склоност ка доброти утиснута у људску природу и то у толикој мери да, уколико се не очитује према људима, очитаваће се према другим живим бићима. Хоћемо ли да дела буду добра, мора најпре човек који их чини да буде добар и смиран, јер одатле где нема ништа добро, не може ништа добро ни изаћи (Лутхер). У изградњи сопствене аутономије, а само аутономни и самосвесни корисни смо и себи и другима, сваки васпитни став који је наметнут може довести дете у ситуацију сопственог доживљаја као „угроженог субјекта“ чиме се однос деце и одраслих доводи у фазу општег неразумевања где обично настрада онај слабији. С тим у вези, Бојанин закључује: „очигледно је да су родитељи неспремни да разумеју своју децу, као и да деца нису научила било кога да разумеју, па ни своје родитеље“. И шта се нуди у оваквој ситуацији? По њему, човек као биће истинитости и праведности, захтева неговање, од најранијих дана „у себи своје истине, које су увек опште, сталне и непроменљиве без обзира на одоре у које их одевају“. И предлаже: истину о одбрани живота, истину о смислу за којим трагамо и истину о стваралачком раду. „То је начин да се човек одупре наметању бесмисла сопственог постојања као и да се брани сталним захтевом за самоусавршавањем“. Говорећи о научном у психијатрији у својој књизи Велика забуна или криза психијатријске мисли, Професор сматра да се знање које се стекне науком, пре свега, сагледава као моћ над другим и над природом, а да се заборавља да је наука људски дар и да су јој границе докле досеже људско у нама. Професор Бојанин сматра да је на међусобном путу разумевања неопходно превазићи проблеме које носи са собом потреба за строгом научношћу, потреба за верношћу идеји водиљи, чиме се обезбеђује доживљај припадности одређеној групи, друштвеном статусу, потребом за потврђивањем личних уверења. Због тога наводи да је „храброст за то да знам да не знам, да не могу, да не разум-

мом, при чему се не губи даља радозналост, не спаруши самопоштовање, не пада у панични страх и увек остаје усправно, што је дато само мудром и храбром...чиме испуњавамо садржину свакодневице” Професор Бојанин предлаже основна правила којих би требало да се придржавају сви који су ангажовани у заштити менталног здравља појединаца. Он сматра да се не треба обавезивати ни једној школи или идеологији већ промовисању личне мисаоности и сопственог проучавања. Комуникацију с пацијентима види као борбу за истином и човечношћу, а усавршавање прошлости и слушање савременика као императиве професионалног усавршавања. Обављање било које медицинске праксе, а чини се посебно психјатријске, блиско је повезано с етиком, а очување етичности неопходно је у сваком тренутку нашег личног деловања. Ево и једног занимљивог цитата из књиге ”Волети али како – основе савремене психотерапије”: „нема завршних сазнања ни о чему, а посебно не о човеку, о појединцу с којим радимо, или с којим смо радили, а никада не знамо да ли је оно узајамно, тихо удаљавање између терапута и субјекта у третману заиста крај једне драме, чијем смо разрешењу допринели”. Менторство проф. Бојанина је извршило ослобађајући утицај на мене. Поред других научника, професора, колега који су вршили и врше утицај на моје професионално напредовање, он је подстицао систематично преиспитивање, знатижељу и промишљање, али најважније од свега је што ми је давао подстрека да оспоравам постојећа убеђења; открио ми је поверење у властиту способност за самостално мишљење (размишљање). Професор Бојанин је писао да сваки човек има по неку мудрост, а међу многим људима увек се јави по неки мудри човек. Мера менталног здравља је склоност проналажења доброг у свему. И зато је Доситејева награда отишла у праве руке. Како Ленг наводи „морамо наставити да се пробијамо кроз своју пометњу, да упорно настојимо да будемо човечни” .

Када смо у Институту за ментално здравље отварали нашу Дневну болницу за децу која је намењена за лечење најтеже оболеле мале деце и коју смо именovali по Светомиру Бојанину он нам се захвалио речима... ”Захваљујем Вам се

што сте пристали да мој стручни рад и моју личност уградите у свој стручни идентитет кроз време...Ви сте мени овим дали један орден који је сачињен од времена. Негде тамо кад нас, који смо сада овде, у овој сали, више не буде, говориће се да је, на пример, неко заказао да води своје дете на лечење у Дневну болницу Бојанин. Овим остајемо у знатно дужем сећању него што су она породична, и сећања наших пријатеља, и то у сећањима везаним за текуће проблеме датог, живог постојања људи, са којима се ми нећемо ни познавати. Овај орден се не може загубити нигде у фијокама ни продавати на бивљаку, ако затреба. И тако, ја имам доживљај да смо овога тренутка сви ми који имамо умешане прсте у ову свечаност, тренутак светлости наше културе у овој тмини што нас опседа.”

Уверена сам да вредности доброте и просветитељства које нам је Доситеј утемељио, професор Бојанин чува, негује и са пуно љубави преноси младим нараштајима. Завршавам речима професора Бојанина које најбоље говоре о њему: „Тамо где љубав истиче из нас, насељавају се незнађа. Љубав је суштина људског постојања, његов супстрат који то постојање омогућава”.

СВЕТОМИР БОЈАНИН

РЕЧ НА ПРИЈЕМУ НАГРАДЕ

1. Доситеј Обрадовић, раме уз раме са Карађорђем, будио је српски народ широм Балкана из смртоносног сна у кога су га убациле копите разузданих империја што тада владаху овим светом. Оне су се отимале о наше краљевине и земље српског царства што беше једном бљеснуло за трен у историји на овом географском подручју.

2. Попут Св. Саве у 13, Доситеј је у свом 18. веку поново описмењавао свој народ, будио му самосвест о себи, о својој лепоти и животној снази којом треба да осветли околину у којој живи и прожме вредностима културе што је носи у себи, а која још није затрta. Опчињен читањем списа апостола Павла, светотачке литературе, посебно св. Јована Златоустог и световних дела просветитељског доба у коме је живео, на која му је указивао игуман манастира Хопово код Ирига, Теодор Милутиновић, открио је поред вере и науку, коју је, мислио је, Бог посебно подарио човеку да лакше организује свој живот на земљи.

Религија и наука су се у њему слиле безконфликтно у људску мудрост која нас узноси изнад баналности ка истини-ма света и светости.

3. Одушевљен реформама Петра Великог и Русијом, најнапреднијом земљом света тога доба, како се то мислило међу Србима у то време, подстакло је његову потребу за „странствовањем” коју је још од ране младости носио у себи. „Када би чуо да неко у разговору помене”, пише у својим сећањима, „Варадин, Будим, Пешта, срце би моје летило к

тим местима, желио бих познати те људе који у њима живу." И упутио се у Русију одабравши путеве преко југозападних српских области. На том „странствовању” како је он волео да назива своја путовања, бавио се просвећивањем народа. То је чинио по своме обрасцу: "...штосам знао, другима сам предавао, што пак нисам знао, од других сам примао и учио. А ово је всегда било врховнејше намереније и свегдашњи нишан мојега по свету ходања." Као да је имао потребу да нам се и даље правда због својих честих промена места боравка, напоменувши да „гди нејма ученија нејма ни живота” указујући нам тиме да га у свему томе води чар знања, учења којим се заједница сабира и остварује чин ољуђења или хоминизације коју човек уноси тиме у свет. Доситеј нас, као људе, упућује на обавезу учења, развијајући научну мисао у човеку, која се такође укључује у изградњу људске етичности.

4. И тако се једном обрео у Далмацији и Книнској крајини за које су му говорили да тамо живе добри и гостољубиви људи, спремни да увек помогну када устреба. Становао је код једног свештеника који је имао богату библиотеку и лепу и паметну ћерку Јелену, склону књизи. Доситеј је спремао своја предавања из беседа св. Јована Златоустог и бележио је цитате и изводе који су му требали за наставу. Јелена је завиривала у то шта он тамо пише и једном му је рекла да је то јако лепо, али да не разуме све јер не зна старословенски језик. То је вредном Доситеју било довољно да своје белешке преведе на текући српски језик те тај превод да Јелени на употребу. Она се тим преводом на живи српски језик обрадује, обрадују се и њене другарице, њихови пријатељи и познаници, и преписивали су тај текст једни од других. Тако се појавила прва (још рукописна) књига на говорном српском језику у нас, у 18. веку, коју је народ назвао – ДОСИТЕЈЕВА БУКВИЦА. У савременим радовима срећемо је као Мала буквица. Тодор Манојловић, на кога се ослањам у овоме тексту, на крају указује на чињеницу да је Доситеју ова књига отворила пут који ће га одвести право у будућност која као да га је већ и чекала. Исти аутор наглашава да не жели да Доситеја упоређује са Дантеом, али указује на то да је на исти начин, као што је Данте открио самим Италијанима и свету, лепоту народног италијанског језика, данас тако доминант-

ног у европском културном кругу, и наш Доситеј своју Буквицу саставио у духу народног српског језика.

5. Искуство праксе монашког живота, одређени логички ставови светоотачке литературе и обиље просветитељских књига, учинили су да Доситејева с а њ а р е њ а о светости, што га је и мотивисало да оде у манастир, очврсну у м и с л и о п р о с в е ћ и – в а њ у свога народа. Оно је могло да почне одмах, јер ту беше већ Буквица, дакле могућност писања, слагања мисли у поучне исказе и потреба за обнављањем и организовањем християнизоване мисли и сабирање у литургијска заједницења народа. Поред тога, сасвим плански, дакле разумом и вољом, могли смо да градимо нова и сложенија мисаона сочињенија и да их размењујемо са другима. Овде су те мисли аутора упућене народу и важе, како у оно његово време, тако и данас и остаће за сва будућа времена показујући људима Доситејево хришћанско уверење коме је он верно служио цео свој век. Свеску с а в е т а Ижица почиње овако: „Ижица је најпоследња у буквици, ма ћу радити да се и она не осрамоти. Вија моја Ижица, кажи нам што лијепо.” Просто је дирљива његова персонификација слова којима се служи, што потврђује његову духовну тананост саосећања, што чини људску доброту која га прожима, о којој говори један од његових биографа.

Свој живот је видео у моралној чистоти хришћанске мисли коју је неговао и проповедао савременим језиком и личним примером. Његов позив „књиге, браћо, књиге” није никакав атеистички зов нити зов револуционарног насиља над хришћанском љубави и братству међу људима и народима. Ево, сасвим укратко, на што нас позива његова Ижица, која је тим садржајима красила своје постојање: „Себе познај. Гнев зауздај. Мудрост љуби, ученије ишти. Праведан буди. Од неправде бежи. Добродетел грли. С правдом добијај. Не завиди кому. Не умори се добро чинећи. Не умире никад који за правду умире...” Као човек био је, према мишљењу Младена Лесковца, добар човек: „за њега је сваки човек љубезник и пријатељ, сви људи благообразни и добродетелни... овај човек као да никога није мрзио; као да није био од овога света; њему ништа није тешко јер не зна шта је немогуће.”

Био је ведре нарави, пун наде свему што га је радовало. Желео је да то пренесе и на своје читаоце, сматрао је да је за срећу потребно толико мало. Лесковац констатује: "Необичан човек." Доситеј, описмењавајући свој ослобођени народ ослањао се на чврсте темеље што их је сачувала Српска православна црква, заснована на светосављу, која је водила рачуна о писмености и надахнућу православним литургијским заједништвом народа и међусобној љубави побратимства.

6. Устанак га је затекао у Трсту. Одмах се укључио да помаже својим познавањем прилика у тадашњој Европи, својим познавањем људи и језика које је користио, акцијама скупљања помоћи и сав срећан похрлио је у Србију на позив Карађорђа да му помогне око ораганизовања Србије као савремене европске државе која беше на помолу. Према Лесковцу, који га описује као оптимистичног патриоту, долазећи у Београд 1807, онако разореном опсадом и биткама које су око њега све доскора вођене, Доситеј пише у својим белешкама са одушевљењем: „Не знам је ли Вам познато какав је прекрасан Београд наш српски што се каса местоположенија. Ја сам подоста градова и места видио, али ове предивне, здраве и великолепне ситуације, кромје Цариграда, чини ми се да на земљи не има! Заиста јест нешто обајателно. А шта ће јошт бити кад га мајсторија уреди и украси.” Одушевљен постигнућима устанка, он позива Србију да се пробуди: „Востани Србије... Покажи Европи твоје красно лице, Светло и весело, како вид Данице, Востани Србије! Давно си заспала... Востани Србије! Мати наша мила! И постани опет што си прије била.”

По доласку у Београд одмах се латио посла. Успоставио је Велику школу, коју ће похађати и Вук Караџић, и организовао је прву Богословију, две установе које су биле и сада јесу основе Универзитета у Београду. Умро је као први српски миистар просвете, 1811. Иза себе је оставио значајан књижевни опус, из кога зрачи христијанизовани концепт културе. Тиме је оставио за нас и траг своје људске доброте и несебичности који је остао видан и описан, за углед будућим покољењима.

IN MEMORIAM

Душан Иванић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

У СПОМЕН НА МИОДРАГА МАТИЦКОГ (1940 – 2020)

Последњи пут смо разговарали на повратку са Скупштине Матице српске из Новог Сада: договарали смо се за скуп у Тршићу о Вуку и обећао сам му тему о терору и смијеху у Вуковом дјелу, а на изласку из аутобуса ме је поздрављао и напомињао да не заборавим шта сам најавио! Једва је прошло десетак дана, није више био с нама, а који мјесец потом смо умјесто о Вуку у Тршићу говорили о дјелу Миодрага Матицког (Марко Недић, Бошко Сувајцић, Бранко Златковић и ја).

Био је неуморне покретачке енергије и учествовао је у многим стварима које су унапређивале српску културу, науку о књижевности и саму књижевност. У историји Задужбине „Доситеј Обрадовић” је један од потписника њеног оснивања. Подстакао је и на ново издање Доситејевих сабраних дјела (Задужбина, 2007 – 2008, у редакцији М. Д. Стефановић, М. Матицког и Д. Иванића), за које је приредио *Басне*, а његова је велика заслуга и прибављање аутографа (копије) последње, најмлађе Доситејеве буквице. Колико се често нисмо слагали (у науци нема користи од слоге), толико смо непрестано добро сарађивали на заједничким пословима: он ме је подстакао да завршим периодику српског реализма (заједничко издање Института за књижевност и Матице српске, 2008. године), обојица смо се мучили око Стерије и приредили издања његових пјесама и разних списа, а ја и сабране комедије (у СКЗ). Припремао је и трећу књигу Стеријиних неприкупљених пјесама и треба видјети у каквом је стању тај рукопис.

Неколико је аспеката, оријентационих тачака у укупном, богатом, разноврсном научном дјелу Миодрага Матицког, не улазећи у његов богат прозни опус, који је добио значајан одзив у савременој књижевној критици (Светозар Кољевић, Марко Недић, Васа Павковић и др.).

Војвођанска лирика и српскохрватска граничарска епика су били први велики изазови за научни рад младог Миодрага Матицког. Сусрео се са занемареним изворима епског пјевања (рукописне пјесмарице) уносећи „исправке” у вуковски модел народне пјесме: у тој дисертацији је настао и низ порива који су га опсједали, нпр. повратни утицај литературе на народне пјеваче („књишки утицај”), што ће имати одјека у каснијој подршци прикупљању народних пјесама по листовима и часописима 19. вијека (у пројектима Института за књижевност и Матице српске или у његовој збирци студија *Поновнице*).

Библиографија српских аламанаха и календара, 1 (1986), с прецизним описима, све до илустрација (гдје само регистар личних имена и географских назива има скоро 100 страница, од укупно 1144 странице) остала је једна од основних подлога (и полуга) научног рада зрелог Миодрага Матицког. Из тога рада су проистекла његова истраживања историје свих типова српских периодичних публикација (алманаси, часописи, годишњаци, листови, новине), те књиге *Лейто-џис српској народа: Три века алманаха и календара* (1997) и *Српска књижевна периодика 1766- 1850* (2016). Дјелимично те двије књиге имају исте одреднице, али је друга књига много потпунија (дијелом с радовима Бранке Булатовић). И што је занимљиво за обе књиге, свака има два типа прилога. Први дио се бави општим питањима, развојем жанрова у периодици, идејама (нпр. идеја илиризма, или басна као постојан жанр, народна књижевност у алманасима, путописи Симе Милутиновића Сарајлије, Разглаголствије – разговори с мртвима). Све то потиче из периодике, али се удаљава од њене историје као историје публикације! Матицки је волио те мјешавине, бавећи се у ствари различитим аспектима књижевне прошлости: изазивала га је могућност виђења појединачних чињеница и чинилаца у еволутивним токовима

(жанрови, стилске оријентације). Та разноличност се налази и у његовим другим књигама. Пун је овакве двојности, нпр., *Језик српског јесништва* (2003): књига је обухватила истраживање рукописних пјесмарица у мађарским библиотекама, идеје Михаила Витковића и Лукијана Мушицког о српском стиху и метру, до књижевноисторијског контекста епа македонског пјесника Григора Прличева *Скендербеј*, или до Васка Попе и Десанке Максимовић. Само у неким студијама (о Јакшићу, нпр.) има ријечи о језику српског пјесништва, а мање-више је ријеч о српској поезији. Имао је смисла за добар, ефектан, метафоричан наслов!

Не треба заборавити да је био уредник издања Матице српске у сарадњи са Институтом за књижевност и уредник часописа *Књижевна историја* (у издању Института за књижевност и уметност, од 2002. до пензионисања). Поменули смо да је приредио и тумачио поезију Јована Стерије Поповића и *Басне* за Сабрана дела Доситеја Обрадовића (посебно за издања прилагођена дјечи, такође у Задужбини „Доситеј Обрадовић”). Мене је за Задужбину привезао позивом на приређивање Доситејевих дјела, и та веза (са Задужбином) траје ево од 2007. године. Уза све то је аутор приповједачке прозе (романа, приповиједака, драма), па антологичар (народне пјесме, тужбалице), неуморан организатор научних скупова о Вуку (и о другим темама) и уредник зборника са тих скупова.

Само да поменемо његов рад у уређивању *Данице*, којој је дао живот, живост и велику популарност. По садржини тај годишњак изгледа као једна сваштара, као пијачне тезге, али управо том разноврсношћу Матицки је окупљао и сараднике и читаоце, остварио велики тираж и његову прођу у земљи и у дијаспори.

Његове кључне научне теме су биле однос усмене и писане књижевности (проишла из докторске дисертације). Касније објављује *Поновнице*, студије о дјелима која су резултат веза између писане и усмене књижевности. Био је отворен за рубне, периферне ствари: разглаголствија (разговори мртвих), Хорације у српској лирици, путопис у дјелу Симе Сарајлије, афоризми и графити, народне пословице у

периодици. Своје основно, првобитно интересовање за народну поезију помјерао је према популарним жанровима у писаној књизи (календари итд.) и, чак, настојао навући стандардне облике (нпр. издање *Басана* Д. Обрадовића) на своју врсту алманаха/цветника.

Дјелујући у темељу Вукове задужбине, осјећао је и Доситејеву задужбину као своју бригу, као и Матицу српску и њене пројекте. Његова је идеја и да се Доситеј споји с Вуком и да то буде видљиво на Вуковом сабору 2020, што је остварено у сценској слици Милована Витезовића („Доситеј у Србији”), изведеној у главном програму Вуковог сабора и у изложби Задужбине „Доситеј Обрадовић” („Доситејев пут знања”).

Велики организатор, кад се гледа шта је све покренуо у Институту, Вуковој и Доситејевој задужбини и у Матици српској, а изнад свега човјек велике трпељивости, велике ведрине и живог духа. Била му је (говорећи ријечима Доситеја Обрадовића и Павла Соларића) „општа полза” преча од личне, то је велико наслеђе и научног дјела и дјеловања Миодрага Матицког у српској култури.

Ненад Ристовић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ПОСВЕЋЕНОСТ МУЗИЦИ КАО ДАРУ ОД БОГА И ДАРУ БОГУ

У спомен на Димитрија Стефановића (1929–2020)

На дан Светог деспота Стефана Лазаревића, 1. августа 2020. године, преселио се у вечност академик Димитрије Стефановић, један од добитника Награде за животно дело Задужбине „Доситеј Обрадовић” (2018). Знаковита је то календарска коинциденција – јер овај мусикословјашчи – то јест, језиком старе српске музике, музиколог – својим научноистраживачким и уметничким радом озвучио је епоху српске Деспотовине и тим јединственим прегнућем дао снажну потврду оцени да је она била сваковрсним плодови-ма богата јесен наше средњовековне културе.

Рођен 1929. године у Панчеву – тако да је био банатски земљак Доситеја Обрадовића, са којим је делио и крштено име, али и судбину да рано остане без оца – Димитрије Стефановић је потицао из српског грађанског миљеа средњо-европске културне провенијенције. Оваква социокултурна позадина, уз урођену радозналост и даровитост, водила га је ка учењу страних језика и школовању на страни, док израна испољена вокација за музику, посебно ону која се негује у окриљу Православне цркве, водила га је ка одабиру професије и определила му је животну мисију. На Филозофском факултету у Београду завршио је студије германистике и англистике (1955) и упоредо студије музикологије на тадашњој Музичкој академији (1956). Жеља за новим хоризонтима на-

учних сазнања и уметничке теорије и праксе одвела га је потом на мастер и докторске студије византијске и старе словенске музике на Линколн колеџу Универзитета у Оксфорду. Тамо је био студент тада највећих стручњака за ову област Хенрија Тилијарда, Егона Велеса и Оливера Странка.

После одбрањеног доктората (1967), у коме је истражио дотле непроучене рукописне изворе старе српске музике рашчитавајући их и тумачећи њихове филолошке и музиколошке карактеристике, своје професионално деловање и научну каријеру Димитрије Стефановић је везао за Музиколошки институт САНУ. Прошао је сва научна звања у овом институту и дуги низ година био његов директор. Дописни члан САНУ постао је 1976, а редовни 1985. године. Истраживао је рукописе византијске и најстарије српске и друге словенске музике у великим иностраним библиотекама (у Великој Британији, Русији, Грчкој, САД, Данској, Ватикану), али и у манастиру Хиландару, чији је био редовни ходочасник о манастирској слави, Ваведењу Богородице, деценијама, све до у позну животну доб. Својим животом и радом Димитрије Стефановић је спојио три стожерне институције српског идентитета – Српску православну цркву, Српску академију наука и уметности (у којој је, поред осталог, био генерални секретар) и Матицу српску (у којој је, поред осталог, био потпредседник). Оно чиме је пре свега задужио науку и културу јесте откриће, дешифровање и критичко публикување неумских музичких записа литургијских напева композитора из XV столећа, Кир Стефана, јеромонаха Исаије и Николе, који су у свом потпису имали етноним Србин. Извукавши из таме вековног заборава ове ауторе древних појачких творенија Стефановић је пет столећа уназад померио историјски почетак српске музичке писмености, који се до њега везивао за Корнелија Станковића. Димитрије Стефановић је ова своја открића изнео на светлост у двотомном делу *Стара српска музика* (Београд: САНУ, 1974–1975) које је трајни научни споменик и незаобилазни приручник за свакога ко жели да сазна нешто о почецима српске уметничке музике.

За разлику од својих оксфордских професора који су се средњовековном духовном музиком источнохришћанског

света бавили кабинетски, не покушавајући да је звучно оживе и представе на концертима и носачима звука, Димитрије Стефановић је са оваквом праксом почео одмах по повратку у отаџбину, нарочито пошто је 1969. године основао Студијски хор Музиколошког института САНУ. Овај у нашој земљи јединствени вокални ансамбл Стефановић је осмислио тако да буде налик сличним музичким саставима у Европи састављеним од универзитетских наставника и сарадника из различитих научних области а с музичким интересовањима и компетенцијама. Касније је овај првобитни концепт ансамбла промењен, па је он окупљао све љубитеље специфичног репертоара и звука неговоаног у њему. Друга промена била је певање на богослужењима, нарочито у фрушкогорским манастирима, али и у српским храмовима у дијаспори, приликом концертних турнеја у иностранству. У Студијском хору је од оснивања било и класичних филолога, па сам тако и ја имао част да будем његов члан и солиста и да под уметничким вођством академика Стефановића суделујем у многим запаженим концертима које је овај хор имао у земљи и иностранству. Осим што је као диригент овог и још неколико хорова био амбасадор српске музичке културе у свету, Димитрије Стефановић је премијерним извођењима средњовековне српске, као и византијске, грегоријанске, староруске, глагољашке и друге ране музике, у нашу средину донео нову музичку естетику. Међу првима је код нас у вокалну интерпретацију увео звук реконструисаног, тзв. историјског или аутентичног извођења ране музике, идући за приступом промовисаним у то време у Великој Британији, у којој је добио темељ за своје професионално изграђивање.

Као човека Димитрија Стефановића је од свега највише одликовало – за наше академске кругове необично, поготово у времену када је био наметан атеизам – дубоко, искрено и ревносно живљење у складу са религијском традицијом српског православља. Оно га, међутим, није учинило ултраконзервативно, етноцентрично или антизападно настројеним (као што, нажалост, јесте неке). Напротив, академик Стефановић је и речју и делом био привржен неговању религијске толеранције и међухришћанског дијалога. У складу

с тим потицао је на учење страних језика и на упознавање страних културних традиција све оне многобројне младе људе које је – нарочито на студеничкој Духовној академији и на сремскокарловачкој Летњој школи „Корнелију у спомен” – привлачио колико несклоношћу културолошким предрасудама, толико још више необичном виталношћу духа, најочигледнијом манифестацијом његовог чврстог ослоња у вери.

Тако је Димитрије Стефановић, као и Доситеј Обрадовић, самим собом сведочио да се могу и морају повезивати Исток и Запад, вера и наука, прошлост и садашњост, Србија и свет. Имао је академик Стефановић не само Доситејеву ширину, отвореност и комуникативност, већ и Доситејево благонравије, великодушије и простосердечност, без имало колизије са импресивним професионалним успесима које је постигао и еминентним признањима која је за њих добио. Надасве, Димитрије Стефановић је као и Доситеј народ свој љубио просветитељски полезним радом на његовом духовном и културном уздизању.

ХРОНИКА

Драгана А. Грбић*
Институт за славистику
Филозофски факултет Универзитета у Келну

ИЗВЕШТАЈ О РЕАЛИЗАЦИЈИ РАДИОНИЦА АРИТМЕТИКА И ГЕОМЕТРИЈА У ОКВИРУ МЕЂУНАРОДНОГ ПРОЈЕКТА ПРЕИСПИТИВАЊЕ УТИЦАЈА СЛОБОДНИХ УМЕТНОСТИ

Од 17. до 20. фебруара 2020. године у Задужбини „Доситеј Обрадовић” и у Институту за књижевност и уметност реализоване су две радионице „Аритметика и књижевност” и „Геометрија и књижевност” у оквиру међународног пројекта Института за славистику Универзитета у Келну *Rethinking the Impact of the Liberal Arts*.

Аритметика и геометрија су од античких времена биле део студијског канона који се састојао од седам предмета тзв. *septem artes liberales*. Основно научно тројство или *trivium* чиниле су *дијалектика*, *реторика* и *грамафика* као дисциплине неопходне за савладавање знања и вештина потребних за успешну језичко-логичку аргументацију. Ове три науке представљале су предворје научног храма *septem artes liberales* у чијем центру се налазио научни квартет *quadrivium*, сачињен од четири математичке дисциплине – *астрономије*, *аритметике*, *геометрије* и *музике*. Реализацијом радионица посвећених аритметици и геометрији заокружен је трогодишњи пројекат који се реализовао под покровитељством Немачке мреже за академску размену (DAAD) и који је имао за циљ да преиспита однос између хуманистичких и природних наука у савременом друшћу као и улогу ових основних наука у решавању задатака које савремено доба пред њих поставља. Садржај пројекта развијао се у склопу двојних

* dgrbic@uni-koeln.de

мастер студија „Културна и интелектуална историја између истока и запада” (*Cultural and Intellectual History between East and West*) Института за славистику Универзитета у Келну, а програм радионица је осмислила и пројектом руководила др Драгана Грбић.

Програм је свечано отворен у Задужбини „Доситеј Обрадовић” поздравним говором проф. емеритуса др Душана Иванића, др Симоне Хајне која се скупу обратила у име Немачке мреже за академску размену и др Драгане Грбић испред Института за славистику Универзитета у Келну.

Прво пленарно предавање „Од ритуала до слике и од симбола до игре” о важности бројева у српској народној књижевности у склопу радионице посвећене аритметици одржала је проф. др Снежана Самарџија са Филолошког факултета Универзитета у Београду и систематски и прегледно упознала студенте са најважнијим аспектима ове проблематике како у народној поезији тако и у прози. Потом је уследила радионица која се тематски надовезала на пленарно излагање, а у оквиру које су своја истраживања о народној књижевности представиле студенткиње мастер програма „Културна и интелектуална историја између истока и запада” са Универзитета у Келну, Универзитета у Варшави и Универзитета у Москви – Јана Чеботарева, Полина Војкханскаја, Јоана Пуци, Ане Волф, Силвија Јанија и Беј Џи. Оне су говориле о проблематици бројева и формулативним изразима у руској, српској, грчкој и кинеској народној књижевности.

Идућег дана је пленарним излагањем проф. др Зорице Несторовић са Филолошког факултета Универзитета у Београду о „Геометрији у опусу Лазе Костића” отпочео програм радионице посвећене геометрији. Проф. др Несторовић је контекстуализацијом Костићевог дела како у оквиру европске роматичарске поезије тако и осветљавањем његове инспирације античким изворима јасно показала место овог књижевника у корпусу светске књижевности.

Након пленарног излагања своја истаживања о историји жанровских облика и поезији Јована Христића и Момчила Настасијевића представиле су мастер студенткиње поме-

нутог међународног програма са Универзитета у Београду и Универзитета у Келну. Жељана Вуканац, Јелена Апостоловић и алумна тог мастера из претходне генерације, а садашња докторанткиња Тијана Копривица.

Последњег дана програма у Задужбини „Доситеј Обрадовић“ одржане су две интердисциплинарне и интерактивне радионице, које су за студенте припремили доц. др Мина Ђурић са Филолошког факултета Универзитета у Београду и научни сарадник, др Милош Миловановић из Математичког института Српске академије наука и уметности. Радионица доц. др Ђурић је на изузетно занимљив и садржајан начин представила проблематику интервала у математици, књижевности и музици, док је радионица др Миловановића била посвећена исцрпном прегледу проблематике везане за календарска питања и реформе календара током историје.

Програм радионице посвећене геометрији реализован је делом и у Институту за књижевност и уметност 19. и 20. фебруара. Након поздравног говора директора и научног саветника др Бојана Јовића, предавање о геометријском читању наратива у роману *Лазарусов пројекат* Александра Хемона а у односу на Есхерове графике одржала је сарадница Института и професорка Универзитета Сингидунум, др Татјана Росић. Потом је уследила интердисциплинарна радионица „Геометрија простора“ у оквиру које су своја истраживања о руској и српској књижевност, уметности и архитектури представиле студенткиње мастер програма са Универзитета у Келну и Универзитета у Београду – Елена Ромањук, Лидија Калојева, Тара Асади-Могадам и Тамара Танасијевић, која је као алумна мастер програма а садашња докторанткиња Колегијума АРТЕС са темом посвећеној архитектури у књижевности, организовала за учеснице радионица и стручно вођење кроз центар Београда.

Наредног дана је виша научна сарадница Института за књижевност и уметност, др Светлана Шеатовић, одржала радионицу посвећену „Функцији бројева у поезији Ивана В.Лалића“, при чему је са студентима детаљно анализирала метафоричку конотацију бројева засновану на византијском концепту времена у циклусима песама и несебично им по-

средовала своје експертско знање и вишегодишње искуство на приређивању Лалићевих дела.

Програм обе радионице је затворен предавањем проф. др Владимира Симића са Филозофског факултета Универзитета у Београду „Проблем композиције и геометрије у српској историји уметности 18. века” и стручним вођењем кроз ликовну збирку Народног музеја посвећену овом периоду. Будући да је вишедневни програм ових радионица отпочео 17. фебруара целодневном екскурзијом на Космају и и Крагујевцу и обиласком римских археолошких остатака и споменика Палим војницима на Космају, а потом и Меморијалног парка „Шумарице” у Крагујевцу, праћено предавањима др Драгане Грбић „Симетрија споменика – асиметрија историје”, последњи дан програма студенти су добили прилику да употпуне знање о овој проблематици и обиласком збирке „Римски Космај” у Народном музеју.

Програм овог међународног интердисциплинарног и вишејезичног пројекта с разлогом је реализован у партнерству између Задужбине „Доситеј Обрадовић” и Института за славистику Универзитета у Келну. Будући да се и Доситеј током свог динамичног и разноврсног школовања образовао и на систему утемељеном на седам слободних вештина – *septem artes liberales*, а да је у матрикуле Универзитета у Халеу 1782. године у рубрику за студијски правац уписао скраћеницу „мат.”, која се дуго у литератури погрешно интерпретирала као „математика” уместо метафизика, а која је такође сматрана обавезним елементом свих слободних вештина, програм ових радионица је, отуда симболично, реализован у кући нашег највећег просветитеља, чије дело се детаљно проучава и у оквиру посебног модула „Просветитељство Балкана” у оквиру поменутог мастер програма на Универзитету у Келну.

Немања Радуловић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ОКРУГЛИ СТО ИНДИЈА И СРПСКА КУЛТУРА

Једна од лакуна у проучавању историје српске културе јесте систематско или синтетичко изучавање интереса који су уметници и интелектуалци имали за индијску цивилизацију, мада се зна да су генерације домаћих стваралаца биле фасциниране њом. Један од узрока овоме било је и непостојање академске индологије. Г. 1965. у ЈАЗУ је одржан округли сто *Јуџославени и Индија*, где је једним делом било речи и о српској култури. Ипак, то је превелик временски размак. Углавном је истраживање индијско-српских односа било препуштено интересу и ентузијазму појединаца – историчара филозофије или књижевности, историчара и политиколога. У горем случају, теме су се хватали дилетанти. Осећала се потреба за форматом какав је округли сто где би се истраживачи из различитих области срели, чули једни друге и разменили мишљења.

Округли сто *Индија и српска култура* одржан је 23.12.2019. у просторијама Задужбине. Учеснике су поздравили председник Управног одбора Задужбине проф. емеритус Душан Иванић, управница госпођа Мирјана Драгаш и амбасадор Републике Индије, Њ.Е. Субрат Бхатаћарђи који је дао преглед новије сарадње две државе у областима политике, економије и културе. Др Драгана Грбић и потписник овог извештаја образложили су концепт догађаја.

Саопштено је осам реферата. Академик проф. Александар Лома (Филозофски факултет) излагањем о представи времена представио је наставак својих истраживања о заједничким темама српске и староиндијске епике које по-

тичу из дубоке, индоевропске прошлости и митског погледа на свет. Др Лидија Делић (Институт за књижевност и уметност) говорила је о слици који су народни певачи имали о Индији показујући да је она у епици сложенија од „проклете Инђије”. Проф. др Славко Петаковић (Филолошки факултет) сместио је познато место о Индијама из *Дунда Мароја* у контекст ренесансне поетике и топике и предложио његово ново читање. Др Драгана Грбић (Универзитет у Келну) на основу архивске грађе из Немачке показала је необично интересовање осамнаестовековних српских богослова за Индију које је ишло преко протестантских контаката. Проф. др Горан Максимовић (Филозофски факултет у Нишу) дао је целовит осврт на индијска интересовања Милана Јовановића Морског, аутора путописа с Истока и радова о индијској драми, у књижевноисторијском контексту епохе. Др Слободанка Пековић (Институт за књижевност и уметност) је за тему свог излагања имала друго путописно дело, *Писма из Инђије* Јелене Димитријевић и поетику ауторке. Проф. др Немања Радуловић (Филолошки факултет) говорио је о новој слици Индије која се оформила код српских писаца у другој половини 20.в. Учесници су тако заједно представили историјски распон интереса за Индију у српском литерарном наслеђу. Мада је овај округли сто био усредсређен на књижевност, на њему је прочитан и реферат проф. др Светислава Костића (Карлов универзитет, Праг) из области лингвистике који је дао предлог транскрипције имена и назива из индијских језика. Тема свакако заслужује дискусију јер постојећи правопис о језицима индијског потконтинента не говори, тако да од аутора до аутора срећемо санскрт и санскрит, браман и брахман.

У завршној дискусији поменуто је и да би се овакав сто могао поновити и у саставу проширеном стручњацима из других области, чему се треба надати. Одлучено је и да се изложени реферати окупе у зборнику.

Јелена Андоновски*

Никола Крсмановић**

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”

Београд

„КРИТИЧКА МИСАО О ДОСИТЕЈУ ОБРАДОВИЋУ”

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” годинама остварује успешну сарадњу са Задужбином „Доситеј Обрадовић” у Београду са идејом да се направи претражива дигитална колекција дела Доситеја Обрадовића и дела о Доситеју Обрадовићу. Сарадња ове две институције реализована је кроз пројекте које је финансијски подржало Министарство културе и информисања: „Претражива Сабрана дела Доситеја Обрадовића: креирање система за приказ и обједињену претрагу дигитализованих материјала Задужбине Доситеј Обрадовић” за 2018. годину и „Сабрана дела Доситеја Обрадовића за 21. век: мултимедијално оплемењени материјали Задужбине Доситеј Обрадовић” за 2019. годину. За реализацију поменутих пројеката коришћено је научно издање „Сабрана дела Доситеја Обрадовића у шест књига”, које је издала Задужбина 2007/2008. године. Сабрана дела Доситеја Обрадовића обрађена су у складу са савременим технологијама за обраду текста и креирана је дигитална колекција доступна на порталу дигиталне Универзитетске библиотеке (dositej.unilib.rs).

Сарадња овде две институције настављена је и 2020. године радом на пројекту „Критичка мисао о Доситеју Обрадовићу (анотација библиографских метаподатака и њихово увезивање са значајним библиотечки-информационим системима у мрежи повезаних отворених података)” који

* andonovski@unilib.rs

** krsmanovic@ubsm.rs

је, такође, финансијски подржало Министарство културе и информисања. Припрема корпуса критичке литературе о Доситеју Обрадовићу и његовим делима представља значајан истраживачки апарат за широк круг корисника чији је предмет истраживања живот и дело Доситеја Обрадовића. Презентабилност библиографског материјала о Доситеју Обрадовићу и његовим делима и њихово стварно коришћење у дигиталном окружењу савременог света готово искључиво је дефинисано постојањем одговарајућих функционалности дигиталних репрезентата физичких артефаката културног наслеђа. Реализацијом овог пројекта настављен је рад на развоју портала о Доситеју Обрадовићу, како у садржинском тако и у техничком смислу.

Рад на пројекту подразумевао је: истраживање доступног корпуса критичке мисли о Доситеју Обрадовићу и његовим делима, утврђивање ауторско-правних оквира за презентацију изабране библиографске грађе, креирање концепта изабране библиографије радова, обраду изабраних публикација, анотацију библиографских метаподатака за сваку одабрану библиографску јединицу у складу са препорукама међународног стандарда за кодирање текста TEI, увезивање библиографских метаподатака са значајним међународним библиотечким ресурсима као што су нормативне датотеке (VIAF, LCN, GND, GeoNames) и базе знања Википодаци (WikiData) који су део шире мреже отворених повезаних података (Linked Open Data), анотацију именованих ентитета у одабраним библиографским јединицама и њихово увезивање са тематски релевантним ресурсима на интернету, као и унапређење техничких услова портала како би се омогућило првенствено депоновање и архивирање одабраног материјала. Одабир материјала за реализацију пројекта помогли су: проф. др Душан Иванић, проф. др Драгана Вукићевић, др Драгана Грбић и проф. др Александар Јерков.

У току рада на пројекту одабран је следећи материјал који је, затим, дигитализован и обрађен применом савремених технологија за обраду текста:

1. Мушицкйй, Лукіанъ. *Сѣни Досіѳеа Обрадовиѳа*. У Будиму: Тѣпом Кралѣвског' Університета, 1811.

2. Šević, Milan. *Dositheus Obradovic – ein serbischer Aufklärer des XVIII Jahrhunderts*. Neusatz: A. Pajević, 1889.
3. Гавриловић, Андра. *Доситеје у Србији: 1807–1811: прилози књижевној и народној историји српској*. Београд : Доситеје Обрадовић – Штампарија Аце М. Станојевића, 1902.
4. Ostojić, Tihomir. „Dositheus Obradović's Klosterjahre“. *Archiv für slavische Philologie*, Bd. XXX (1909), 89–133.
5. Споменица о прослави великог књижевника народног, просветиоца и родољуба Доситеја Обрадовића у Новом Саду 27. марта 1911. приликом стогодишњице од смрти му. Нови Сад : Штампарија Учитељског деоничарског друштва „Натошевић“, 1911.
6. Петрановић, Данило. *Доситеје Обрадовић: споменица о његовој му стогодишњици*. Дубровник: Матица српска, 1911.
7. *Споменица Доситеја Обрадовића*. Београд: Српска књижевна задруга, 1911.
8. Магарашевић, Ђорђе. *Духъ списанія Досіѳеевы оиъ Г. М. [Георіија Маіарашевића]*. У Будиму: Писмены Крал. всеучилища пештанскогъ, 1830.
9. Schmaus, Alois. „Lessings Fabeln bei Dositej Obradović“. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, Bd. VIII (1931): 1–47.
10. Поповић, Павле. *О «Собранију» Доситеја Обрадовића*. Београд : СКА, 1938.
11. Сланкаменац, Првош. *Доситеј учишељ*. Нови Сад: Матица српска, 1940

Задужбина
Доситеј
Обрадовић

ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ” У 2019. ГОДИНИ

19. јануар – у просторијама Задужбине „Доситеј Обрадовић” одржан је први семинар обуке „Радионица баснописаца – Иновативне методе, концепти, креативне корелације и актуелности света басне” који је одобрио Завод за унапређивање образовања и васпитања.

Обука је била и промотивна и бесплатна, а организована је за учитеље основних школа из Београда, чији су ученици претходних неколико година учествовали на литерарном и ликовном конкурсима „Радионица баснописаца” и добијали награде и признања Задужбине.

После поздрава управнице Мирјане Драгаш, уводно предавање на тему: Доситеј и басне, одржао је професор емеритус Душан Иванић. Љубица Бељански Ристић, драмски педагог и Тања Тошев Вречко, наставник разредне наставе, реализовале су програм обуке у непосредној и живој интеракцији водитеља и размену искустава са учесницима обуке.

01. фебруар – У оквиру јубиларног 60. Републичког зимског семинара Друштва за српски језик и књижевност одржано је Такмичење ученика средњих школа из књижевности за најуспешније писмене задатке. Организатори такмичења су Друштво за српски језик и књижевност, Мини-

старство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Задужбина „Доситеј Обрадовић”. Такмичење обухвата израду другог школског писменог задатка, а овог пута биле су понуђене теме које су везане за обележавање важних датума из историје српске и светске књижевности.

10. фебруар – Из штампе је изашао шести број *Доситејевој врши*, Годишњака Задужбине „Доситеј Обрадовић”. У овом броју Годишњака могу се прочитати студије и прилози из различитих области истраживања Доситејевог дела и српске културе 18. века и других култура повезаних са Доситејевим деловањем, као и текстови који се односе на рад Задужбине „Доситеј Обрадовић”.

21. фебруар – Награда „Доситеј Обрадовић” за животно дело за 2018. годину уручена је академику Димитрију Стефановићу 21. фебруара 2019. године у Народном позоришту у Београду, на сцени „Раша Плаовић”. Задужбина „Доситеј Обрадовић” је ове године доделила по шести пут ову награду.

16-17. фебруар – у сарадњи са Задужбином одбор Српске културно-просветне заједнице ПРОСВЈЕТА у Аустрији био је домаћин ауторима и реализаторима пројекта „Из Србије с љубављу” који је одржан у просторијама храма Васкрења Христовог у Бечу. „Из Србије с љубављу” је програм Задужбине „Доситеј Обрадовић” који је подржан од стране Управе за сарадњу са дијаспором и Србима у региону, чији садржај и активности имају за циљ неговање културно просветног идентитета Срба у иностранству. Циљ програма је стручно усавршавање наставника у области употребе, учења, чувања и неговања српског језика и ћириличног писма, српског културног, етничког, језичког и верског идентитета код ученика опредељених за наставу на српском језику у допунским школама у иностранству.

11. март – Задужбина „Доситеј Обрадовић” је расписала ликовни и литерарни конкурс „Радионица баснописаца” за

ученике трећег и четвртог разреда основне школе, с поруком „Пошаљите до три најбоље написане и/или насликане басне Задужбини „Доситеј Обрадовић!“

13. март – Задужбина је по петнаести пут расписала литерарни конкурс за ученике средњих школа. Ове године ученици су могли да пишу на једну од две следеће теме: „Лепота је без разума цвет у блату“ и „Востани Србије“ – у наше време!

15. март – Задужбина је организовала научни скуп „Век просветитељства у српској култури“. О периоду просветитељства и најзначајнијим његовим заступницима и следбеницима тога доба говорили су: Никола Грдинић, Драган Симеуновић, Владимир Симић, Мирјана Д. Стефановић, Александра Павловић, Драгана Вукићевић, Нада Савковић, Миодраг Стојановић, Алојз Ујес, Исидора Поповић, Јелена Марићевић Балаћ, Милица Ћуковић, Љиљана Стошић, Драго Роксандић, Персида Лазаревић Ди Ђакомо, Радослав Ераковић, Наташа Марјановић, Ненад Ристовић, Војислав Јелић, Исидора Бјелаковић, Милко Штимац, Александар Милановић и Душан Иванић.

21. март – већ 11 година, Задужбина обележава Светски дан поезије уз подршку Народног позоришта у Београду, манифестацијом *Песничко љогне*. Овог пута представљени су Новица Тадић, Зорица Арсић Мандарић и Томислав Маринковић, које повезује година рођења – 1949. У програму су учествовали су и књижевни критичари Радивоје Микић, Љубиша Ћидић, као и драмски уметници Андреја Маричић, Дејана Гајдаш, Милан Цаци Михаиловић, Јелена Пузић и ученици музичке школе „Јосип Славенски“.

6.април – започела је с радом мала школа дигиталног маркетинга „Делфин- како најбоље пливати на друштвеним мрежама“. Пројекат је завршен је 30. маја. Основни циљ ове обуке је био да се полазници, ученици основних школа, упознају са савременим дигиталним маркетингом и друштва-

ним мрежама. Очекивани резултат обуке је оснаживање младих за што успешније постављање сопствене презентације на друштвеним мрежама као и препознавање и избегавање нежељених ситуација и могућих опасности и последица са друге стране. Пројекат „Делфин – како најбоље пливати на друштвеним мрежама” подржан је од стране Секретаријата за спорт и омладину града Београда.

8. до 16. априла – Задужбина организовала је више активности у оквиру манифестације „Доситејеви дани”, која се традиционално одвија у месецу априлу (за који се везује штампање Доситејевих дела *Живот и прикљученија* и *Писмо Хараламџију*) у славу новог дела, ширења просветитељства у Србији и стварања модерне српске државе чији је први министар просвете био Доситеј Обрадовић.

9. април – Задужбина је поменом у Саборној цркви обележила годишњицу смрти Доситеја Обрадовића. Помен су служили свештеници Саборне цркве, уз појање Првог београдског певачког друштва.

9. април – у Доситејевом дому отворена је изложба фотографија *Доситеј и српско Платно 1769–2019* мр Милорада С. Кураице. Изложба представља подсећање на период који је Доситеј провео у Далмацији, у селу Платну, где је написао највиши дио својих Буквица. Изложене фотографије приказују писану грађу о књижевном раду Доситеја Обрадовића, али и споменике српске културе у Далмацији.

12. април – одржано је Афористичко вече „Живот и сатира”. Учествовали су афористичари Витомир Теофиловић, Драгутин Минић Карло, Нада Караџић и Александар Чотрић. Сложивши се са истином да је најлакше преживети најтеже ситуације кроз шалу, сатиру и хумор, гости Задужбине приредили су публици незаборавно вече.

15. април – одржан Књижевни салон „Код Доситеја” на којем је представљен *Доситејејев врш*, бр. 6, редовно издање

Задужбине, специјализовано за проучавање српске културе Доситејевог доба, њеног европског оквира и веза са модерним процесима. У шестом броју су објављене студије и прегледни чланци из историје српске културе, српског језика и српске књижевности, те историје просвјетитетљских покрета у европским земљама.

23. мај – Задужбина расписала је конкурс за награду „Доситејево златно перо“ за најбоље објављене радове младих аутора, у оквиру књижевних врста које је Доситеј увео у српску књижевност – есеј, басна, путопис, кратка прича. Пројекат „Доситејево златно перо“ реализује се уз подршку Секретаријата за културу града Београда.

10. јун – Задужбина већ пуних једанаест година крајем школске године постаје стетиште најбољих радова ученика трећег и четвртог разреда основних школа који пишу и сликају своје басне. Више од 450 радова малих баснописаца из свих крајева Србије пристигло је на адресу Задужбине. Жири у саставу: Слободан Станишић, председник и чланови Марија Бишоф, Љубица Бељански, Сузана Поњавић и Предраг Тодоровић, имао је тежак задатак да од великог броја изузетних радова одабере најбоље. Награде су уручене у Зоолошком врту.

17. јун – Завршен је петнаести литерарни конкурс за ученике средњих школа. На конкурс је пристигло 56 радова из 19 градова из Србије и Републике Српске. Две основне теме биле су засноване на цитатима из дела Доситеја Обрадовића: „Лепота је без разума као цвет у блату“ и „Востани Србије – у наше време“. Одлуку о најбољим средњошколским радовима донео је жири (Марија Бишоф, књижевник, председник жирија, проф. др Валентина Хамовић и Наташа Кљајић, професор).

27. јун – У Доситејевом дому је одржан округли сто на тему „Београдски графити, паролe, слогани – отпор агресији“. Повод је био обележавање двадесетогодишњице бом-

бардовања Савезне Републике Југославије. Учесници округлог стола били су Тамара Груден, Александар Чотрић, Вигомир Теофиловић, Добривоје Станојевић и Душан Иванић.

28. јун – По петнаести пут, гости Задужбине били су ученици средњих школа из свих крајева Србије, који су на литерарном конкурс Задужбине освојили награде за најбоље радове инспирисане Доситејевим животом и делом. Марија Бишоф, председник жирија, прочитала је одлуку жирија, а након тога ауторима најбољих радова на овогодишњем средњошколском конкурс уручене су награде.

17. јул – У оквиру сарадње са организацијама из области образовања, културе и науке, један број народних посланика посетио је Задужбину и упознали су се са њеним радом. Посланици су се врло похвално изразили о укупном раду Задужбине и остваривања програма и пројеката које промовишу образовање и културу, односно дело Доситеја Обрадовића, оснивача Велике школе и првог српског министра просвете.

10. септембар – Жири у саставу: Душан Иванић (председник), Радомир Путник, Ђорђе Ј. Јанић, Војислав Јелић и Јана Алексић једногласно је донео одлуку о додели награда „Доситејево златно перо”. Задужбина је, уз подршку Секретаријата за културу Града Београда, ове године пети пут реализовала конкурс за награду „Доситејево златно перо” за најбоље радове младих аутора до 35 година, у оквиру књижевних врста које је Доситеј увео у српску књижевност – есеј, басна, путопис, кратка прича.

10. септембар – На седници одржаној 10. септембра 2019. године, жири за доделу награде „Доситеј Обрадовић” страном издавачу је једногласно донео одлуку да награду за 2019. годину додели угледној издавачкој кући **Kastaniotis Editions S.A**, Атина, Грчка, која је основана 1968. године и отада развила богату и разнолику делатност у области издаваштва.

17. септембар – Задужбина је свечаним програмом „Београд – стопама Доситеја“ обележила 280 година од рођења Доситеја Обрадовића и свој 15. рођендан. Ово је била прилика да у оквиру манифестације „Дани европске баштине“ Задужбина представи изложбу „Београд – стопама Доситеја“ и нову, истоимену публикацију и туристичку мапу Београда и Европе која приказује места и градове у којима је Доситеј Обрадовић боравио, учио, подучавао и стварао своја најзначајнија дела. Значај овог пројекта за српску културу у целини и град Београд препознао је и финансијски подржао Секретаријат за привреду града Београда.

26. септембар – На свечаности у Доситејевом дому уручена је награда за младе ауторе „Доситејево златно перо“ по пети пут. Ове године, уручење награде младим ауторима било је саставни део манифестације „Дани европске баштине“ која је имала тему „Уметност и забава – наслеђе у фокусу“.

Образложење жирија прочитао је проф. др Војислав Јелић, члан жирија. Награђени су читали своје радове.

20-27.октобра – Задужбина је учествовала на Међународном сајму књига у Београду. На њеном штанду посетиоци су могли да се упознају са најновијим издањима Задужбине („Београд – стопама Доситеја” – водич, 3Д мапа и цд), као и издањима које је Задужбина објавила у првих 15 година свог постојања.

Традиционално, другог дана Сајма, 21.октобра 2019, по тринаести пут је додељена награда „Доситеј Обрадовић” страном издавачу. Награду од 2007. године заједнички додељују Задужбина „Доситеј Обрадовић”, Министарство културе и информисања и Београдски сајам страном издавачу за посебан допринос у афирмацији српске књижевности и културе у иностранству. Овогодишњи лауреат био је издавачка кућа Kastaniotis Editions S.A. из Атине.

6. новембар – Задужбина је потписала три протокола о сарадњи са реномираним удружењима који ће учествовати у реализацији културно-образовних делатности. Потписани су протоколи о сарадњи између Задужбине и ИЦЕПС-а (Интернационалног центра за професионалне студије), Српског просвјетног културног друштва „Просвјета Аустрија” и Удружења наставника „Доситеј Обрадовић”. Овим протоколима договорено је да заједничким програмским активностима раде на очувању трајних вредности културе и знања, српске традиције као и да заједнички одрже укљученост ових институција у европске културне и просветитељске токове, а посебно на афирмацији личности и просветитељског рада Доситеја Обрадовића, као и српског језика, књижевности и ћириличног писма.

11. децембар – у Доситејевом дому одржан је књижевни салон „Код Доситеја” поводом десетогодишњице издавања књиге „Песмотворци песмотворцу – српски песници Доситеју” Драгомира Брајковића (1947–2009). Књижевни салон је отворио Марко Недић, уредник салона, а говорили су и Радомир Путник и Душан Иванић, који су публици приближили животни пут и песнички опус Драгомира Брајковића. У програму су учествовали Љубивоје Ршумовић, Адам Пуслојић, Радомир Андрић, Мирослав Максимовић, Милован Витезовић, Љубомир Ћорић, Миљурко Вукадиновић и Марија Бишоф.

12. децембар – Жири за доделу награде „Доситеј Обрадовић” за животно дело, на седници одржаној 12. децембра 2019. године, једногласно је донео одлуку да се награда за животно дело за 2019. годину, додели проф. др Светомиру Бојанину.

23. децембар – Задужбина је била домаћин учесницима округлог стола „Индија и српска култура”. Учеснике су поздравили Мирјана Драгаш, управник Задужбине, Његова Екселенција амбасадор Републике Индије Субрат Батачарџи, проф. емеритус Душан Иванић, др Драгана Грбић и проф. др Немања Радуловић.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

У годишњаку Доситејев врт објављују се радови из свих области истраживања Доситејевог дела и српске културе 18. века као и других култура повезаних са Доситејевим деловањем. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у Годишњаку. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе потребно је навести у посебној напомени, по правилу при дну прве стране чланка.

Радови треба да буду достављени електронски или као отворени документ (Word) или PDF, на адресу info@dositejeva-zaduzbina.rs. На линији Subject написати *Za Dositejev vrt*. У случају да аутор користи специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), дужан је да пошаље тип нестандартног фонта који је коришћен. Редакција часописа Доситејев врт прима рукописе на разматрање током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује на анонимну рецензенију. Да би био објављен, текст треба да добије две позитивне рецензије. Аутор има право да затражи извод из рецензије из ког се, за ту прилику, изоставља име и презиме рецензента. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се у свим чланцима објављеним у часопису на исти начин, у складу са усвојеном формом навођења

(MLA – Modern Language Association Handbook for Writers of Research Papers).

1. Дужина рукописа: до 12 страница (35.000 словних знакова са размацама, укључујући и литературу).

2. Формат: фонт: Times New Roman; величина фонта: 12; размак између редова: Before: 0; After: 0; Line spacing: Single.

3. Параграфи: формат: Normal; први ред: увучен аутоматски (Col 1)

4. Име аутора: Наводе се име(на) аутора, средње слово и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.

5. Назив установе аутора (афилијација): Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

6. Контакт подаци: Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи се у посебној напмени, која је двома звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

7. Језик рада и писмо: Радови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом. У договору са Редакцијом часописа, рад може бити објављен и на другом језику.

8. Наслов: Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.

9. Апстракт: Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има до 100 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.)

и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или језику чланка. Апстракт треба да буде испод наслова рада, без ознаке Апстракт. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – Before: 0; After: 0; Line spacing: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

10. Кључне речи: Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта, са ознаком Кључне речи. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

11. Претходне верзије рада: Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. Навођење (цитирање) у тексту: У часопису Доситејев врт се употребљава парентетички модел цитирања, док се за навођење литературе на крају рада користи модификовани MLA (Modern Language Association's Style: [http:// owl.english.purdue.edu/owl/section/2/11/](http://owl.english.purdue.edu/owl/section/2/11/)) начин библиографског цитирања. Приликом цитирања у тексту, библиографска парентеза треба да садржи презиме аутора, годину објављивања рада, двотачку и број странице са које је цитат преузет: (Иванић 2008: 42). За радове са два или више аутора наводе се презимена прва два аутора, одвојена зарезом: (Ивић, Клајн и др. 2007: 32). Када се цитирају текстови на страном језику, имена аутора у парентези наводе се у изворном облику док га у тексту треба транскрибовати: „као што Стјуарт Хол истиче у свом тексту... (Hall 1997: 78)”. Уколико се цитира превод, у парентези се даје транскрибовано презиме: (Хол, 1996: 4). Када се у раду помиње више студија које је један аутор публиковао исте године, у парентези је потребно одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради, на пример (Иванић 2010а: 217). Уколико библиографски извор

има више аутора, у загради се наводе презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др.: (Ивић, Клајн и др. 2007). Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику: ... (Бошковић 1978: 47–51) ..., (в. Бошковић 1978: 47–51) ..., (уп. Бошковић 2001: 47–51) ..., Бошковић (1978: 47–51) сматра да ... [наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „”]

13. Напомене (фусноте): Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. Табеларни и графички прикази: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. Листа референци (литература): Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа, са ознаком: ЛИТЕРАТУРА. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абecedним редоследом. Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу] Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, Огледи из поетике, Београд: Просвета.

[за чланак] Милановић 2000: А. Милановић, „Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила”, Београд: Српски језик, V/1–2, Београд, 623–639.

[за прилог у зборнику] Чутура 2009: И. Чутура, „Употреба прилошких израза са именицом 'место' у пренесеном

значању”, у: М. Ковачевић (ред.), Српски језик, књижевност, уметност, књ. I, Српски језик у употреби, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277–288.

[за радове штампане латиницом] Симеон 1969: R. Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Zagreb: Matica hrvatska. [за радове на страном језику – латиницом] Блумфилд 1970: L. Bloomfield, Language, 12. ed., Unvin, London: University Books. [за радове на страном језику – ћирилицом] Плотникова 2000: А. А. Плотникова, Словари и народная култура, Москва: Институт славяноведения РАН. Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући а, б, с или а, б, в, нпр.: 2006а, 2006б или 2009а, 2009б. Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: Симић, Остојић; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати et al или и др. Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.: Лич ²1981: G. Leech, Semantics, Harmondsworth etc.: Pinguin Books.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – Before: 0; After: 0; Line spacing: Single; први ред: куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, преко апликаата Paragraph – са менија Format), нпр.: Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собственные в социальных диалектах, Београд: Српски језик, VIII/1–2, 251–258.] Поступак цитирања докумената преузетих с интернета:

[монографска публикација доступна on-line] Презиме, име аутора. Наслов књиге. <адреса са интернета>. Датум преузимања. Пр.: Veltman, K.H. Augmented Books, knowledge and culture. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/> 6d.>. 02.02.2002. [прилог у серијској публикацији доступан on-line] Презиме, име аутора. Наслов текста. Наслов периодичне публикације, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. ASLIB Proceedings, February 2000. Proquest. 21.02.2000. [прилог у енциклопедији доступан on-line] Име одреднице. Наслов енциклопедије. <адреса са интернета>. Датум преузимања. Пр.: Wilde, Oscar. Encyklopedia Americana.< >15.12.2004.

16. Резиме: Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном од светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка ЛИТЕРАТУРА. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа.

Уредништво

ИЗДАВАЧ
Задужбина „Доситеј Обрадовић“

ЗА ИЗДАВАЧА
Мирјана Драгаш

ПРИПРЕМА И ШТАМПА

Cigoja
Ш Т А М П А

office@cigoja.com

ТИРАЖ
300

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41

ДОСИТЕЈЕВ врт : годишњак Задужбине „Доситеј
Обрадовић” = Dositej's Garden : annual of “The Dositej Obradović”
endowment / уредници Исидора Бјелаковић, Драгана Грбић,
Душан Иванић. - Год. 1, бр. 1 (2013)- . - Београд :
Задужбина "Доситеј Обрадовић", 2013- (Београд : Чигоја
штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 2334-9476 = Доситејев врт
COBISS.SR-ID 203263244